

ვახტანგ გურული, ლევან ჯიქია

ტაო-კლარჯეთის, ლაზეთისა და
აჭარის საკითხი 1812-1953 წლების
საერთაშორისო ურთიერთობებში

გამომცემლობა „მერიდიანი“
თბილისი 2013

Вахтанг Гурули, Леван Джикия

Вопрос о Тао-Кларджети, Лазистана и
Аджарии в международных отношениях
1812-1953 гг.

Ajara in 1812-1953
International Relations

„Meridiani“ Publishing House
Tbilisi 2013

უკ (UDC) 94(479.222.51)+94(479.223)+94(479.222.2)
გ-975

წიგნში გაშუქებულია მრავალწლიანი (1812-1953 წწ.) ბრძოლა აჭარის, ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთისათვის. საკითხი გაშუქებულია როგორც რუსეთ-ოსმალეთის (საბჭოთა კავშირ-თურქეთის) ურთიერთობის, ისე საერთაშორისო ურთიერთობათა კონტექსტში. გამოკვლევას თან ერთვის დოკუმენტები და მასალები.

რედაქტორი

სერგო ვარდოსანიძე,
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

© ე. გურული, ლ. ჯიქია

© გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2013

ISBN 978-9941-10-807-5

ავტორებისაგან

XIX საუკუნის დამდეგს ქართული სამეფო-სამთავროები რუსეთის იმპერიამ დაიპყრო. ამ დროისათვის საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი – აჭარა, ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი ოსმალეთის (თურქეთის) მიერ იყო დაპყრობილი. XIX საუკუნის დამდეგიდანვე სამხრეთ კავკასიაში დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის დაპირისპირება. ოსმალეთი ცდილობდა რუსეთის განდევნას საქართველოდან და ძველი პოზიციების დაბრუნებას. რუსეთი კი ესწრაფოდა მიღწეული წარმატების განვითარებას და ოსმალეთის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან (აჭარა, ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი) განდევნას. რუსეთ-ოსმალეთის დაპირისპირებას მოჰყვა ომების სერია 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 წლებში. ომების შემდეგ დადებულ ზავებში (ბუქარესტის, ადრიანოპოლის, პარიზის, სან-სტეფანოს) რუსეთი და ოსმალეთი ინაწილებდნენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიას. რუსეთ-ოსმალეთის დაპირისპირებამ ახალი ძალით იჩინა თავი პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში (1914-1918 წწ.) და ომის შემდგომ წლებში (1918-1921 წწ.). ოსმალეთი და რუსეთი ქართველი ერის ნების გარეშე ინაწილებდნენ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიას. ამ უსამართლობის დაგვირგვინებას წარმოადგენდა 1921 წლის 13 ოქტომბერს დადებული ყარსის ხელშეკრულება. ყარსის ხელშეკრულების ძალით რუსეთმა და ოსმალეთმა უკვე მერამდენედ გადაინაწილეს საქართველოს ისტორიული ტერიტორია.

საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობის საკითხი მწვავედ დაისვა მოკავშირე სახელმწიფოების (საბჭოთა კავშირი, დიდი ბრიტანეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები) ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციაზე (1945 წლის ივლისი-აგვისტო), კერძოდ კი კონფერენციის 1945 წლის 22 ივლისის სხდომაზე.

საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის მიერ თურქეთისადმი ტერიტორიული პრეტენზიების წაყენებას წინ უძღოდა სასოგადოებრივი აზრის მომზადება. ამის დასტურია აკადემიკოს

სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის წერილი „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“, რომელიც 1945 წლის 14 დეკემბერს გამოქვეყნდა გაზეთ „კომუნისტში“, ხოლო მომდევნო დღეებში მისი რუსული თარგმანი დაიბეჭდა გაზეთებში: „Заря Востока“, „Правда“, „Известия“ და „Правда Украины“. სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილს მხარი დაუჭირეს და საგანგებო წერილები გამოაქვეყნეს უწმიდესმა და უნეტარესმა, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა კალისტრატემ (ცინცაძე), ასევე ქართველმა მეცნიერებმა: ექვთიმე თაყაიშვილმა, სერგი ჯიქიამ, არნოლდ ჩიქობავამ და სხვებმა.

მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ შექმნილ საერთაშორისო ვითარებაში დიპლომატიური გზით შეუძლებელი გახდა 1921 წლის ყარსის ხელშეკრულების გადასინჯვა, ხოლო საკითხის ომის გზით გადაწყვეტისაგან იოსებ სტალინმა თავი შეიკავა. ძალით დაკანონებული ისტორიული უსამართლობა უსამართლობადვე დარჩა – თურქეთმა არ დათმო ტაო-კლარჯეთი და ლაზეთი.

წიგნში განხილული საკითხებისადმი სკოთხეელის ინტერესი დიდია, ამიტომ გადავწყვიტეთ გამოკვლევასთან ერთად დაგვებეჭდა დოკუმენტებიც. დოკუმენტები ქვეყნდება დედნის ენაზე, სტილის შეუცვლელად, გასწორებულია მხოლოდ პუნქტუაცია.

ვახტანგ გურული
პროფესორი,

ლევან ჯიქია
ისტორიის დოქტორი

1 დეკემბერი, 2013 წელი

**თავი I. ტაო-კლარჯეთის, ლაზეთისა და
აჭარის საკითხი რუსეთ-ოსმალეთისა
და საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობებში
(1812-1921 წწ.)**

1. რუსეთ-ოსმალეთის 1812 წლის 16 მაისის

საზავო ხელშეკრულება

(ბუქარესტის ტრაქტატი)

1806 წელს დაიწყო რუსეთ-ოსმალეთის ომი, რომელიც 1812 წლამდე გაგრძელდა. ოსმალეთი მიზნად ისახავდა ყირიმის ნახევარკუნძულისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის დაბრუნებას, ასევე მოლდოვაზე, ვალახეთსა და სერბეთზე სრული ბატონობის დამყარებას.

1806-1810 წლებში რუსეთმა დუნაისპირეთსა და ბალკანეთზე ვერ შეძლო ფართომასშტაბიანი საბრძოლო ოპერაციების წარმოება. 1810 წელს რუსეთის არმიამ გადალახა მდინარე დუნაი და მიიღწია ბალკანეთის უღელტეხილებს. რუსებმა მიღწეულის შენარჩუნება ვერ შეძლეს, ჩრდილოეთ ბულგარეთი დატოვეს და საწყის პოზიციებზე დაიხიეს. 1811 წელს რუსეთის არმია შეტევაზე გადავიდა და რამდენიმე ბრძოლაში ოსმალეთის არმია სასტიკად დაამარცხა.

რუსეთის არმიამ წარმატებები მოიპოვა კავკასიის ფრონტზეც. 1810 წელს რუსებმა აიღეს ფოთი და სოხუმი, 1811 წელს – ახალქალაქი.

1812 წლის 16 მაისს ბუქარესტში რუსეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო საზავო ხელშეკრულება (ტრაქტატი). ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულების (ტრაქტატის) მესამე მუხლში აღნიშნული იყო, რომ უცვლელად რჩებოდა რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ადრე დადებული ყველა ხელშეკრულება.¹ ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულებით რუსეთმა მიიღო ბესარაბია.²

¹ Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 71.

² Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 71-72.

რუსეთ-ოსმალეთის 1812 წლის 16 მაისის ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულება შეეხო საქართველოს. ოსმალეთმა სცნო ქართლ-კახეთის სამეფოს, იმერეთის სამეფოს, გურიის, სამეგრელოსა და აფხაზეთის სამთავროების გადასვლა რუსეთის მფლობელობაში. საზავო ხელშეკრულების მეექვსე მუხლში აღნიშნული იყო, რომ რუსეთ-ოსმალეთის საზღვარი აზიაში უნდა აღდგენილიყო ომამდელი სახით. რუსეთს ოსმალეთისათვის უნდა დაებრუნებინა აზიაში (სამხრეთ კავკასიაში) დაკავებული ციხე-სიმაგრეები, ქალაქები, დაბები და სოფლები.³

რუსეთმა ოსმალეთს დაუბრუნა ფოთი და ახალქალაქი, მაგრამ შეძლო სოხუმის შენარჩუნება. სოხუმი რუსეთს დარჩა იმის გამო, რომ 1810 წელს აფხაზეთის მთავარი რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შევიდა. დამარცხებულმა ოსმალეთმა თავი ევლარ გამოიღო აფხაზეთის შენარჩუნების მიზნით. საბოლოოდ რუსეთს დარჩა შავი ზღვის სანაპირო სოხუმიდან რედუტ-კალემდე (მდ. ხობის შესართავამდე).⁴

2. რუსეთ-ოსმალეთის 1829 წლის 2 სექტემბრის საზავო ხელშეკრულება (ადრიანოპოლის ტრაქტატი)

რუსეთისა და ოსმალეთის დაპირისპირებამ ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე და რუსეთის იმპერიის სწრაფვამ, დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან შედარებით უპირატესი გავლენა მოეპოვებინა ოსმალეთზე, რუსეთ-ოსმალეთის ახალი ომი გამოიწვია. ომი 1828 წელს დაიწყო და 1829 წლამდე გაგრძელდა. რუსეთ-ოსმალეთის ომი თავიდანვე ორ ფრონტზე – ბალკანეთსა და სამხრეთ კავკასიაში – დაიწყო.

1828 წელს რუსეთის არმიამ გადალახა მდინარე პრუტი და მოლდოვას სამთავროს ტერიტორიაზე შევიდა. რუსებმა დაიკავეს იასი და ბუქარესტი. 1829 წელს რუსეთის არმიამ აიღო ძლიერი ციხე-სიმაგრეები – შულმა და სილისტრია. 1829 წელს რუსებმა

³ Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 72-73.

⁴ ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 44-45.

გადალახეს ბაღკანეთის მთები და უბრძოლველად შევიდნენ ადრიანოპოლში. წარმატება მოიპოვეს რუსებმა ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთსა და კავკასიაში. 1828 წელს რუსეთის არმიამ დაიკავა ანაპა (ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთი), ყარსი, ახალციხე და ბაიაზეთი.

1829 წლის 2 სექტემბერს ადრიანოპოლში რუსეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო საზავო ხელშეკრულება (ტრაქტატი). ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულების ძალით რუსეთმა მიიღო მდინარე დუნაის დელტა (შესართავი). საზღვარი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ევროპაში კელაე მდინარე პრუტზე უნდა დარჩენილიყო.⁵

რუსეთ-ოსმალეთის 1829 წლის 2 სექტემბრის ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულების მეოთხე მუხლის ძალით რუსეთ-ოსმალეთის საზღვარი აზიაში უნდა გასულიყო შავი ზღვის სანაპიროდან გურიასა და აჭარას შორის (მდ. ჩოლოქზე – ავტ.). შემდეგ სასაზღვრო ხაზი მიუყვებოდა იმერეთის სამხრეთ საზღვრებს, ახალციხისა და ყარსის საფაშოების საზღვრებს, ისე რომ ახალციხე და ახალქალაქი რუსეთის საზღვრებში რჩებოდა (ახალციხიდან და ახალქალაქიდან ოსმალეთის საზღვარი დაშორებული უნდა ყოფილიყო არა ნაკლებ ორი საათის სავალისა). რუსეთ-ოსმალეთის ახალ სასაზღვრო ხაზის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიები – ყარსისა და ტრაპიზონის საფაშოების და ახალციხის საფაშოს ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი – რჩებოდა ოსმალეთის . შემადგენლობაში. ტერიტორიები რუსეთ-ოსმალეთის ახალი სასაზღვრო ხაზის ჩრდილოეთით – საქართველო (იგულისხმებოდა ქართლი და კახეთი – ავტ.), იმერეთი და გურია, ასევე შავი ზღვის სანაპირო – წმინდა ნიკოლოზის სიმაგრეიდან (შეკვეთილიდან) მდინარე ყუბანის შესართავამდე – გადადიოდა რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. რუსეთის ჯარს უნდა დაეტოვებინა ომის დროს დაკავებული ახალციხის საფაშოს სამხრეთი ნაწილი, ყარსი და ყარსის საფაშო, ბაიაზეთი და ბაიაზეთის საფაშო, არზრუმი და არზრუმის საფაშო.⁶

⁵ Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 90-91.

⁶ Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 91-92; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 56-57.

3. რუსეთ-საფრანგეთ-ინგლის-ოსმალეთ- სარდინიის 1856 წლის 18 (30) მარტის

საზავო ხელშეკრულება

(პარიზის ტრაქტატი)

XIX საუკუნის შუა ხანებისათვის რუსეთის იმპერიისა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნების (ინგლისის, საფრანგეთის, ავსტრიის) ბრძოლამ დასუსტებული ოსმალეთის ევროპული და აზიური სამფლობელოების გადანაწილებისა და ბოსფორ-დარდანელის სრუტეებზე კონტროლის დამყარებისათვის უაღრესად მწვავე ხასიათი მიიღო. გამწვავდა საკუთრივ რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობა. 1853 წელს რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ომი დაიწყო. ეს ომი ისტორიაში ყირიმის ომის (1853-1856 წწ.) სახელწოდებითაა ცნობილი. 1854 წელს უკვე პრაქტიკულად დამარცხებული ოსმალეთის ზხარეზე ომში საფრანგეთი, ინგლისი და სარდინიის სამეფო ჩაებნა. ომი სამ ფრონტზე – ბალკანეთში, ყირიმის ნახევარკუნძულსა და სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარეობდა. რუსეთის არმია დამარცხდა ბალკანეთზე და ყირიმში (1855 წელს მოკაეშირებმა სევასტოპოლი აიღეს). წარმატება მოპოვებულ იქნა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიაში. 1853 წელს რუსეთის არმიამ ოსმალები დაამარცხა ახალციხესთან, 1854 წელს – მდინარე ჩოლოქზე. 1855 წელს ოსმალეთის ჯარებმა დაიკავეს აფხაზეთი და სამეგრელო. 1855 წლის ნოემბერში რუსეთის არმიამ ყარსის ციხესიმაგრე აიღო. წარმატებებმა კავკასიაში რუსეთს ევრ უშველა. დამარცხებული რუსეთის იმპერია სამარცხეინო ზავზე დათანხმდა.

საზავო ხელშეკრულება (ტრაქტატი) რუსეთს, საფრანგეთს, ინგლისს, ოსმალეთსა და სარდინიის სამეფოს შორის დაიდო პარიზში 1856 წლის 18 (30) მარტს.

პარიზის საზავო ხელშეკრულების (ტრაქტატის) მესამე მუხლის ძალით რუსეთს ოსმალეთისათვის უნდა დაებრუნებინა ყარსი და ასევე ომის დროს დაკავებული ოსმალეთის სხვა ტერიტორიები. მოკაეშირებები დამარცხებულ რუსეთს უბრუნებდნენ ომის დროს დაკავებულ ქალაქებსა და ნავსადგურებს: სევასტოპოლს, ბალაკლავას,

**4. რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის
19 თებერვლის (3 მარტის) პრელიმინარული
საზავო ხელშეკრულება
(სან-სტეფანოს ზავი)**

1856 წლის 18 (30) მარტის პარიზის ტრაქტატის პირობებს რუსეთის იმპერია ვერ ეგუებოდა. 1877 წელს რუსეთის საიმპერატორო ხელისუფლებამ ჩათვალა, რომ რევანშისათვის ხელსაყრელი დრო დადგა და ომი გამოუცხადა ოსმალეთს. საომარი მოქმედებები დაიწყო ორ ფრონტზე – ბალკანეთსა და კავკასიაში. ორივე ფრონტზე რუსეთმა დიდ წარმატებებს მიაღწია. 1877 წლის ნოემბერში რუსებმა ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ პლევნა აიღეს, ბალკანეთის მთები გადალახეს და 1878 წლის 8 იანვარს ადრიანოპოლი დაიკავეს. კავკასიის ფრონტზე ოსმალეთის არმიამ ასევე ვერ გაუძლო რუსების შეტევას. 1878 წლის 18 ნოემბერს რუსებმა ყარსი აიღეს. აჭარაში შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ დაწყებული შეტევა წარმატებით ვერ განვითარდა, რადგან რუსებმა ციხისძირი ვერ დაიკავეს. ომი ისე დასრულდა, რომ ბათუმში ისევ ოსმალთა გარნიზონი იდგა.

1878 წლის 19 თებერვალს (3 მარტს) სტამბოლთან ახლოს დაბა სან-სტეფანოში რუსეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო პრელიმინარული საზავო ხელშეკრულება.⁸

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების მეცხრამეტე მუხლი ეხებოდა საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიას. მეცხრამეტე მუხლის ძალით ოსმალეთს რუსეთისათვის ომის დროს დაკავებული ტერიტორიების უკან დაბრუნების სანაცვლოდ ფული უნდა გადაეხადა. ამ მიზნით განისაზღვრა თანხის რაოდენობაც. სულ ომის დროს მიყენებული ზარალის ანაზღაურებისა და ტერიტორიების

⁷ Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 125; Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 25; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 60.

⁸ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 159-175.

უკან დაბრუნების საფასურად ოსმალეთს რუსეთისათვის უნდა გადაეხადა ათას ოთხას ათი მილიონი მანეთი.⁹ იმ ტერიტორიათა შორის, რომელიც რუსეთს დადგენილი საფასურის გადახდის შემდეგ ოსმალეთისთვის უნდა დაებრუნებინა იყო: არდაგანი (არტაანი), ყარსი, ბათუმი, ბაიაზეთი და ტერიტორია სოღანლულამდე. საზავო ხელშეკრულების იგივე მეცხრამეტე მუხლში დაწვრილებით იყო აღწერილი ზემოთ ხსენებული ტერიტორიის საზღვრები.¹⁰ თუ ოსმალეთი რუსეთს დადგენილ თანხას არ გადაუხდიდა, საზღვარი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ასე განისაზღვრებოდა: არდაგანი (არტაანი), ყარსი, ბათუმი და ბაიაზეთი რჩებოდა რუსეთის შემადგენლობაში. სასაზღვრო ხაზი იწყებოდა შავი ზღვის სანაპიროზე და გასდევდა მდინარეების ზოფასა და ჭოროხის წყალგამყოფს, შემდეგ მიუყვებოდა მთებს, ისე რომ სასაზღვრო ხაზი ართვინის სამხრეთით გადიოდა და ასე გრძელდებოდა მდინარე ჭოროხამდე (სოფლების ალატის და ბეშაგეტის მახლობლად). აქედან სასაზღვრო ხაზი მიუყვებოდა მდინარეების თორ. ომისა და ჭოროხის წყალგამყოფი მთების თხემს, გადიოდა სივრი-დაღის გადასასვლელზე, საიდანაც უხვევდა სამხრეთით და მიდიოდა ზივინამდე. ზივინის გზიდან სასაზღვრო ხაზი უხვევდა დასავლეთით, გადიოდა სოფელ არდოსტსა და ზორასანზე, საიდანაც დაეშვებოდა სამხრეთით სოღანლულის მთებამდე, შემდეგ გასდევდა ალი-დაღის მთებს და სამხრეთიდან შემოუვლიდა ბაიაზეთს. მეცხრამეტე მუხლი ცალკე არ აღგენდა არტაანის, ყარსის, ბათუმის, ბაიაზეთის და სოღანლულამდე ტერიტორიის ფასს. ბალკანეთში და კავკასიაში ოსმალეთისათვის დასაბრუნებელი ტერიტორიების საერთო ფასი განისაზღვრა ათას ასი მილიონი მანეთით.¹¹

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების დადების დროისათვის ციხისპირსა და ბათუმში ისევე ოსმალეთის

⁹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 169.

¹⁰ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 170.

¹¹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 170.

5. რუსეთ-ინგლისის 1878 წლის 18 (30) მაისის

შეთანხმება სან-სტეფანოს საზავო

ხელშეკრულების შეცვლის თაობაზე

(ლონდონის შეთანხმება)

რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის 19 თებერვლის (3 მარტის) სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულება დიდი დარტყმა იყო დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისათვის და პირველ რიგში ინგლისისათვის. ხელშეკრულების ძალით განმტკიცდა რუსეთის პოზიციები ბალკანეთში. წარმატებები მოიპოვა რუსეთმა კავკასიაშიც.

ინგლისის ინიციატივით ევროპის ქვეყნებმა მიაღწიეს იმას, რომ რუსეთი დაითანხმეს საერთოევროპული კონგრესის მოწვევაზე, რომელსაც უნდა გადაესინჯა რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის 19 თებერვლის (3 მარტის) სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების პირობები. სანამ კონგრესი შეიკრიბებოდა, ინგლისის ინიციატივით შედგა რუსეთ-ინგლისის საიდუმლო შეთანხმება სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების შეცვლის თაობაზე. რუსეთ-ინგლისის შეთანხმება სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების შეცვლის თაობაზე ხელმოწერილ იქნა ლონდონში 1878 წლის 18 (30) მაისს.¹³ შეთანხმება საიდუმლოდ უნდა ყოფილიყო დაცული.

ლონდონის შეთანხმების მეთერთმეტე მუხლში აღნიშნული იყო: ინგლისი თანახმა იყო რუსეთს მიეღო ბათუმი და შეენარჩუნებინა სომხეთის დაპყრობილი ტერიტორია, მაგრამ შემდგომში ოსმალეთის ტერიტორიის ხარჯზე აზიაში რუსეთის ტერიტორია არ უნდა გაზრდილიყო.¹⁴

¹² ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 63.

¹³ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 176-179.

¹⁴ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 179; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 67-68.

**6. რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთ-
საფრანგეთ-ინგლის-იტალია-ოსმალეთის
1878 წლის 1 (13) ივლისის**

ხელშეკრულება (ბერლინის ტრაქტატი)

რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის 19 თებერვლის (3 მარტის) სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულება მიღწეული შეთანხმების შესაბამისად გადაისინჯა 1878 წლის ივნის-ივლისში გერმანიის დედაქალაქ ბერლინში გამართულ კონგრესზე. კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობდა შვიდი ქვეყანა: რუსეთი, ინგლისი, საფრანგეთი, ავსტრია-უნგრეთი, გერმანია, იტალია და ოსმალეთი. ბერლინის კონგრესის დასკენით აქტს – ტრაქტატს (ხელშეკრულებას) ხელი მოეწერა 1878 წლის 13 ივლისს.¹⁵

ბერლინის ტრაქტატმა მნიშვნელოვნად შეზღუდა ოსმალეთის წინააღმდეგ მებრძოლი ბალკანეთის ხალხების მონაპოვარი – გადასინჯა სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების პირობები. ბერლინის ტრაქტატი შეეხო საქართველოს ისტო. იულ ტერიტორიას. ტრაქტატის ორმოცდამეთვრამეტე მუხლში აღწერილი იყო, რომ ოსმალეთი რუსეთს უთმობდა არდაგანს (არტაანს), ყარსს და ბათუმს (პორტითურთ), ასევე მთელ ტერიტორიას, რომელიც მდებარეობდა რუსეთ-ოსმალეთის ძველ საზღვარსა და სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებით დადგენილ ახალ საზღვარს შორის. ორმოცდამეთვრამეტე მუხლში დაწერილებით იყო აღწერილი რუსეთ-ოსმალეთის ახალი საზღვარი. იგი პირითადად ემთხვეოდა სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებით დადგენილ სასაზღვრო ხაზს.¹⁶

ორმოცდამეცხრამეტე მუხლში აღნიშნული იყო, რომ რუსეთი ბათუმის პორტო-ფრანკოდ (თავისუფალ ნავსადგურად) გამოცხადებას დასთანხმდა უმეტესად კომერციული მოსასრებებით.¹⁷

მესამოცე მუხლის ძალით სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებით ოსმალეთის მიერ რუსეთისათვის გადაცემული

¹⁵ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 181-206.

¹⁶ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 204.

¹⁷ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 204.

7. რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთ-

ბულგარეთ-ოსმალეთის 1918 წლის

3 მარტის საზავო ხელშეკრულება

(ბრესტ-ლიტოვსკის ზავი)

1917 წლის დასასრულისა და 1918 წლის დამდეგისათვის შექმნილმა უმძიმესმა სამხედრო-პოლიტიკურმა ვითარებამ საბჭოთა რუსეთის პოლიტიკური ხელმძღვანელობა აიძულა პირველ მსოფლიო ომში რუსეთის მოკავშირეების (ინგლისის, საფრანგეთის, ამერიკის შეერთებული შტატების) ნების საწინააღმდეგოდ სეპარატიული ზავი დაედო გერმანიასთან და მის მოკავშირეებთან (ავსტრია-უნგრეთთან, ბულგარეთთან, ოსმალეთთან). ომის გაგრძელება საბჭოთა რუსეთს აღარ შეეძლო. 1918 წლის თებერვლის დამდეგისათვის საბჭოთა რუსეთის შეიარაღებული ძალები (წითელი არმია) იმდენად სუსტი და არაორგანიზებული იყო, რომ პეტროგრადისა (პეტერბურგისა) და მოსკოვის დაცვაც კი არ შეეძლო. გერმანიის მიერ რუსეთის დასავლეთი და ჩრდილო-დასავლეთი რეგიონების ოკუპაციის საფრთხე რეალური იყო. რუსეთის ომიდან გამოსვლა დიდი შედეგით იქნებოდა გერმანიისა და მისი მოკავშირეებისათვის. გერმანიას საშუალება ეძლეოდა აღმოსავლეთის ფრონტზე რუსეთის წინააღმდეგ დაჯგუფებული ცოცხალი ძალა და ტექნიკა დასავლეთის ფრონტზე ინგლისისა და საფრანგეთის წინააღმდეგ გადაესროლა.

გერმანიამ ისარგებლა რუსეთის მძიმე მდგომარეობით და ზავი მაქსიმალურად ხელსაყრელ პირობებში დადო. საბჭოთა რუსეთის პოლიტიკური ხელმძღვანელობა იძულებული გახდა შეგუებოდა დიდი ტერიტორიის დაკარგვას.

¹⁸ Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 205; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 71; ვახტანგ გურული. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა (1483-1921). თბილისი, 2011, გვ. 90-91.

პირველ მსოფლიო ომში გერმანიის მოკავშირე ოსმალეთი 1914 წლიდან წარუმატებლად ცდილობდა სამხრეთ კავკასიაში თავისი პეგეომონისტური გეგმების რეალიზებას, პირველ რიგში ბათუმისა და ბაქოს მიტაცებას. რუსეთის კავკასიის არმიამ სასტიკი მარცხი აწვია ოსმალეთის არმიას, მოიგერია მისი შეტევა და საკუთრივ ოსმალეთის ტერიტორიაზეც კი შეიჭრა. ამჯერად ოსმალეთს ეძლეოდა შანსი საზავო ხელშეკრულებით მიეღო ის, რაც ვერ მიიღო ომით. გერმანია ეცდებოდა დაეცვა მოკავშირის ინტერესები სამხრეთ კავკასიაში.

საზავო ხელშეკრულება რუსეთს, გერმანიას, ავსტრია-უნგრეთს, ბულგარეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო 1918 წლის 3 მარტს ქალაქ ბრესტ-ლიტოვსკში (ბელორუსია).

ყოფილი რუსეთის იმპერიის ტერიტორიას სამხრეთ კავკასიაში და რუსეთ-ოსმალეთის ურთიერთობას ეხებოდა ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების მეოთხე მუხლის მეორე და მესამე აბზაცი. უშუალოდ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიას კი ეხებოდა მეოთხე მუხლის მესამე აბზაცი.

მეოთხე მუხლის მეორე აბზაცის ძალით რუსეთს ყველა ღონე უნდა ესმარა ომის მსვლელობის დროს აღმოსავლეთ ანატოლიაში განლაგებული ჯარების უკანვე გამოყვანისა და აღმოსავლეთ ანატოლის ოსმალეთისათვის დაბრუნების მიზნით.¹⁹ მეოთხე მუხლის მესამე აბზაცის ძალით არდაგანის (არტაანის), ყარსისა და ბათუმის ოკრუგები ასევე დაუყოვნებლივ უნდა დაეცალათ რუსეთის ჯარებს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ 1903 წელს გატარებული ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დაყოფის შემდეგ ბათუმის ოლქი შედგებოდა ბათუმის და ართვინის ოკრუგებისაგან. რაც შეეხება არტაანის (არდაგანის) ოკრუგს, იგი შედიოდა ყარსის ოლქში. ყარსის ოლქში შედიოდა ასევე ოლთისის ოკრუგი და ყარსის ოკრუგი. ამრიგად, ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების მეოთხე მუხლში იგულისხმებოდა შემდეგი ტერიტორია: ბათუმის ოლქი (ბათუმისა და ართვინის ოკრუგებით) და ყარსის ოლქი (არტაანის, ოლთისისა და ყარსის ოკრუგებით).

რუსეთს უფლება არ ჰქონდა ჩარეულიყო ხსენებული

¹⁹ Документы внешней политики СССР. Том 1. Москва, 1957, стр. 121.

ოკრუგების ახალ სახელმწიფოებრივ-სამართლებრივ და საერთაშორისო-სამართლებრივ მოწყობაში. რუსეთს არტაანის, ყარსისა და ბათუმის ოკრუგების მოსახლეობისათვის საშუალება უნდა მიეცა თვითონ განესაზღვრა ახალი წყობილება მეზობელ ქვეყნებთან, განსაკუთრებით კი, ოსმალეთთან თანხმობით.²⁰

ამრიგად, ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულებით საქართველოს ისტორიული ტერიტორია – ბათუმის, ყარსისა და არტაანის ოკრუგები – რუსეთს კი ჩამოერთვა, მაგრამ ოსმალეთს არ გადასცემია. პრაქტიკულად ამ სამი ოკრუგის მოსახლეობას რეფერენდუმის გზით უნდა გაერკვია, თუ რომელი მეზობელი სახელმწიფოს შემადგენლობაში სურდა ცხოვრება.²¹

8. საქართველო-ოსმალეთის 1918 წლის

4 ივნისის ხელშეკრულება

(ბათუმის ხელშეკრულება)

1918 წლის 3 მარტის ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების დადების შემდეგ, 1918 წლის მარტშივე, ოსმალეთის ქალაქ ტრაპიზონში დაიწყო ამიერკავკასიის კომისარიატისა და ოსმალეთის დელეგაციათა მოლაპარაკება, რომლის მიზანი იყო ბათუმის, ყარსისა და არდაგანის (არტაანის) ოკრუგების სახელმწიფოებრივი კუთვნილების საკითხის გარკვევა. მხარეები ვერც ერთ პრინციპულ საკითხზე ვერ შეთანხმდნენ და მოლაპარაკებაც შეწყდა. ტრაპიზონის კონფერენციის მუშაობის შეწყვეტის შემდეგ ოსმალეთის არმიამ შეტევა დაიწყო და 1918 წლის მარტ-აპრილში მთელი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო დაიპყრო, დაიკავა ბათუმი და ქობულეთი. ოსმალთა შეტევის შეჩერება მხოლოდ მდინარე ჩოლოქზე გახდა შესაძლებელი.

1918 წლის 26 მაისისათვის, ანუ საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის დროისათვის,

²⁰ Документы внешней политики СССР. Том 1. Москва, 1957, стр. 121.

²¹ ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 77.

აჭარა და საერთოდ მთელი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, ასევე სამცხე-საათაბაგოს დიდი ნაწილი (ბორჯომამდე), ოსმალეთის მიერ იყო ოკუპირებული.

1918 წლის 4 ივლისს ბათუმში საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკასა და ოსმალეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება. საქართველოს მხრიდან ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს: ნოე რამიშვილმა, გიორგი გეაზავამ, ილია ოდიშელიძემ და გრიგოლ რცხილაძემ.

ბათუმის ხელშეკრულება ყოველმხრივ მძიმე იყო საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისათვის. იმხანად შექმნილ ურთულეს სამხედრო-პოლიტიკურ ვითარებაში საქართველო იძულებული გახდა, დაედო დამამცირებელი ზავი. ოსმალეთის მიერ ოკუპირებული ტერიტორიის ომის გზით დაბრუნება საქართველოს იმხანად არ შეეძლო. ოსმალეთის მიერ წამოყენებული პირობების მიღებას ურჩევდა საქართველოს მოკავშირე გერმანია. ოსმალეთთან ურთიერთობის მოგვარების გარეშე საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკას საერთაშორისო ასპარეზზე დამკვიდრების მიზნით პირველი ნაბიჯების გადადგმა გაუჭირდებოდა.

1918 წლის 4 ივნისის ბათუმის ხელშეკრულების მეორე მუხლი ეხებოდა საქართველოსა და ოსმალეთს შორის სახელმწიფო საზღვრის დადგენას. ამ ხელშეკრულებით აღდგა რუსეთ-ოსმალეთის 1877-1878 წლების ომამდე არსებული საზღვარი, ანუ ის საზღვარი, რომელიც დადგინდა ადრიანოპოლის ზავით (1829 წ.) და რომელიც დადასტურდა პარიზის ზავით (1856 წ.). სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებითა (1878 წ.) და ბერლინის ტრაქტატით (1878 წ.) დადგენილმა სასაზღვრო ხაზმა ჩრდილოეთით გადმოიწია. ოსმალეთს დარჩა საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის დიდი ნაწილი.

1918 წლის 4 ივნისის საქართველო-ოსმალეთის ხელშეკრულების მეორე მუხლში ვკითხულობთ: „*Граница начинается там, где река Чолок впадает в Черное море, и совпадает со старой границей до войны 1877 г. между Османской Империей и Россией*“. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ ბათუმის ხელშეკრულებით ოსმალეთს გადაეცა: ბათუმის ოლქი (ბათუმისა და ართვინის ოკრუგები) და ყარსის ოლქი (არტაანის, ოლთისისა და ყარსის ოკრუგები), ასევე სამცხე-საათაბაგოს უდიდესი ნაწილი: ხერთვისი, ახალციხე, ახალქალაქი და

სხვ. საქართველოს საზღვრებში დარჩა აწეური და აბასთუმანი (სასაზღვრო ხაზი აწეურიდან და აბასთუმნიდან სამხრეთით 2 კილომეტრზე გადიოდა).²²

საქართველო-ოსმალეთის 1918 წლის 4 ივნისის ბათუმის ხელშეკრულებამ ძალა დაკარგა 1918 წლის ოქტომბერში, მას შემდეგ, რაც ოსმალეთი პირველ მსოფლიო ომში დამარცხდა და იძულებული გახდა მუდროსის ზავზე (პრაქტიკულად კაპიტულაციაზე) მოეწერა ხელი.

9. რუსეთ-ოსმალეთის 1921 წლის

16 მარტის ხელშეკრულება

(მოსკოვის ხელშეკრულება)

სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის იმპერიასა და ოსმალეთს შორის ბერლინის ტრაქტატით (1878 წ.) დადგენილმა საზღვარმა 1918 წლის მარტამდე იარსება. 1918 წლის მაისში საქართველომ, სომხეთმა და აზერბაიჯანმა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა მოიპოვეს და ამდენად საბჭოთა რუსეთს ოსმალეთთან სამხრეთ კავკასიაში საზღვარი აღარ ჰქონდა. 1920 წლის აპრილში საბჭოთა რუსეთმა აზერბაიჯანი დაიპყრო, 1920 წლის ნოემბერში – სომხეთი, 1921 წლის თებერვალ-მარტში – საქართველო. საბჭოთა რუსეთის მიერ აზერბაიჯანის, სომხეთისა და საქართველოს დაპყრობა ოსმალეთის თანხმობით მოხდა. დღის წესრიგში დადგა სამხრეთ კავკასიაში რუსეთ-ოსმალეთის სახელმწიფო საზღვრის დადგენა. ამ საზღვრის ნაწილს საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე უნდა გაეწეო.

1921 წლის 16 მარტს მოსკოვში ხელმოწერილ იქნა საბჭოთა რუსეთ-ოსმალეთის ხელშეკრულება. ამ ხელშეკრულებით დადგინდა ოსმალეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი.

ხელშეკრულების პირველი მუხლის მესამე აბზაცში აღნიშნული იყო, რომ ოსმალეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი

²² Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, стр. 344.

იწყებოდა შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე სოფელ სარფთან, შემდეგ მიუყვებოდა ქედისმთას, შავშეთისა და კანნი-დაღის მთების წყალგამყოფს, არდაგანისა (არტაანისა) და ყარსის სანჯაყების ჩრდილოეთ ადმინისტრაციულ საზღვარს, მდინარეების არპა-ჩაისა და არაქსის ტალევეს.²³ ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ საბჭოთა რუსეთმა საქართველოს დაპყრობის სანაცვლოდ ოსმალეთს უკანვე დაუბრუნა ბერლინის ტრაქტატით (1878 წ.) მიღებული საქართველოს ისტორიული ტერიტორია: ართვინის ოკრუგი (ართვინი, არტანუჯი), არტაანის ოკრუგი (არტაანი, დიღვირი, ფოცხოვი, ჩილდირი, კოლა, ტაოსკარი), ყარსის ოკრუგი (ყარსი).

ხელშეკრულების დანართი, უფრო ზუსტად „დანართი I (ა)“ ხელშეკრულების პირველი მუხლიდან გამომდინარე ზედმიწევნით ზუსტად განსაზღვრავდა საბჭოთა რუსეთ-ოსმალეთის სახელმწიფო საზღვრის ხაზს სამხრეთ კავკასიაში და მათ შორის საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე.²⁴

10. ოსმალეთ-რუსეთ-საქართველო-სომხეთ-

აზერბაიჯანის 1921 წლის 13 ოქტომბრის

ხელშეკრულება

(ყარსის ხელშეკრულება)

1921 წლის მარტისათვის საქართველო, აზერბაიჯანი და სომხეთი რუსეთის მიერ იყო ოკუპირებული, თუმცა ფორმალური თვალსაზრისით სამივე ქვეყანა დამოუკიდებელ, სუვერენულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. ჯერ-ჯერობით არც ამიერკავკასიის ფედერაცია და არც საბჭოთა კავშირი შექმნილი არ იყო, მაგრამ არსებობდა გეგმა ახალი საბჭოთა იმპერიის შექმნისა. იმხანად გაურკვეველი იყო ახალ საბჭოთა იმპერიაში რა ფორმით შევიდოდნენ საქართველო, სომხეთი და აზერბაიჯანი. ასეთ ვითარებაში რუსეთმა გადაწყვიტა თავისი პოზიციების განმტკიცება

²³ Документы внешней политики СССР. Том 3. Москва 1959, стр. 598.

²⁴ Документы внешней политики СССР. Том 3. Москва, 1959, стр. 602-603; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 101.

სამხრეთ კავკასიაში და თავის მთავარ კონკურენტთან, ოსმალეთთან, ყველა საკითხის მოგვარება. 1921 წლის 23 სექტემბერს ქალაქ ყარსში დაიწყო ოსმალეთის, საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის მოლაპარაკება. ყარსის კონფერენციაში სრულფულებიანი მხარის სახით მონაწილეობდა საბჭოთა რუსეთი. ოფიციალურ რუსულ გამოცემებში 1921 წლის 13 ოქტომბერს ყარსში დადებული ხელშეკრულება ასეა დასათაურებული: „Договор о дружбе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР, с одной стороны, и Турцией — с другой, заключенный при участии РСФСР в Карсе“.²⁵ ხელშეკრულების პრეამბულაში აღნიშნულია, რომ სომხეთმა, აზერბაიჯანმა, საქართველომ და თურქეთმა „решили приступить к переговорам при участии Российской Социалистической Федеративной Советской Республики“. საქართველოს მხრიდან ყარსის ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს სამხედრო და საზღვაო საქმეთა სახალხო კომისარმა შალვა ელიავამ, საგარეო საქმეთა და ფინანსთა სახალხო კომისარმა ალექსანდრე სვანიძემ, ხოლო საბჭოთა რუსეთის მხრიდან — იაკობ განეცკიმ (ფიურსტენბერგმა), რომელიც იმხანად საბჭოთა რუსეთის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარიატის კოლეგიის წევრი იყო. ოსმალეთის მხრიდან ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს კიაზიმ კარაბეკირ-ფაშამ, ველიზ-ბეიმ, მუხტარ-ბეიმ, მემდუხ შეეკეთ-ბეიმ; სომხეთის მხრიდან — ასკანაზ მრავიანმა, პოლოს მაკინზიანმა; აზერბაიჯანის მხრიდან — ბეხბუდ შახტახტინსკიმ.

ყარსში დაწყებულ მოლაპარაკებას იგივე პრინციპები დაედო საფუძველად, რაც რუსეთ-ოსმალეთის მოსკოვის მოლაპარაკებას — უცვლელი დარჩა ოსმალეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი.

ყარსის ხელშეკრულების პირველი მუხლი ძალადაკარგულად აცხადებდა ყველა იმ ხელშეკრულებას, რომელიც ამიერკავკასიას (სამხრეთ კავკასიას) ეხებოდა. ეს არ ეხებოდა რუსეთ-ოსმალეთის 1921 წლის 16 მარტის ხელშეკრულებას. მეორე მუხლში კი აღნიშნული იყო, რომ საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს არ უნდა ეცნოთ არც ერთი ხელშეკრულება, რომელიც ეხებოდა ოსმალეთს, მაგრამ არ სცნეს ოსმალეთის მთავრობამ და ოსმალეთის

²⁵ Документы внешней политики СССР. Том 4. Москва, 1960, стр. 420.

დიდმა ეროვნულმა კრებამ. თავის მხრივ, ოსმალეთი ვალდებულებას იღებდა, არ ეცნო არც ერთი საერთაშორისო აქტი, თუ მას არ ცნობდა საქართველო, სომხეთი და აზერბაიჯანი.

ყარსის ხელშეკრულების მეოთხე მუხლით დადგინდა ოსმალეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი. კერძოდ, ხელშეკრულებაში აღნიშნულია, რომ ეს საზღვარი „начинается у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедис-мта, линию водораздела горы Шавшет – гору Канны-даг; она следует затем по старым северным административным границам Ардаганского и Карсского санджаков...“²⁶

ყარსის ხელშეკრულების მეექვსე მუხლი ეხებოდა აჭარას. კერძოდ, ეს მუხლი ასე იყო ჩამოყალიბებული:

„Турция соглашается уступить Грузии сюзеренитет над городом и портом Батуми и территорией, лежащей к северу от г. ницы, указанной в ст. 4 настоящего Договора и составляющей часть Батумского округа, при условии, что:

1) население местностей, указанных в настоящей статье будет пользоваться широкой местной автономией в административном отношении, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить в указанных местностях земельный закон, соответствующий его пожеланиям;

2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт, беспошлинно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их каким бы то ни было сборам, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за то специальных сборов.

Для праведения в жизнь этой статьи будет немедленно после подписания настоящего Договора образована Комиссия из представителей заинтересованных сторон“.²⁷

²⁶ Документы внешней политики СССР. Том 4. Москва, 1960, стр. 422.

²⁷ Документы внешней политики СССР. Том 4. Москва, 1960, стр. 423.

ხელშეკრულების მეშვიდე მუხლში აღნიშნული იყო, რომ მხარეები შეთანხმდნენ „облегчить жителям пограничной зоны переход границы, при условии соблюдения таможенных, полицейских и санитарных правил, которые будут установлены по этому поводу Смешанной Комиссией“.²⁸

როგორც ეხედავთ, ყარსის ხელშეკრულებამ თითქმის უკელელად გაიმეორა რუსეთ-ოსმალეთის 1921 წლის 16 მარტის მოსკოვის ხელშეკრულების პირველი და მეორე მუხლები.

ყარსის ხელშეკრულების ოცი მუხლიდან ექვი მუხლი ძალაში შევიდა ხელმოწერის დროიდან (1921 წლის 13 ოქტომბრიდან), მათ შორის იყო მეექვსე მუხლი, რომელიც აჭარას ეხებოდა. რაც შეეხება ხელშეკრულების დანარჩენ მუხლებს, ისინი ძალაში შევიდოდნენ რატიფიკაციის შემდეგ. ხელშეკრულების მეოცე მუხლი ხელისმომწერ მხარეებს ავალდებულებდა, რაც შეიძლება მოკლე დროში გაეცვალათ სარატიფიკაციო სიგელები.

ყარსის ხელშეკრულებას არ ჰქონია საიდუმლო მუხლები. ხელშეკრულებას დაერთო სამი დამატება, რომელთაგან არც ერთი საიდუმლო არ ყოფილა და სამივე მრავალჯერ იქნა გამოქვეყნებული. პირველ დამატებაში დაწერილებით არის აღწერილი ოსმალეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვარი, მეორე დამატებაში აღწერილი იყო ოსმალეთის საზღვარი არპა-ჩაის ზონასა და მდინარე არაქსის ზონაში. მესამე დამატება ადგენდა ნახჭევანის ავტონომიის საზღვრებს. ყარსის ხელშეკრულების სამივე დამატებას ხუთივე ქვეყნის წარმომადგენლებმა ცალ-ცალკე მოაწერეს ხელი.

ყარსის ხელშეკრულება ხუთ ეგზემპლარად – ქართულ, რუსულ, თურქულ, აზერბაიჯანულ და სომხურ ენებზე გაფორმდა. ხელშეკრულების მოქმედების ვადა განსაზღვრული არ ყოფილა.²⁹

²⁸ Документы внешней политики СССР. Том 4. Москва, 1960, стр. 423.

²⁹ ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 114; ვახტანგ გურული. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა (1483-1921). თბილისი, 2011, გვ. 116-119.

თავი II. ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის საკითხი 1944-1953 წლების

საერთაშორისო ურთიერთობებში

გერმანია მეორე მსოფლიო ომში მარცხდებოდა. საბჭოთა კავშირი, დიდი ბრიტანეთი და ამერიკის შეერთებული შტატები ემზადებოდნენ გერმანიის დამარცხების შემდეგ ევროპასა და აზიაში სახელმწიფოთა შორის ახალი საზღვრების დადგენისათვის.

გერმანიის გარდა მოკავშირეები კიდევ რამდენიმე ქვეყნის საზღვრების გადასინჯვას აპირებდნენ. საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის აზრით ამ სახელმწიფოთა შორის უნდა ყოფილიყო თურქეთიც. შექმნილ სამხედრო-პოლიტიკურ ვითარებაში 1921 წელს საბჭოთა რუსეთი იძულებული გახდა ოსმალეთის (თურქეთის) მიმართ გარკვეულ ტერიტორიულ დამოვბეზზე წასულიყო. 1921 წლის 16 მარტის საბჭოთა რუსეთ-ოსმალეთის მოსკოვის ხელშეკრულებითა და 1921 წლის 13 ოქტომბრის რუსეთ-ოსმალეთ-საქართველო-სომხეთ-აზერბაიჯანის ყარსის ხელშეკრულებით საბჭოთა რუსეთმა ოსმალეთის ტერიტორიად აღიარა საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის ნაწილი – ტაო-კლარჯეთი და ლაზეთი.¹ შემდგომ წლებში, ისევ შექმნილი სამხედრო-პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, საბჭოთა კავშირის პოლიტიკურ ხელმძღვანელობას 1921 წელს დადგენილი საზღვრების გადასინჯვის საკითხი აღარ დაუყენებია. 1921 წლის ყარსის ხელშეკრულებით დადგენილი საბჭოთა რუსეთ (საბჭოთა კავშირ)-ოსმალეთის (თურქეთის) სახელმწიფო საზღვარი უცვლელად დატოვა 1925 წლის 17 დეკემბრის საბჭოთა კავშირ-თურქეთის პარიზის ხელშეკრულებამ.² 1935 წელს მხარეებმა ხელშეკრულება ათი წლით გააგრძელეს.³

1941-1945 წლების საბჭოთა კავშირ-გერმანიის ომის დაწყების წინ, 1941 წლის 24 მარტს, საბჭოთა კავშირმა ვალდებულება აიღო

¹ დაწერილებით იხ.: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 100-116; ვახტანგ გურული. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა (1483-1921). თბილისი, 2011, გვ. 113-119.

² Документы Внешней Политики СССР. Том Восьмой. Москва, 1963, стр. 739-741.

³ <http://www.obraforum.ru/lib/book3/section1.htm>.

დაეცვა თურქეთი იმ შემთხვევაში, თუ ამ უკანასკნელს რომელიმე ქვეყანა დაესხმოდა თავს. ეს იყო პრევენციული ღონისძიება გერმანია-თურქეთის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის ჩაშლის მიზნით. საბჭოთა კავშირის პოლიტიკურმა ხელშეწყობამ მიზანს ვერ მიაღწია. საბჭოთა კავშირ-გერმანიის ომის დაწყებამდე რამდენიმე დღით ადრე, 1941 წლის 18 ივნისს, დაიდო გერმანია-თურქეთის ხელშეკრულება მეგობრობისა და თავდაუსხმელობის შესახებ. საბჭოთა კავშირ-გერმანიის ომის დაწყების შემდეგ გერმანია-თურქეთის დაახლოება კვლავ გრძელდებოდა. 1942 წლის 26 აგვისტოს თურქეთის საგარეო საქმეთა მინისტრმა თურქეთში გერმანიის ელჩთან ფონ პაპენტან საუბრისას განაცხადა: „... Турция, как прежде, так и теперь, самым решительным образом заинтересована в возможно более полном поражении большевистской России“.⁴ ცხადია, მას შემდეგ რაც მეორე მსოფლიო ომში გერმანია მარცხს მარცხზე განიცდიდა თურქეთის დამოკიდებულება გერმანიის მიმართ იცვლებოდა. 1945 წლის 23 თებერვალს თურქეთმა ომი გამოუცხადა გერმანიას. ეს იყო ფორმალური აქტი და მას პრაქტიკული შედეგები არ მოჰყოლია. იოსებ სტალინისათვის ეს სულაც არ იყო საკმარისი. თურქეთს პასუხი უნდა ეგო პროგერმანული ორიენტაციისათვის. 1945 წლის 19 მარტს, ხელშეკრულების ვადის გასვლამდე ექვსი თვით ადრე, საბჭოთა კავშირმა 1925 წლის 17 დეკემბერს თურქეთთან დადებული ხელშეკრულება გააუქმა. საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარიატის საინფორმაციო ბიუროს განცხადებაში აღნიშნული იყო:

„19 марта (1945 г. – В. Г., Л. Д.) Народный Комиссар Иностранных Дел СССР В. М. Молотов, в связи с приближением окончания срока действия советско-турецкого договора о дружбе и нейтралитете, заключённого 17 декабря 1925 г., сделал турецкому послу г-ну Сарперу от имени Советского Правительства заявление для передачи Правительству Турецкой Республики.

В этом заявлении указывается, что Советское Правительство,

⁴ Документы Министерства иностранных дел Германии. Выпуск II. Германская политика в Турции (1941-1943 гг.). Москва, 1946, стр. 92.

признавая ценность советско-турецкого договора, заключённого 17 декабря 1925 года, в деле поддержания дружественных отношений между Советским Союзом и Турцией, тем не менее считает необходимым констатировать, что, вследствие глубоких изменений, происшедших особенно в течение второй мировой войны, этот договор не соответствует больше новой обстановке и нуждается в серьёзном улучшении.

Ввиду изложенного, Советское Правительство заявило Правительству Турецкой Республики о своём желании денонсировать названный выше договор со всеми относящимися к нему приложениями в соответствии с положениями протокола от 7 ноября 1935 года, предусматривающими порядок его денонсации.

Турецкий посол г-н Сарпер ответил, что заявление В. М. Молотова он немедленно передаст Турецкому Правительству".⁵

ვიანესლავ მოლოტოვის განცხადებას 1945 წლის 4 აპრილს უპასუხა თურქეთის მთავრობამ. დოკუმენტში აღნიშნული იყო:

„Анатолийское агентство передаёт, что в ответ на денонсацию Советским Союзом турецко-советского договора от 17 декабря 1925 года турецкое правительство „довело до сведения Советского правительства в форме декларации, вручённой министром иностранных дел Хасан Сака 4 апреля 1945 года советскому послу в Турции Виноградову, о том, что турецкое правительство всегда желало поддерживать и укреплять отношения искренней дружбы и добрососедства, связывающие с давних пор Турцию и СССР, что оно желает подчеркнуть, какое значение оно придавало договору от 17 декабря 1925 года, оказавшему значительные услуги делу турецко-советской дружбы, и что оно приняло во внимание желание Советского Правительства денонсировать этот договор. В соответствии с предложением Советского Правительства заменить договор, срок которого истекает, другим договором, более соответствующим нынешним интересам обеих сторон и содержащим в себе серьёзные

⁵ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной Войны. Документы и материалы. Том. III. Москва, 1947, стр. 146.

улучшения, турецкое правительство сообщило о своей готовности изучить со всем должным вниманием и доброжелательностью предложения, которые ему будут сделаны по этому поводу“.⁶

მართალია იოსებ სტალინი თურქეთის დასასჯელად ემსაღებოდა, მაგრამ იმთავითვე ცხადი იყო, რომ დიდი ბრიტანეთი და ამერიკის შეერთებული შტატები თურქეთის გაწირვას არ დაუშეგბდნენ. თუმცა ყველაფერი დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ როგორ დამთავრდებოდა ომი ევროპასა და აზიაში. ომი კი ჯერ კიდევ გრძელდებოდა.

1945 წლის მაისში მოკავშირეების ომი გერმანიის წინააღმდეგ ამ უკანასკნელის კაპიტულაციით დასრულდა. 1945 წლის სექტემბერში კაპიტულაცია გამოაცხადა იაპონიამაც. გამარჯვებულ მოკავშირეთა მიერ ევროპასა და აზიაში საზღვრების გადასინჯვის საკითხი უკვე პრაქტიკულად დაისვა.

1945 წლის 17 იელისიდან 2 აგვისტომდე მიმდინარეობდა მოკავშირეთა ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენცია. კონფერენციას ესწრებოდნენ მოკავშირე სახელმწიფოთა (საბჭოთა კავშირი, დიდი ბრიტანეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები) პოლიტიკური ლიდერები: იოსებ სტალინი, უინსტონ ჩერჩილი, ჰარი ტრუმენი. კონფერენციის 1945 წლის 22 იელისის სხდომის დღის წესრიგში საბჭოთა კავშირის მოთხოვნით შევიდა საკითხი თურქეთის შესახებ. სხდომაზე საბჭოთა კავშირმა უკვე აშკარად, ყოველგვარი შეფარვის გარეშე დააყენა საკითხი საბჭოთა კავშირ-თურქეთის სახელმწიფო საზღვრის გადასინჯვის შესახებ. ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციის სტენოგრაფიაში ეკითხულობთ:

Сталин. Я прошу предоставить слово Молотову.

Молотов. Я сейчас передам в письменном виде документ по вопросу о проливах на русском и английском языках. Но прежде я хотел бы разъяснить, как возник вопрос.

Турецкое правительство, проявив инициативу, предложило Советскому правительству заключить союзный договор. Турецкое правительство поставило этот вопрос сначала перед нашим послом в Анкаре, а затем, в конце мая, через турецкого посла в Москве.

В начале июня я имел две беседы с турецким послом в Москве

⁶ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной Войны. Документы и материалы. Том. III. Москва, 1947, стр. 163-164.

Сарпером. На предложение турецкого правительства заключить союзный договор был дан ответ, что Советское правительство не возражает против заключения такого договора на определенных условиях. Мною было указано, что при заключении союзного договора мы должны урегулировать взаимные претензии.

С нашей стороны имеются два вопроса, которые следует урегулировать. Заключение союзного договора означает, что мы должны совместно защищать наши границы: СССР - не только свою границу, но и турецкую, а Турция - не только свою, но и советскую границу. Однако в некоторых частях мы считаем границу между СССР и Турцией несправедливой. Действительно, в 1921 году от Советской Армении и Советской Грузии Турцией была отторгнута территория - это известная территория областей Карса, Артина и Ардагана.⁷ В- карта отторгнутой турками территории. (Передает карту.) Поэтому мною было заявлено, что для того, чтобы заключить союзный договор, следует урегулировать вопрос об отторгнутой от Грузии и Армении территории, вернуть им эту территорию обратно.⁸

როგორც ვხედავთ საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარს ვიაჩესლავ მოლოტოვს კონფერენციისათვის წარუდგენია თურქეთის მიერ მიტაცებული ტერიტორიის რუკა. ჩვენთვის უცნობია რა ტერიტორიებს მოიცავდა ეს რუკა, თუმცა ვიაჩესლავ მოლოტოვის გამოსვლის ტექსტში თურქეთის მიერ მიტაცებულ ტერიტორიებად მინიშნულია: ყარსი, ართვინი და არტანუჯი. ცხადია, რუკაზე უფრო დაწვრილებით და ზუსტად იქნებოდა მინიშნებული ის ტერიტორია, რომელზედაც იოსებ სტალინი კანონიერ პრეტენზიას აცხადებდა.

იოსებ სტალინი კარგად გრძნობდა, რომ თურქეთისადმი

⁷ საუბარია ხელშეკრულებაზე, რომელიც 1921 წლის 13 ოქტომბერს ხელმოწერილ იქნა ყარსში ოსმალეთს (თურქეთს), რუსეთს, საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის. ხელშეკრულების ძალით საქართველოს ისტორიული ტერიტორია (ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი) გადაეცა ოსმალეთს (დაწვრილებით იხ.: ვახტანგ გურული. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა (1483-1921). თბილისი, 2011, გვ. 113-119; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 102-116).

⁸ http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin.htm, p.p. 1,2,13-15.

საბჭოთა კავშირის ტერიტორიული პრეტენზიების დაკმაყოფილებას დიდი ბრიტანეთი და ამერიკის შეერთებული შტატები წინ აღუდგებოდნენ. მიუხედავად ამისა, იოსებ სტალინი საკითხის დაყენებას მაინც აპირებდა. ამჯერად ჩვენ გვინტერესებს საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობაში ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის საკითხი. ამ საკითხს იოსებ სტალინი იმდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, რომ მსადება თურქეთისათვის ტერიტორიული პრეტენზიების წაყენებისათვის 1944 წლის მარტიდან დაიწყო. გასათვალისწინებელია ის, რომ 1944 წლის მარტისათვის გერმანიის ჯარებს ჯერ კიდევ ოკუპირებული აკონდათ საბჭოთა კავშირის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

1944 წლის გაზაფხულზე აკადემიკოსმა სიმონ ჯანაშიამ რუსულ ენაზე დაწერა ნარკვევი „К вопросу о грузинских территориях включенных в состав Турции“. რატომ დაინტერესდა სიმონ ჯანაშია ამ შინაარსის ნარკვევის დაწერით? აშკარაა, რომ ამ შემთხვევაში ისტორიკოსის მეცნიერულ მიზნებს ეერ ვისაუბრებთ. სიმონ ჯანაშია ამ პრობლემატიკით მანადე არასდროს დაინტერესებულა. ნარკვევის შინაარსის დაწვრილებით შესწავლამ აშკარა გახადა, რომ იგი საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის დაკვეთითაა შესრულებული. ვინ და როდის შეუკეთა სიმონ ჯანაშიას აღნიშნული ნარკვევის დაწერა, საარქივო მასალებიდან არ ირკვევა, მაგრამ ნიშანდობლივია ის, რომ სიმონ ჯანაშიას ნარკვევი 1944 წლის 26 მარტს საქართველოს კომუნისტური პარტიის(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის კანდიდ ნარკვიანის მაგიდაზე აღმოჩნდა.⁹ მნიშვნელოვანია ისიც, რომ სიმონ ჯანაშიას ნარკვევი „К вопросу о грузинских территориях включенных в состав Турции“ საფუძვლად დაედო საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის დაკვეთით შესრულებულ მეორე დოკუმენტს, სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის ცნობილ წერილს „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“, რომელიც სიმონ ჯანაშიას ნარკვევისაგან განსხვავებით 1945 წლის დეკემბერში

⁹ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 25, საქმე 229, ფურცელი 33-56.

პრესაშიც გამოქვეყნდა.¹⁰

საბჭოთა კავშირის მიერ თურქეთისადმი მოსალოდნელი ტერიტორიული პრეტენზიების წაყენება, ცხადია, დიდ ინტერესს აღძრავდა საბჭოთა სომხეთის პოლიტიკურ ხელმძღვანელობაში. 1945 წლის 7 ივლისს სომხეთის კომუნისტური პარტიის(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პირველმა მდივანმა გ. ა. არუთინოვმა სპეციალური წერილით მიმართა იოსებ სტალინსა და ვიანესლავ მოლოტოვს. წერილში აღნიშნული იყო, რომ სომხეთს პრეტენზია ჰქონდა თურქეთის შემადგენლობაში შემავალ ყარსის ოლქზე. ანალოგიური წერილით იოსებ სტალინს მიმართა სრულიად სომეხთა კათალიკოსმა გეორგ VI-მ.¹¹ ამასთან ერთად ცნობილი გახდა, რომ საბჭოთა საქართველო და საბჭოთა სომხეთი ეერ შეთანხმდებოდნენ თურქეთის შემადგენლობაში შემავალი ტერიტორიების გადანაწილებისას. კერძოდ საქართველოსა და სომხეთს შორის სადაო იყო არტაანისა და ოლთისის ყოფილი ოკრუგები.¹² მიუხედავად იმისა, რომ თურქეთის შემადგენლობიდან საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში ტაო-კლარჯეთის და ლაზეთის ტერიტორიის გადასვლა ჯერ რეალურად არ იდგა, საბჭოთა საქართველოსა და საბჭოთა სომხეთს შორის უთანხმოება კარგის მიმანიშნებელი არ იყო.

ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციას სამწუხაროდ ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის თურქეთისათვის ჩამორთმევის საკითხი არ გადაუწყვეტია. კონფერენციამ მთელი ყურადღება ევროპაში საზღვრების დადგენას დაუთმო. მიუხედავად ამისა, იოსებ სტალინი საკითხს დახურულად არ აღიარებდა, რაც სულ მალე გახდა ცხადი. 1945 წლის 14 დეკემბერს გაზეთ „კომუნისტი“ გამოქვეყნდა სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილი „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“.¹³ 15 დეკემბერს წერილის სრული რუსული თარგმანი გამოქვეყნდა გაზეთში „Заря Востока“.¹⁴ სულ

¹⁰ გაზეთი „კომუნისტი“, 1945, 14 დეკემბერი, გვ. 3; Газета „Заря Востока“, 1945, 15 декабря, №247, стр. 3.

¹¹ Территориальные претензии СССР к Турции._ <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

¹² Территориальные претензии СССР к Турции._ <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

¹³ გაზეთი „კომუნისტი“, 1945, 14 დეკემბერი, №246, გვ. 3.

¹⁴ Газета „Заря Востока“, 1945, 15 декабря, №247, стр. 3.

მაღე, 1945 წლის 20 დეკემბერს სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენიშვილის წერილი გადაიბეჭდა გაზეთებში „Правда“ და „Известия“, ხოლო 22 დეკემბერს გაზეთში „Правда Украины“.

სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილის „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“ გამოქვეყნების დროისათვის (1945 წლის დეკემბერი) საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობა უაღრესად დაძაბული იყო. თურქეთის მთავრობა, ქვეყნის მოელი პოლიტიკური სპექტრი, პატრიოტულად განწყობილი მოსახლეობა მტკივნეულად აღიქვამდა საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელშეწყობის ტერიტორიულ პრეტენზიებს თურქეთისადმი, ასევე საბჭოთა მთავრობის მოთხოვნას ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით. ამიტომ იყო, რომ ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციის (1945 წლის ივლის-აგვისტო) შემდგომი პერიოდი საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობაში სერიოზული დაძაბულობით აღინიშნა. 1945 წლის 6 დეკემბერს გაზეთში „Правда“ გამოქვეყნდა შენიშვნა „Фашистские бесчинства в Стамбуле“. გაზეთის პუბლიკაციის ტექსტი მოგვეყვას მთლიანად:

„Анкара, 5 декабря (ТАСС). Вчера днем в Стамбуле при явном покровительстве полиции состоялась демонстрация из нескольких тысяч фашистски настроенных студентов, учащихся военных училищ и лицеев, а также других элементов, причем характер этой демонстрации показал, что она была заранее подготовлена властями. Демонстранты, подогретые на соответствующих митингах, направились к тем зданиям, где помещаются редакции немногих в Турции демократических изданий; они разрушили помещения редакций и типографий демократических газет „Тан“, „Ля тюрки“, „Ени дюнья“ и недавно основанного журнала „Герюшлер“, избили сотрудников этих изданий, сломали все типографские машины, уничтожили мебель и всю обстановку в редакциях и учинили многие другие фашистские хулиганства. Разгромлен также книжный магазин, продававший советские книжные новинки; уничтожены книги и другие печатные издания, имевшиеся в этом магазине. Фашистские демонстранты выкрикивали враждебные Советскому Союзу лозунги.

Несмотря на это, некоторые официальные лица в Анкаре и Стамбуле пытаются изобразить эти уличные бесчинства, как проявление какой-то „демократии“, а начальник полиции, как передает газета „Сон тельграф“, квалифицировал происходившее на стамбульских улицах, как „патриотическую демонстрацию“.¹⁵

სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილის გამოქვეყნებიდან მეორე დღეს, 1945 წლის 15 დეკემბერს, გაზეთი „Правда“ კვლავ უბრუნდება სტამბოლის დემონსტრაციას და ამჯერად აქვეყნებს მასალას სათაურით „По поводу демонстрации в Стамбуле“. გაზეთის პუბლიკაციის ტექსტი მოგვყავს მთლიანად:

„Как уже сообщалось в нашей печати, 4 декабря в Стамбуле имела место демонстрация из нескольких тысяч студентов, чашихся военных училищ и лицеев и других элементов. Во время этой демонстрации были разгромлены помещения всех демократических газет в Стамбуле. Также были разгромлены два магазина, торговавшие советской литературой и другими изданиями демократического характера. Во время демонстрации раздавались враждебные Советскому Союзу выкрики, что признавали на другой день после демонстрации и представители высшей турецкой администрации в Стамбуле.

8 декабря Советский Посол в Анкаре Виноградов вручил турецкому министру иностранных дел г-ну Хасан Сака ноту, в которой было сказано, что, по сведениям, полученным Советским Правительством, состоявшаяся 4 декабря в Стамбуле демонстрация сопровождалась многочисленными враждебными Советскому Союзу выкриками, разгромом двух магазинов, в которых продавалась советская литература, и уничтожением советских книг, что придавало этой демонстрации враждебный Советскому Союзу характер. Указанные враждебные проявления со стороны демонстрантов имели место при отсутствии какого-либо противодействия со стороны турецкой полиции, охранявшей демонстрацию. Далее в ноте указывалось, что Советское Правительство не

¹⁵ Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 99-100.

может пройти мимо таких провокационных действий в отношении СССР, и было заявлено, что ответственность за указанные действия ложится на Турецкое Правительство.

11-го декабря Турецкое Правительство в своей ответной ноте заявило, что в результате расследования турецких властей установлено, что стамбульская демонстрация имела „чисто внутренний характер“ и что эта демонстрация „означает просто реакцию одной части общественного мнения на теории, исповедуемые некоторыми турецкими журналистами“.

Сделав ссылку на какое-то дополнительно произведенное расследование, нота заявляет, что „демонстрация 4 декабря не носила, ни вследствие криков, ни вследствие действий, никакого враждебного какой-либо иностранной державе характера“ и что „не может быть речи ни о служебной провинности со стороны полицейских сил, ни тем более о какой-либо ответственности со стороны Турецкого Правительства“.

В турецкой ноте содержится также попытка опровергнуть сообщение корреспондента ТАСС о демонстрации 4 декабря, хотя в советской ноте не было никаких ссылок на такого рода сообщения.

При вручении Советскому Послу в Турции ноты от 11 декабря турецкий министр иностранных дел предложил опубликовать в печати содержание советской и турецкой нот.

В ответ на это предложение Советский Посол сообщил министру, что Советское Правительство не возражает против опубликования советской ноты и ответной турецкой ноты по поводу демонстрации 4 декабря в Стамбуле, если Турецкое Правительство считает это необходимым. Однако Советское Правительство находил нужным заявить, что ответ Турецкого Правительства является неудовлетворительным ввиду его необоснованности и отрицания очевидных фактов (ТАСС).¹⁶

ზემოთ მოტანილი მასალა ცხადს ხდის, რომ სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილის გამოქვეყნებას მწვავე რეაქცია მოჰყვებოდა თურქეთში.

¹⁶ Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 101.

საქართველოს პოლიტიკურმა ხელმძღვანელობამ, ცხადია, მოსკოვის მითითების თანახმად, დაიწყო საზოგადოებრივი აზრის დამუშავება, გამოქვეყნდა გამოწვენილ ქართველ მეცნიერთა გამოხმაურებები სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილზე. კერძოდ, გამოხმაურებები გამოაქვეყნეს (ნამოყთელით ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით):

1. პროფესორმა არნოლდ ჩიქობავამ.¹⁷
2. ამიერკავკასიის მუსლიმთა სასულიერო სამმართველოს წევრმა, აჭარის ყადმა რასიხ სულეიმანის ძე ბერიძემ.¹⁸
3. სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა კალისტრატე ცინცაძემ.¹⁹
4. პროფესორმა სერგი ჯიქიამ.²⁰
5. პროფესორმა დ. ზაფრეევმა.²¹
6. პროფესორებმა ნადიმ ნიჟარაძემ, ჯემალ ნოჯაიდეშვილმა, მემედ სტამბოლიშვილმა და ხუსეინ ახელედიანმა.²²
7. პროფესორმა ექვთიმე თაყაიშვილმა.²³

აქვე გვინდა შევხედეთ კიდევ ერთ დოკუმენტზე, რომელიც საქართველოს პოლიტიკური ხელმძღვანელობის დაკვეთით შეიქმნა, მაგრამ არ გამოქვეყნებულა. ეს არის აკადემიკოს ალექსანდრე ჯავახიშვილის ნარკვევი „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობით“. ეს ნარკვევი მეცნიერს 1946 წლის 7 იანვარს დაუსრულებია და საქართველოს კომუნისტური პარტიის(ბ) ცენტრალური კომიტეტისათვის წარუდგენია.²⁴

¹⁷ Газета „Заря Востока“, 1945, 20 декабря, №250, стр. 3.

¹⁸ გაზეთი „კომუნისტი“, 1945, 28 დეკემბერი, №256, გვ. 3.

¹⁹ გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 8 იანვარი, №6, გვ. 3.

²⁰ გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 29 იანვარი, №21, გვ. 3.

²¹ გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 3 მარტი, №46, გვ. 3.

²² გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 7 მაისი, №91, გვ. 3.

²³ გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 25 მაისი, №104, გვ. 3-4; 26 მაისი, №105, გვ. 2-3.

²⁴ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 353, ფურცლები 1-14 (გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული, ლევან ჯიქია. აკადემიკოს ალექსანდრე ჯავახიშვილის ნაშრომი „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობით“.— „მაცნე“, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, №1, 2012, გვ. 118-125).

1946 წლის 25 თებერვალს საქართველოს კომუნისტური პარტიის(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი კანდიდ ჩარკიანი მოხსენებით გამოვიდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 25 წლისათან დაკავშირებით. მოხსენების ტექსტი დაიბეჭდა გაზეთში „Правда“. თურქეთის მიერ მიტაცებულ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიასთან (ტაო-კლარჯეთთან, ლაზეთთან) დაკავშირებით მოხსენებაში ნათქვამი იყო:

„Грузинский народ глубоко сознает, что своим политическим, экономическим и культурным возрождением он обязан мудрой ленинско-сталинской национальной политике, взрастившей нерушимую дружбу между народами Советского Союза.

Особо признателен грузинский народ великому русскому народу. Дружба грузинского народа с русским народом, нашедшая свое лучшее воплощение в условиях советского строя, имеет глубокие исторические корни. Зачатки ее мы находим еще в XVI столетии. После присоединения Грузии к России эта дружба, несмотря на неимоверный гнет царского самодержавия, укреплялась из года в год.

Благодаря этому историческому содружеству и мощной поддержке русского народа грузинский народ был избавлен от бесконечных нашествий хищных завоевателей.

Одно то, что за последние полтора столетия Грузия не становилась ареной крупных военных действий, приносящих разрушения народному хозяйству и бедствия мирному населению, достаточно красноречиво говорит об огромном значении для грузинского народа братского содружества с могучим русским народом.

Грузинский народ встречает 25-летие установления советской власти в республике большими радостными достижениями, приведшими к окончательному укреплению грузинской государственности на основе победы социалистического общественного строя.

Но остается неосуществленной одна вековая мечта грузинского народа: восстановление территориальной целостности Грузии. Вне ее границ все еще остаются исконные грузинские земли: районы Артаани

(Ардагана), Артвини, Ольты, Тортума, Байбурта, Испира, Гюмюшханэ, Лазистан. Поэтому понятны настойчивые требования грузинской советской общественности о возвращении Грузии отторгнутых от нашей Родины территорий, являющихся колыбелью культуры и государственности грузинского народа.

Грузинский народ принес достаточно много жертв для защиты общечеловеческой цивилизации от варваров древности и от варваров XX века. Он вправе надеяться на удовлетворение своих законных требований²⁵.

გაზეთ „პრავდაში“ საბჭოთა საქართველოს პოლიტიკური ლიდერის კანდიდ ჩარკვიანის იმ მოხსენების დაბეჭდვა, რომელშიც ყოველგვარი შეფარვის გარეშე იყო საუბარი თურქეთის მიერ მიტაცებულ ქართულ ტერიტორიებზე, იმის მანიშნებელი იყო, რომ საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობა ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციის შემდეგაც იგივე აზრზე რჩებოდა – თურქეთისადმი ტერიტორიულ პრეტენზიებს დღის წესრიგიდან არ ხსნიდა. ცხადია, კანდიდ ჩარკვიანის მოხსენებაში არც მასალის და არც შეფასებების მხრივ სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილიდან განსხვავებული არაფერია. კანდიდ ჩარკვიანის მოხსენება პოლიტიკური დოკუმენტი იყო და იგი საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის პოზიციას გამოხატავდა.

აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის წერილს „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“, უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის კალისტრატეს (ცინცაძე) გამოხმაურებას, ასევე ქართველი მეცნიერების (ეკვთიმე თაყაიშვილის, სერგი ჯიქიას, არნოლდ ჩიქობავას და სხვ.) წერილებს დიდი საერთაშორისო რეზონანსი ჰქონდა. განსაკუთრებით აღშფოთებით შეხედნენ ქართველ მეცნიერთა წერილებს თურქეთში. 1946 წლის 28 ივლისს საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს თანამშრომლებმა ი. ნატროშვილმა და ბ. ლორთქიფანიძემ დაასრულეს აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს ნიკო

²⁵ Газета „Правда“, 1946, 25 февраля, №48, стр. 2.

ბერძენიშვილის წერილზე უცხოეთში გამოქვეყნებული
გამოხმაურებების მიმოხილვა. დოკუმენტში ეკითხულობთ:

„После появления в печати письма грузинских академиков, в тбилисских газетах „Комунисти“ (на грузинском языке) и „Заря Востока“ (на русском языке) появился целый ряд статей, посвященных затронутому вопросу.

В своих статьях Кадий аджарских мусульман Беридзе, Патриарх Всея Грузии Цинцадзе, академик А. Чикобава, проф. Завриев, доц. Джикия и др. подчеркивали правильность постановленного вопроса и подкрепляли новыми материалами законность требований грузинского народа. Эти статьи не были опубликованы в московских газетах и поэтому не стали объектом обсуждения иностранной прессы и радио.

25 февраля с. г. в газете „Правда“ было опубликовано выступление Секретаря ЦК КП(б) Грузии товарища К. Н. Чарквиани: „25 годовщина Советской Грузии“. В этой статье товарищ Чарквиани коснулся вопроса, поднятого грузинской общественностью и подчеркнул его правоту и законность.

Вполне понятно, что после того, как статья акад. Джанашиа и Бердзенишвили была опубликована в московских газетах и передана центральными радио-станциями, она тотчас-же привлекла внимание мировой прессы и радио. В течение долгого времени в иностранной печати появлялись ответные письма и комментарии на эту статью.

Вопрос, поставленный передовой грузинской общественностью, вызвал в зарубежной печати и радио новый поток антисоветской пропаганды, разукрашенной всевозможными выдумками и клеветой. Разумеется, особо сильную кампанию подняли турецкие реакционеры. От них не отставали некоторые газетные писак и радиокомментаторы Англии, Америки, Франции, Индии, Канады и других стран. Они не щадили красок для разоблачения советских „экспансионистских“ намерений.

Для лучшего освещения данного вопроса ознакомимся с наиболее характерными выступлениями в печати в отдельных странах в связи со

статьей грузинских академиков.

Турция: Еще до опубликования вышеуказанной статьи грузинских академиков, 1 ноября 1945 года, Президент Турции Исмет Иненю произнес традиционную речь, коснулся вопроса поднятого армянами, проживающими в Америке и других странах, о возвращении Советской Армении земель, захваченных турками. Иненю категорически отвергнул возможность каких-либо территориальных уступок со стороны Турции. Он заявил:

„Было бы странно требовать от Турции под каким бы то ни было предлогом какую-то часть ее территории и ее прав... Мы открыто заявляем, что нам не нужно платить кому бы то ни было долгов за счет турецких земель и прав. Всей душой мы любим честь и умрем как честные люди“ (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 3).

При этом Иненю, как бы между прочим, обмолвился о том, что Турция имеет надежду на поддержку со стороны Англии.

Этой своей речью Исмет Иненю дал тон и направление деятельности турецкой печати и радио. Вскоре за этим последовали довольно обширные статьи и обзоры в газетах „Улус“, „Танин“, „Джумхуриет“ и др. Турецкие журналисты, члены Меджлиса Атан, Ялчин и другие откровенно писали о том, на что намекал Иненю. С новой силой развернулась антисоветская кампания против „москалей“ и русского „экспансионизма“.

12 декабря 1945 года турецкий посол в Лондоне Джеват Ачикалин дал интервью корреспонденту агентства Рейтер. В интервью он официально заявил: „Вилайеты Карс и Ардаган были отданы Турции Лениным в 1921 году, когда Турция уступила Советам Батуми... этот обмен (!) является искренним жестом дружбы и доверия между двумя странами и был направлен к действительному устранению трений и подозрений между двумя странами“ (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 4).

Это официальное заявление ясно говорит о позиции Турции в этом вопросе. При этом турки не могли скрыть своих надежд на возникновение непреодолимых противоречий между англо-американцами и Советским

Союзом на предстоявшей в то время Московской Конференции. Турецкие журналисты Ялчин, Атан, Ялман, Сарач-оглу и другие предсказывали, что Московская Конференция закончится также безуспешно, как и предыдущая Лондонская Конференция.

В турецкой правой печати появлялись и другие соображения, высказываемые не без провокационных целей. Так, например, в номере от 12 ноября газеты „Тасвир“ была напечатана статья Бабана, в которой автор не желая сил, пытался раздражить общественное мнение Англии и Америки, утверждая, что эти последние проводят политику губительную для Турции. Бабан сравнивал поездку Бевина и Бирнса в Москву с поездкой Чемберлена и Даладье в Мюнхен в 1938 году. По мнению автора за этой новой „поездкой“ должно было последовать принесение в жертву турецкой национальной независимости, точно также, как совершили это Чемберлен и Даладье по отношению к Чехо-Словакии.

Таковой была обстановка к началу Московской Конференции. Опубликование московскими газетами 20 декабря 1945 г. статьи грузинских академиков было подобно взрыву бомбы в лагере турецких реакционеров.

До того, как содержание статьи академиков Джанашиа и Бердзенишвили стало известным в Турции, 20 декабря в турецком Меджлисе была устроена очередная инсценировка, действующим лицом которой явился „герой“ первой мировой войны генерал Кязым Кара Бекир. Имея в виду неоднократные требования армянской общественности о возвращении Советской Армении провинций Карса и Ардагана, а также то, что будто бы конференция трех Министров в Москве занимается этим вопросом, генерал Кара Бекир заявил:

„Если верить сообщениям иностранных агентств, наш северный сосед имеет к нам некоторые притязания. Весь мир должен знать, что проливы являются горлом турецкой нации, а Карское плоскогорье – ее позвоночным хребтом. Претендовать на это плоскогорье, значит покушаться на всю Анатолию. Мы не можем допустить посягательств на Проливы, ибо иначе мы будем задушены... Удар по нашей стране может

привести в действие всех англо-саксов... Если русские будут по прежнему настаивать на своих требованиях, мы прольем кровь... Мы будем бороться до тех пор, пока в живых останется хотя бы один турок. Мы потратим все наши деньги, чтобы вооружиться до зубов" (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 6). То, что в Турции придавали большое значение выступлению Кара Бекира, видно хотя-бы того факта, что по распоряжению правительства на страницах турецкой печати был опубликован полный текст речи этого генерала.

После Кара Бекира в Меджлисе выступил Министр Иностранных дел Хасан Сака, который заявил:

„Мы никому не предъявляем требований, но никому ничего не отдадим. Мы хотим проводить ему политику и в будущем: как делали это в прошлом“ (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 7).

Во время этой инсценировки Меджлисом были приняты резолюция и обращение к турецкой армии, в которых выражалась надежда на то, что армия с честью выполнит стоящие перед ней задачи по защите единства, независимости и безопасности родины.

Вся эта антисоветская кампания достигла наивысшей точки, когда туркам стала известна статья грузинских ученых, вызвавшая неистовую истерику в турецких реакционных кругах. Турецкие газеты, начали обливать самой грязной и ложной руганью авторов статьи.

Вначале, казалось, что в Турции не придают особого значения появлению этой статьи: Однако, после того, как интерес иностранной прессы к этой статье стал очевидным, в Турции поднялась газетная шумиха.

Кое где в иностранной прессе появилось мнение, что после того, как конференция трех Министров в Москве закончит рассмотрение иранского вопроса, на повестку дня встанет турецкий вопрос. Это мнение окончательно вывело из равновесия турецких реакционеров. 22 декабря радио Анкары посвятило этому вопросу специальную передачу, в которой было сказано:

„Турция не претендует на чужие земли и не имеет никаких

территориальных долгов. Поэтому мы даже не допускаем мысли, что вопрос, касающийся территории Турции, может быть поставлен на обсуждение Московской конференции и будет играть на нервах турецкого народа. Если все это война нервов, то не мешает знать, что турки в долинах Анатолии в результате борьбы за независимость укрепили свои нервы и сделали их крепкими как сталь" (ТАСС. Р-54, 22.12.45 г.).

23 декабря волна турецкого „возмущения“ еще больше поднялась. Турецкие газеты поместили свои статьи под кричащими заголовками. Так например, в турецком официозе, газете „Улус“ была помещена статья под заголовком „После Карса и Ардагана начали требовать от имени Грузии Трабзон, Гирасунт и Байбурт“, а в газете „Танин“ – „Оказывается Карса, Ардагана и Артина недостаточно. Уже требуют Трабзон, Гюмишхане и Байбурт“.

Газета „Улус“ поместила на первой странице фотоснимки городов Трабзона, Артина и Карса со следующими надписями: „Вид нашего прекрасного Трабзона, который на протяжении всей истории был турецким и таким останется навсегда“; „Один из видов турецкого Артина“; „Общий вид турецкого Карса“ и т. д.

Газета „Анатоли“ в номере от 21 декабря писала: „В настоящее время Турция стоит перед лицом притязаний России. Необходимо признать, что Россия сделала большой переворот и путем реакционных политических действий возродила методы царизма. Она стала применять на практике прежнюю царскую политику. С точки зрения международной политики, было бы напрасным трудом искать различие между сегодняшней и вчерашней Россией“ (ТАСС. 23.12.45 г. лист 86-О)²⁶.

საინტერესოა თურქეთის გარდა უცხოეთის სხვადასხვა ქვეყნების პრესაში დაბეჭდილი გამოხმაურებები. ზემოთ ხსენებულ დოკუმენტში ვკითხულობთ:

„**Англия.** Английская пресса и радио уделили большое внимание статье академиков Джанашиа и Бердзенишвили.

²⁶ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II). ფონდი 14, აღწერა 20. საქმე 253, ფურცელი 62-67.

В первые дни ни пресса, ни радио к этим статьям комментариев не давали и довольствовались лишь подробным опубликованием их. Но уже через два дня, примерно с 23 декабря, потоками полились статьи против „странных“, „необоснованных“, или, как они часто назывались „романтических требований“ грузинских ученых. Прежде всего, лондонская пресса и радио не пропустили ни одного турецкого отклика на статью, все они без исключения были перепечатаны или переданы по радио, в сопровождении собственных замечаний и комментариев. Но дело этим не исчерпалось. Не проходило и дня, чтобы радио и газетные комментаторы не выступали в связи со статьей с новыми сенсационными заявлениями: „Выдвигаются ли эти требования всерьез: или же это тактическая хитрость для того, чтобы поторговаться?“ – ставили вопрос комментаторы (ТАСС. 25.XII.45 г. 34-0).

Обозреватель „Таймс“ 22 декабря 1945 г. писал: „Манера, с какой все московские газеты и советское радио широко объявили о новых грузинских притязаниях в разгар щекотливого и трудного совещания между министрами иностранных дел, удивила все союзные страны. Вчера все доискивались мотивировки этого. Основы этих притязаний далеки от нашего времени. Они опираются на романтическую традицию и на эпизоды древней истории“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 82-0).

Официоз лейбористов „Дейли Геральд“ выражал свое удивление по поводу „странных“ претензий на те территории, которые „некогда принадлежали Грузии и были захвачены Турцией“ (ТАСС. 21.XII.45 г. 21-р).

Почти каждый день этому вопросу посвящали статьи или комментарии крупные английские газеты: „Таймс“, „Дейли Геральд“, „Ньюс Кроникл“, „Иоркшир Пост“, „Манчестер Гардиен“, „Дейли Телеграф“; журналы: „Трибюн“, „Рикордер“, агентство Рейтер, радиообозреватели.

По мнению „Иоркшир Пост“: „Все признаки свидетельствуют о том, что это давление представляет собой нечто большее, чем войну нервов. Однако, повидимому, турки готовы энергично сопротивляться

русским требованиям" (ТАСС. 25.XII.45 г. 43-0).

Лондонский корреспондент Анатолийского агентства писал: „В некоторых лондонских кругах считают, что игра, в которой позволили себя использовать грузинские профессора, имеет целью отвлечь внимание от событий в Азербайджане" (ТАСС. 28.XII.45 г. 58-0).

Особо яркими антисоветскими выступлениями отличились лондонское радио и журнал „Рикордер“.

Свое обозрение 22/XII лондонское радио начинало так: „Сегодня мы хотим дать обзор международного положения. Однако, основная тема обзора будет называться „Аппетит приходит во время еды“. Эту пословицу мы применим сегодня главным образом к России и ее территориальным претензиям, которые рождаются одна за другой.

Не так давно Советская Россия выступила с требованием о передаче ей управления такими колониями в Северной Африке, как Ливия и Эритрея. Но из этих требований ничего не вышло... Через некоторое время Россия, потерпев фиаско в своих требованиях относительно африканских колоний, выдвинула новое требование – пересмотр вопроса о Проливах... Через некоторое время Советская Россия выступила с другим требованием, согласно которому Турция должна вернуть России Ардаган, Карс и Артвин.

В этом вопросе Англия выразила свое отрицательное отношение... Англия такую политику Советской России считает не совсем мирной“...

„Сейчас, когда в Москве происходит конференция министров иностранных дел трех великих держав, из Советской России ветер несет новые требования – на этот раз они подкрепляются „историческими“ доводами и опять предъявляются злополучной Турции, неуспевшей еще притти в себя от предыдущих требований России. Странно, что эти новые требования, счет которым мы уже потеряли, на этот раз предъявлены не Россией, а ее доминионом – Грузией, где нашлись какие-то два историка, которые копались в дебрях истории и обосновали „научно“ требования Грузии к Турции“.

„Нам совершенно неясно, что хочет сказать Россия этими

требованиями? Было бы хорошо, если бы Россия открыто и честно заявила всему миру, какую цель преследует она своими бесконечными претензиями. Это надо, во-первых, для того, чтобы мир знал, как поступать в дальнейшем и мог гарантировать себя с таким расчетом, чтобы не стать объектом новых требований со стороны России, во-вторых, хорошо, когда знаешь, чем дышит твой сосед, и соответственно с этим вырабатываешь свое поведение" (ТАСС. 23.XII.45 г. 46-47-р).

В передовой статье от 3-го января 1946 г. „Рикордер“ писал:

„Россия стремится к экспансии. Она захватила часть Польши и господствует над всей остальной страной. Она захватила прибалтийские государства и господствует в Венгрии, Болгарии, Румынии : Югославии.

Мы не сравниваем Сталина с Гитлером, однако происходит процесс, весьма напоминающий гитлеровский процесс. Нельзя допускать, чтобы Сталин двигался по дороге завоеваний, ибо аппетит возрастает... Мы считаем, что, если занять решительную позицию, то Россия займется своей мирной работой в умиротворенном мире" (ТАСС. 4.I.46 г.48-0).

„Манчестер Гардиен“ была, вероятно, единственной газетой, высказывавшей умеренное суждение по данному вопросу. В номере от 24 декабря газета писала: „Можно было бы съэкономить массу времени и бумаги, если бы объединенные нации на своем первом заседании взяли бы своей отправной точкой, скажем, 1914 год, с которого должны начинаться все подобные притязания“ (ТАСС. 25.XII.45 г. 43-0).

22 февраля 1946 г. в прениях по вопросам внешней политики в Палате Общин выступил аглийский министр иностранных дел Бенин. Коснувшись спорных вопросов на Среднем Востоке и в частности требований выдвигаемых Советским Союзом в отношении двух турецких провинций Бенин заявил: „Что касается двух провинций, то насколько я понимаю из того, что я читал, граница между Турцией и Россией была установлена не завоевателем и побежденным, а разгромленной Турцией и несчастной Россией... Поэтому нельзя сказать, что это была навязанная граница. Существует мнение народа, проживающего в этих областях, но... происходило такое передвижение населения, что не осталось никакой

национальной проблемы. Поэтому... достойно сожаления, что она стала предметом спора и войны нервов" (ТАСС. 24.февраля.1946 г. л. 27-0).

Таким образом, Бевин поддержал турецкую точку зрения и назвал этим большое удовлетворение в турецкой прессе, выразившей свою благодарность английскому министру во многих статьях.

Соединенные Штаты Америки. Пресса и радио США широко откликнулись на статьи грузинских историков.

Газета „Нью-Йорк-Таймс“ поместила статью под заглавием „Россия требует от Турции район у Черного моря“, и карту с провокационной надписью: „Русские опять смотрят за пределы своих границ, на этот раз в направлении Турции“. Статья полна клеветнических фраз о захватнических планах России.

22 декабря выступил член комиссии по иностранным делам палаты представителей США Мундт, который, по заявлению американского радио, является выразителем точки зрения всех американских кругов по данному вопросу: „Если Россия придаст этим своим требованиям официальный характер, то мы должны будем задать себе вопрос, есть ли после этого какой-либо смысл в организации Объединенных Наций? Если великие державы будут посягать на собственность малых наций, то нельзя будет говорить о каких-либо законах...“

Мы не знаем чего именно хочет Россия, но мне кажется, что требования России идут дальше стремления обеспечить себя от военной опасности, потому что нет никаких причин опасаться своего более слабого соседа. Русские, начав с балтийских и балканских стран, в последнее время стали проводить свою программу и в Иране" (ТАСС. 22.XII.45 г. 39-р).

Газета „Вашингтон Пост“ от 22 декабря поместила заметку своего обозревателя Новера – „Турецкая проблема является испытанием единства „Большой тройки“, а также желания России уважать суверенитет и независимость соседей“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 91-О).

По мнению „Нью-Йорк Геральд Трибюн“: „Возникновение турецкой проблемы иллюстрирует несколько комическую сторону

советской дипломатии, которая использует метод создания нового спорного вопроса для того, чтобы „сбить с толку союзников, когда предпринимается общая атака в связи со старым спорным вопросом“ (там же).

По мнению радиообозревателя Томаса: „Опубликование письма ученых явно инспирировано официальными кругами, так как Сталин, как и все прежние „правители“ России, жаждет получить контроль над Дарданеллами“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 92-0). С аналогичным утверждением выступили радиообозреватели Девидсон и Серджио.

Радиокомментатор Стил был, пожалуй, единственным, высказывавшим в своем обозрении объективные суждения: „Советские требования полностью оправданы с этнологической и политической точек зрения“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 92-0).

Франция. Только немногие газеты, как „Фрон Насиональ“ и коммунистическая пресса, объективно оценили статью академиков Джанашиа и Бердзенишвили. Большинство же французских газет, в особенности католическая и социалистическая пресса, с самого начала взяли резкий антисоветский тон и квалифицировали статью как „проявление советского „империализма“.

Газета „Попюлер“ от 24/XII в своей передовой – „Трапезунд? нет Дарданеллы“ – бесцеремонно заявляла, что якобы целью „новых советских притязаний, являются не упомянутые турецкие провинции, а Дарданеллы и приобретение военной базы у Стамбула. Газета там же писала: „Фридрих Прусский говорил: „Я требую провинцию, но затем я найду юриста, который оправдает мое завоевание“. СССР тоже требует, но он, повидимому, не утруждает себя приведением оправданий. Его права восходят, повидимому к эпохе, предшествовавшей оттоманскому завоеванию. При таких условиях мы, наверное, будем свидетелями того, как Греция вступит в спор, ибо, если русские требования выходят за XV-ый век, то требования Греции восходят к XII веку. Трапезунд был столицей греческой империи Алексея Комнина“ (ТАСС. 25.XII.45 г. 35-36-0).

Канадская пресса широко откликнулась на письмо грузинских

академиков. Газета „Джорнел“ охарактеризовала затронутый вопрос, как несовместимый с атлантической хартией и уставом организации Объединенных Наций и выразила надежду, что Бевин, находившийся в то время в Москве, выявит все те намерения, которые заключаются в советских требованиях.

Газета „Стар“ (выходит в Монреале) утверждала, что этот вопрос станет пробным камнем в будущих взаимоотношениях союзников. Газета высказывала опасения, что пересмотр русских границ на юге создаст напряженные отношения между членами „большой тройки“.

Подобного мнения придерживались газеты „Телеграмм“ и „Ля Патри“. Газета „Ле Девуар“ выступила с провокационным заявлением: „Кампания, начатая советской прессой, означает, что Советский Союз решил без согласования с другими странами урегулировать некоторые опасные проблемы“ (ТАСС. 24.XII.45 г. 76-0).

Более объективно рассматривала вопрос газета „Стар“ выходящая в Торонто. В передовой статье она оправдывала требование грузинских ученых и считала, что Советский Союз стремится вернуть территории утраченные в результате военной слабости и интервенции четырех стран.

Египет. На этот вопрос откликнулся журнал „Имаж“ статьей под заглавием „Тучи над Турцией“ в номере от 13 января 1946 г. По мнению журнала, создавшаяся обстановка предвещает неминуемую войну: „Новый год в Турции праздновали без энтузиазма. Это от того, что над страной сгустились тучи и возможно, что 1946 год увидит самые важные события, какие только знала Турция после войны за свою независимость. Но народ верит в своих руководителей“. Журнал писал, что Россия хочет поступить с Турцией так-же, как она поступила с Восточной Европой. Но весь турецкий народ восстанет и не уступит России ни малейшего отрезка своей земли (См. журнал „Имаж“, 13.I.46 г.).

Индия. Газета „Истерн Таймс“ от 11 января отозвалась на этот вопрос статьей – „Советские интриги“. Выступая с антисоветской клеветой, газета выражала свою солидарность с единоверными народами Турции и Ирана в отношении к „империалистическим требованиям“ Советского

Союза и высказывала надежду, что турецкий и иранский народы окажутся на высоте для оказания сопротивления этой агрессивной политике (ТАСС. 11.I.46 г. 30-31-0).

Дания. Газета „Политикен“ 22 декабря, в связи со статьей грузинских академиков, выступила с обвинениями по адресу советской прессы, которая по словам газеты, не пользуется свободой. Наряду с этим, „Политикен“ объявляет требования грузинских академиков явно незаконными (ТАСС. 25.XII.45 г. 11-12-0).

Бразилия. Письмо грузинских академиков сделалось на некоторое время предметом обсуждения бразильской реакционной прессы. Газета „Коррейо да Маньян“ 8/I указывала, что целью этих советских требований вовсе не является такое усложнение дела, которое привело бы к войне. Это требование – маневр и надо надеяться, что Советский Союз возьмет обратно свои предложения (ТАСС. 12.I.46 г. 129-0).

Швейцария. Швейцарская пресса, в этом вопросе, не изменила свойственный ей антисоветский тон. „Газетт де Лозанн“ в номере от 25 декабря писала: „По примеру Швейцарии, охранявшей ворота к Альпам, Турция также охраняла Проливы, и в самые страшные годы войны могла противостоять увещаниям невежественных Риббентропов и хитрых Папенов. Турция не поддавалась и осталась верной своим обещаниям союзникам. Турция не изменила своей позиции, несмотря на ухищрения немцев. Теперь Сталин, по возвращении в Москву, вместо благодарности за хорошее отношение Турции к России в течение шести лет войны, предложил Турции отдать России 9 губерний, принадлежащих Турции“ (ТАСС. 25.XII.45 г. 34-р).

Финляндия. Газеты „Илта Саномат“, „Хельсинкин Саномат“ и др. выступили весьма сдержанно, особо подчеркнув серьезность затронутого вопроса. По мнению газет, Грузия, первая из 16-ти союзных республик, независимо выступила с требованием в международной политике. Эта республика является родиной Сталина и это обстоятельство усугубляет серьезность вопроса (ТАСС. 25.XII.45 г. 77-72-0).

Италия. Итальянская пресса ограничилась лишь приведением

краткого содержания означенной статьи и некоторых зарубежных комментариев. От собственных комментариев воздержалась как правая, так и левая итальянская печать".²⁷

მიმოხილვის დასასრულს საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს ანალიტიკოსები ი. ნატროშვილი და ბ. ლორთქიფანიძე დაასკვნიდნენ:

„1. Письмо грузинских академиков вызвало многочисленные отклики в мировой прессе и серьезное беспокойство в официальных кругах Турции. Общий тон большинства высказываний неблагоприятен в отношении выступления грузинских академиков. Считают, что оно инспирировано Москвой и желают видеть в этом письме замаскированное проявление „советского империализма“, „загадочные маневры советских дипломатов“, стремление отвлечь внимание от насущных проблем международной политики и т. п. Между тем не было сделано ни одной попытки обсудить существо аргументаций приводимых грузинскими учеными.

2. Наиболее бурную реакцию, как и следовало ожидать, это письмо вызвало в турецкой печати. Эта реакция вылилась в агрессивную, грубую неприкрытую антисоветскую кампанию. Первый период этой кампании, совпадающий со временем проведения Московской Конференции трех Министров характеризуется наиболее воинственным тоном турецкой печати, возлагающей надежды на провал конференции и призывающей англичан и американцев к войне против СССР. После провала надежды на конфликт между державами, антисоветская кампания, подогреваемая выступлениями официальных лиц, продолжалась, постепенно утрачивая связь с причиной ее возникновения.

3. Озабоченность официальных кругов Турции выразилась в поддержке антисоветской кампании прессы официальными выступлениями, в организации митингов и демонстраций в ряде городов Турции и в поездке Исмета Иненю по восточным вилайетам Турции.

²⁷ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 76-84.

4. Собственные высказывания в английской прессе хоть и не имели того резкого антисоветского тона, но помещая на своих страницах все антисоветские выступления турецкой прессы по существу поддерживали точку зрения турецких газет. Американская пресса и радио в подавляющем большинстве выступлений придерживались той-же точки зрения, что и английская пресса. Английский министр иностранных дел Бевин заявил, что требование об изменении границ необосновано.

5. Чрезвычайно грубый, антисоветский тон характеризовал комментарии католических и социалистических газет Франции, желающих видеть в этом письме проявление „советского империализма“.

6. Пресса других зарубежных стран также оживленно комментировала письмо грузинских ученых и занимала при этом отрицательную позицию. Отмечалось также, что это выступление якобы является первым самостоятельным выступлением одной из республик СССР²⁸.

ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციამ (1945 წლის ივლის-აგვისტო), როგორც აღვნიშნეთ, თურქეთისადმი საბჭოთა კავშირის ტერიტორიული პრეტენზიები არ დააკმაყოფილა. კონფერენციის შემდეგ საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობა კვლავ დამაბუღლი რჩებოდა. ამაზე მეტყველებს მთელი რიგი დოკუმენტები. 1945 წლის 15 ოქტომბერს გაზეთში „Правда“ გამოქვეყნდა საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის პოზიციის დამადასტურებელი განცხადება, რომელშიც ეკითხულობთ:

„На-днях в американской печати появилось сообщение о том, что будто бы на Берлинской Конференции руководители трех держав договорились по отдельности обратиться к турецкому правительству по поводу пересмотра Конвенции в Монтре с целью интернационализации Дарданелл.

По полученным ТАСС ом сведениям из авторитетных источников это сообщение является не точным. В действительности же на Берлинской

²⁸ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 84-86.

Конференции была достигнута договоренность о том, что Конвенция о проливах, заключенная в Монтре, должна быть пересмотрена, как не отвечающая условиям настоящего времени, и что данный вопрос будет темой непосредственных переговоров между каждым из трех правительств и турецким правительством.²⁹ ვითარება არც მომდევნო თვეებში შეცვლილა. 1946 წლის 9 იანვარს გაზეთი „Правда“ კვლავ აქვეყნებს საბჭოთა მთავრობის ოფიციალურ განცხადებას. განცხადებაში ეკითხულობთ:

„Французская газета „Пари-Матэн“ распространяет слухи об объявлении Советским Союзом войны Турции и о „кровопролитных стычках“, будто бы происходящих „между русскими и турецкими пограничниками не то на турецко-болгарской демаркационной линии, не то в районе Ленинанкана и на границе между Турецкими Андами и Советским Кавказом“.

ТАСС уполномочен заявить, что эти слухи являются лживой и недобросовестной выдумкой указанной французской газеты. Склонной вообще к провокационным проделкам“.³⁰ საბჭოთა კავშირსა და თურქეთს შორის დაძაბულ ურთიერთობაზე მიუთითებს 1946 წლის 7 ივნისს გაზეთში „Правда“ გამოქვეყნებული საბჭოთა მთავრობის მორიგი განცხადება, რომელშიც ეკითხულობთ:

„На-днях радио Анкары передало сообщению специального афинского корреспондента Анатолийского агентства о том, что в Албанию и Югославию, якобы, прибывают крупные контингенты советских войск, которые расквартировываются вдоль греческой границы.

ТАСС уполномочен заявить, что указанное сообщение является сплошным вымыслом и распространяется указанным агентством с явно клеветнической целью“.³¹

იოსებ სტალინი რომ თურქეთისადმი ადრე წაყენებულ ტერიტორიულ პრეტენზიებზე უარის თქმას არ აპირებდა, ეს კარგად

²⁹ Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 55.

³⁰ Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 120.

³¹ Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 318.

ჩანს საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტროს ვრცელ განცხადებაში, რომელიც 1946 წლის 28 სექტემბერს გამოქვეყნდა გაზეთ „პრაედაში“. ამერიკელი ისტორიკოსი ედუარდ მარკი ამტკიცებს, რომ საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობამ 1946 წლის აგვისტოში ისეთ კრიტიკულ ზღვარს მიაღწია, რომ ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა სერიოზულად დაიწყო მზადება საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ ატომური ომისათვის. საბჭოთა კავშირის პოლიტიკურმა ხელმძღვანელობამ იგრძნო შექმნილი საფრთხე და უკან დაიხია. ვიანესლავე მოლოტოვი მოგვიანებით აცხადებდა: „Хорошо, что вовремя отступили“.³²

1946 წლის აგვისტო რომ ძალზე დაძაბული იყო როგორც საბჭოთა კავშირ-თურქეთის, ისე მოკავშირეების (საბჭოთა კავშირი, დიდი ბრიტანეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები) ურთიერთობის თვალსაზრისით. 1946 წლის 14 აგვისტოს გაზეთ „პრაედაში“ გამოქვეყნდა საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტროს განცხადება „О Конвенции в Монтре по черноморским проливам 8 августа 1946 года“. მოვიტანთ ამ დოკუმენტს მთლიანად:

„Как известно, на Берлинской конференции трех держав руководители правительств Соединенных Штатов, Великобритании и Советского Союза признали, что Конвенция в Монтре о черноморских проливах должна быть пересмотрена, как не отвечающая условиям настоящего времени. При этом Три Правительства согласились, что в качестве следующего шага данный вопрос будет темой непосредственных переговоров между каждой из трех держав и Турецким Правительством. В соответствии с этим Поверенный в Делах СССР в Турции по поручению Советского Правительства 8 августа сего года вручил Турецкому Правительству ноту следующего содержания:

„Министерство Иностранных Дел СССР имеет честь поставить Турецкое Правительство в известность о нижеследующем:

События, имевшие место во время минувшей войны, ясно показали, что режим черноморских проливов, установленный Конвенцией

³² Территориальные претензии СССР к Турции. _ <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

о проливах, подписанной в 1936 году в Монтре, не отвечает интересам безопасности Черноморских держав и не обеспечивает условий, при которых предотвращалось бы использование этих проливов во враждебных Черноморским державам целях.

Достаточно будет привести ряд случаев в период этой войны, когда державы оси проводили через проливы в Черное море и из Черного моря свои военные и вспомогательные военные суда, что вызвало в свое время соответствующие демарши и протесты, заявленные Советским Правительством Правительству Турции.

9 июля 1941 года германское командование провело через проливы в Черное море немецкое сторожевое судно „Зеефальке“, что явилось грубым нарушением Конвенции о проливах и вызвало представление со стороны Советского Союза Турецкому Правительству.

В августе 1941 года турецкие власти дали разрешение на проход через проливы в Черное море итальянскому вспомогательному военному судну „Тарвизио“, что также вызвало представление со стороны Советского Правительства, обратившего внимание Турецкого Правительства на то, что проход итальянского вспомогательного судна в Черное море явился нарушением Конвенции о проливах.

4 ноября 1942 года Советское Правительство вновь обратило внимание Турецкого Правительства на то, что Германия намерена провести через проливы в Черное море вспомогательные военные суда под видом торговых судов общим водоизмещением 140.000 тонн. Эти суда предназначались для переброски военных сил и военных материалов стран оси в Черное море. В своем представлении Советское Правительство подчеркнуло, что „пропуск означенных судов через проливы в Черное море будет являться явным нарушением Конвенции о режиме проливов, заключенной в Монтре, поскольку эти суда предоставляются в распоряжение германского правительства и по существу являются вспомогательными военными кораблями“.

В июне 1944 года Советское Правительство заявило протест против того, что в конце мая и в начале июня 1944 года имел место ряд случаев

прохода через проливы из Черного моря в Эгейское море немецких военных и военно-вспомогательных судов различного тоннажа типа „Эмс“ (8 судов) и „Кригтранспорт“ (5 судов) участвовавших в военно-морских операциях в Черном море.

Из вышеприведенных фактов явствует, что во время минувшей войны против Германии и ее союзников Конвенция о проливах не помешала вражеским державам использовать проливы в военных целях против Советского Союза и других союзных государств, причем Турецкое Правительство не может не нести ответственности за такое положение.

Ввиду этого Советское Правительство предложило на Берлинской Конференции 3-х держав – Великобритании, Соединенных Штатов Америки и Советского Союза, состоявшейся в июле-августе 1945 года, обсудить вопрос о том, что режим проливов, установленный Конвенцией в Монте, не соответствует современным условиям и что необходимо установить новый режим проливов. Как известно, Берлинская конференция трех держав приняла решение, состоящее в следующем:

а) Три Правительства признали, что Конвенция о проливах, заключенная в Монте, должна быть пересмотрена, как не отвечающая условиям настоящего времени.

б) Три Правительства согласились, что в качестве следующего шага данный вопрос будет темой непосредственных переговоров между каждой из трех держав и Турецким Правительством.

Советское Правительство ознакомлено также с содержанием ноты от 2 ноября 1945 года Правительства США и с нотой Британского Правительства от 21 ноября 1945 года на имя Правительства Турции по данному вопросу.

Со своей стороны Советское Правительство предлагает установить для проливов новый режим, исходя из следующих принципов:

1. Проливы должны быть всегда открыты для прохода торговых судов всех стран.

2. Проливы должны быть всегда открыты для прохода военных судов Черноморских держав.

3. Проход через проливы для военных судов не Черноморских держав не допускается, за исключением особо предусмотренных случаев.

4. Установление режима проливов как единственного морского пути, ведущего из Черного моря и в Черное море, должно являться компетенцией Турции и других Черноморских держав.

5. Турция и Советский Союз, как державы, наиболее заинтересованные и способные обеспечить свободу торгового мореплавания и безопасность в проливах, организуют совместными средствами оборону проливов для предотвращения использования проливов другими государствами во враждебных Черноморским державам целях.

Советское Правительство уведомляет о настоящем заявлении правительства Соединенных Штатов Америки и Великобритании".

Одновременно Советское Правительство через посольства СССР в Лондоне и Вашингтоне довело о вышеизложенном до сведения Правительств Великобритании и Соединенных Штатов Америки.

Ответ Турецкого Правительства на вышеупомянутую ноту Советским Правительством еще не получен".³³

დაძაბული ვითარების მიმანიშნებელი იყო 1946 წლის აგვისტოს მეორე ნახევარში საბჭოთა საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროში ბ. ლორთქიფანიძის მიერ მომზადებული უცხოური პრესის მიმოხილვა სათაურით „В центре внимания мировой прессы стоят советская нота Турции о пересмотре режима проливов и Мирная конференция в Париже. Обсуждение советской ноты Турции о проливах“. დოკუმენტს მოეიტანთ მთლიანად:

„По сообщению Анатолийского агентства 14-го августа премьер-министр Турции Реджен Пекер выступил в Великом национальном собрании с докладом о программе правительства. Касаясь отношений с иностранными государствами Пекер сказал: „мы не теряем надежды на то,

³³ Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 458-460.

что неопределенное положение, существовавшее между СССР и нами, которое может иметь только вредные результаты, заменится в ближайшем будущем крепкой дружбой, опирающейся на взаимные договоры". Прочитав 5 пунктов Советской ноты о проливах он сказал: „Я могу уже сейчас сказать, что в этом вопросе мы связаны с международной конвенцией и что превыше всего мы обязаны сохранить свою территориальную целостность и суверенитет... Во всяком случае правительство республики приняло к сведению советские требования. Оно готово вести переговоры по поводу пересмотра конвенций 1-го 1936 г. с союзниками и с другими заинтересованным государствами:".

На заседании Меджлиса 15 августа несколько депутатов – членов правящей партии выступили с враждебными по отношению к Советскому Союзу речами, произнесенными в самом воинственном духе. 16-го августа в турецкой печати было опубликовано интервью Пекера американскому корреспонденту. Пекер заявил, что бдительность Совета Безопасности и общественного мнения Англии и Америки помешали Советам вступить в Турцию с целью захвата проливов, и что многие турки считают, что если бы не было мобилизованной турецкой армии, эта бдительность не принесла бы никакой пользы. Далее он заявил, что не предвидит в ближайшем будущем изменения в условиях, которые требуют сохранения сильной турецкой армии.

Турецкие газеты комментируя Советскую ноту, снова усилили антисоветскую кампанию. Как всегда, особенно отличается злопыхательством депутат Меджлиса Ялчин. Агентство Рейтер передает, что турецкое правительство решило отложить свой ответ на Советскую ноту до выяснения мнения заинтересованных держав по этому вопросу.

Английские газеты и обозреватели уделяют большое внимание вопросу о проливах. Большинство английских газет возражает против 4-го и 5-го пунктов Советской ноты. Считают, что Англия согласится на пересмотр конвенции только при условии привлечения всех стран, подписавших ее, за возможным исключением бывших вражеских стран и с включением США.

Мирная конференция

Английские комментаторы сходятся в мнениях, что после 3-х недель работы Мирной конференции не достигнуто никаких практических результатов. Большинство газет старается доказать, что затяжка конференции вызвана позицией Советской делегации, последовательную и твердую политику которой называют „тактикой обструкции советского блока“. Отмечают все усиливающиеся противоречия между западными державами и „славянским блоком“.

Нью-Йорк Таймс утверждает, что Советский Союз и его „сателлиты“ начали кампанию клеветы против США. В связи с этим, заслуживает внимания сообщение газеты „Нью-Йорк Геральд Трибюн“ из Вашингтона о том, что президент Трумен намерен опубликовать заявление с разъяснением американской политики в отношении того, что представители военных кругов определили „как бесконечный ряд выпадов со стороны русских“. Газета пишет, что на совещании у Трумена обсуждался вопрос об усилении напряжения между США и Советским Союзом а также требования Советского Союза о контроле над Дарданеллами.

Бывший министр иностранных дел Англии Иден опубликовал в английской и американской печати две статьи посвященные проблемам мира. Иден считает, что главные разногласия между союзниками дадут себя почувствовать тогда, когда начнется обсуждение проблем мира с Австрией и Германией. Иден защищает постановления Ялтинской и Потсдамской конференции, но затем прикрываясь выражениями о необходимости единства и взаимопонимания между союзниками протаскивает мысль, что СССР не придерживается этих соглашений, создавая в Балканских государствах и в Польше правительства, не пользующиеся доверием народа. В заключение Иден рекомендует чаще использовать аппарат организации объединенных наций для решения спорных вопросов, считая, что испытания только укрепят и поднимут авторитет этой организации.

Шведская либеральная газета „Гетеборгс-постен“ комментируя Советскую ноту пишет: „Здесь возникает актуальный вопрос... об интернационализации Кильского канала, имеющий тесную связь с проблемами Дарданелл и Босфора. Русские пока что молчат по поводу Кильского канала, однако можно утверждать, что в свое время они потребуют свободного прохода, а возможно, также некоторых прав военного контроля. Дипломатическая тактика и стратегия русских напоминает при этом их великие военные наступления на гитлеровскую Германию. Они непрерывно сохраняют давление на очень широком участке фронта и ведут наступление одновременно на нескольких различных направлениях, создавая тем самым игру, позволяющую во всяком случае сделать прорыв и полное развертывание хотя бы в одном направлении... Предпосылки общей обороны Турции при наличии русских баз в районе Проливов таковы, что если Турция согласится на них, то она превратится в сателлита России. В таком случае для Москвы было бы совсем безразлично, будут ли провинции Карс и Ардаган, береговой участок района Трапезунда, а также грузинские пограничные районы принадлежать Советскому государству или нет.

В американской зоне оккупации Германии

Агентство „Дана“ сообщает из Берлина, что 13-го августа американская военная администрация сообщила о выработанной ею обширной программе восстановления культурной жизни немецкого народа. Характерно, что основное внимание в этой программе уделяется „спортивному“ воспитанию немецкой молодежи, которое будет осуществляться под руководством американских солдат и офицеров.

Иран

Премьер-министр Ирана Кавам-Эс-Салтане опубликовал инструкцию о сборе урожая и его разделе между крестьянами и помещиками. В инструкции указывается, что все, кто будет нарушать порядок и препятствовать сбору урожая и уплате помещичьей доли, будут арестовываться и привлекаться к суровой ответственности.

Представитель государственного департамента США о нефти

Американское радио устроило радио-дискуссию по вопросам нефти. В дискуссии принимали участие представители американского государственного департамента. Выступающие отмечали, что через 20 лет Америке придется возить нефть из-за границы. Они подчеркивали необходимость заключения международных нефтяных соглашений. „Нефть во всем мире должна добываться всеми нациями на равных условиях и без всякой дискриминации“. При этом упоминалось, что нефтяные источники в Австрии, Юго-восточной Европе заняты русскими.

Индия

Неру приступил к формированию первого Индийского правительства. Мусульманская Лига отказалась участвовать в правительстве. По сообщению агентства Рейтер из Бомбея Неру на прессконференции заявил: „Первое что Индии нужно сделать, когда она будет свободной, это установить дипломатические отношения с азиатскими странами, в том числе с среднеазиатскими республиками Советской России. Индия неизбежно будет центром крупной федерации стран Азии“.

О „ракетах-привидениях“

Датская и шведская печать продолжает комментировать появления над этими странами „ракет-привидений“. Многие газеты требуют от правительства решительных дипломатических шагов в отношении „могучего соседа“. Датская газета „Сосиал Демократен“ пишет, что „ракета-привидение“, которая была замечена 15-го августа оказалась игрушечным бумажным шаром, в который была поставлена горящая свеча.

Заявление профессора Александрова

По сообщению агентства Юнайтед Пресс и Ассошиейтед Пресс после испытания атомной бомбы на Тихом океане представитель СССР проф. Александров якобы заявил, что Советский Союз в недалеком

будущем сможет организовать испытания взрыва бомбы в каком либо отдаленном месте Советского Союза. Это сообщение было опубликовано в американских газетах под сенсационными заголовками".³⁴

საერთაშორისო ურთიერთობებში არსებულ დაძაბულ ვითარებაზე მეტყველებს საბჭოთა საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროში 1946 წლის აგვისტოს მეორე ნახევარში ბ. ლორთქიფანიძის მიერ შედგენილი დოკუმენტი სათაურით „Обзор зарубежной прессы за 19.VIII.1946 года“. ამ დოკუმენტსაც მთლიანად მოვიტანთ:

„О проливах

Турецкие газеты, продолжая комментировать советскую ноту о проливах, пытаются отрицать факты нарушения Турцией условий конвенций в Монтре, доказывая, что немецкие корабли, проходившие во время второй мировой войны через проливы, были торговыми судами, которые затем переделывались в военные суда. Большинство турецких газет под крикливыми заголовками сообщают о предстоящем посещении американскими военными кораблями Средиземного моря. Газеты подчеркивают, что это посещение является ответом на требования Советского Союза о проливах. Заголовок газеты „ТАСВИР“ гласит: „Америка будет поддерживать Турцию в вопросе о проливах. Посещение Средиземного моря американским флотом расценивается как демонстрация мощи США“. „Сон Поста“ пишет: „Новый американский авианосец прибывает в Средиземное море. Этот визит является ответом на демонстрацию Советского Союза, желающего обосноваться на проливах“. Газета „Джумхуриет“ пишет: „В настоящее время, когда выдвигается вопрос о Средиземном море и проливах, сюда прибывает другой американский корабль „Франклин Рузвельт“... Эта новая демонстрация, организованная американцами, имеет смысл предупреждения“.

Английские газеты продолжают обсуждать проблему проливов. Некоторые газеты пишут в откровенно антисоветском духе. Газета „Санди

³⁴ საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 10-16.

Таймс" поместила статью о проливах, полную самой грязной клеветы на Советский Союз. По сообщению корреспондента ТАСС в Лондоне официально подтверждено, что произошел обмен мнениями между Турцией и Английским Правительством относительно Советской ноты. В отношении советских ссылок на то, что турки разрешили проход германских кораблей, представитель английских официальных кругов признал, что во время войны между английским и турецким правительством существовало расхождение в мнениях относительно толкования конвенции в этом отношении, но теперь в основном они убеждены, что Турция выполнила свои обязательства.

Мирная конференция

Мировая пресса продолжает уделять большое внимание работе мирной конференции. Многочисленные комментаторы стараются объяснить причину разногласий между Западными и Восточными державами, причем большая часть комментаторов объясняет эти разногласия взаимным недоверием держав. В отношении работы комиссии комментатор Гарольд Никольсон вынужден признать, что требование Советской делегации относительно того, что Франция имеет право голоса только в вопросах, касающихся Италии, правильно, и, что возражение против этого требования является политикой уклонения от решения Потсдамской конференции, с помощью юридических аргументов. По сообщению корреспондента газеты „Нью-Йорк Таймс“ глава американской делегации Бирнс заявил, что он оптимистически смотрит на конференцию. Он считает, что резкие речи не усилили разногласий между Советским Союзом и Западными державами. Бирнс и его советники считают, что эти разногласия, главным образом, касаются экономических вопросов и связаны с американской политикой равных торговых возможностей во всем мире.

Провокационные сообщения „Дейли-Мейл“.

Газета „Дейли-Мейл“ преподнесла английским читателям очередную антисоветскую стряпню о том, что якобы русские

переманивают из английской и американской оккупационной зон немцев-специалистов по различным военным вопросам. Газета считает, что проводимая сейчас в английской оккупационной зоне репатриация кадровых офицеров и технического персонала бывших германских вооруженных сил предпринимается с целью прекратить движение квалифицированного персонала на Восток.

Инцидент с американским самолетом в Югославии.

Агентство Рейтер сообщает из Белграда: посол США в Югославии заявил, что американский военно-транспортный самолет, который вынудили приземлиться около Люблина был обстрелен югославскими летчиками и получил повреждения. Посол охарактеризовал инцидент как „злоумышленный, неоправданный и преднамеренного нападения на самолет дружественной державы“.

Аресты в Иране

Корреспондент агентства Рейтер передает из Тегерана, что по приказу Кавама-Эс-Салтане было арестовано 7 человек за их антиправительственную деятельность. В числе арестованных 4-5 человек известных как прорусские элементы и 2 человека крайне проанглийского направления³⁵.

ზემოთ მოტანილი მასალის ანალიზის შედეგად ნათელი ხდება, თუ რატომ არ იყო მოხსენებული არც ერთ დოკუმენტში ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის საკითხი. თურქეთის შემადგენლობიდან საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის გადასვლის საკითხთან შედარებით საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობისათვის გაცილებით მნიშვნელოვანი იყო სხვა საკითხები, თუნდაც ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების რეჟიმის შეცვლის საკითხი. იოსებ სტალინმა შექმნილ ვითარებაში უკან დაიხია და თურქეთს მხოლოდ ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების მომავალ რეჟიმთან დაკავშირებით უყენებდა

35 საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 17-19.

პრეტენზიებს. ასე რომ, 1945-1946 წლებში შექმნილ ვითარებაში ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის თურქეთის შემადგენლობიდან საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში გადასვლა, იოსებ სტალინის სურვილის მიუხედავად, არარეალური იყო. საბჭოთა კავშირის გეოსტრატეგიული ინტერესები უპირველეს ყოვლისა სხვა უფრო მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრას ითვალისწინებდა.

საბჭოთა კავშირ-თურქეთის ურთიერთობა 1946 წლის შემდეგ წინააღმდეგობრივად ვითარდებოდა. იოსებ სტალინი რეალობას შეეგუა – ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის დაბრუნებაზე ხელი აიღო, თუმცა თურქეთთან ურთიერთობის მოგვარებას არ ჩქარობდა. იოსებ სტალინის გარდაცვალების შემდეგ საბჭოთა კავშირის ახალმა პოლიტიკურმა ხელმძღვანელობამ მიიღო გადაწყვეტილება საბჭოთა კავშირსა და თურქეთს შორის დაძაბული ურთიერთობის მოგვარების შესახებ. 1953 წლის 30 მაისს საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა სამინისტრომ საგანგებო ნოტიო თურქეთის მთავრობას აცნობა, რომ საბჭოთა მთავრობა უარს ამბობდა თურქეთისადმი ადრე წაყენებულ ტერიტორიულ პრეტენზიებზე.³⁶ ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთისათვის ოცდაცხრაწლიანი (1944-1953 წწ.) დაძაბული ბრძოლა უშედეგოდ დამთავრდა.

დიდ სახელმწიფოთა ნებით წინათ დაკანონებული უსამართლობა უსამართლობადვე დარჩა. საქართველოს ბედი დიდ სახელმწიფოთა ურთიერთობებში წყდებოდა, ქართველი ერის ინტერესები დიდ პოლიტიკას ეწირებოდა.

³⁶ Заявление советского правительства правительству Турции от 30 мая 1953 года. <http://www.obraforum.ru/pdf/fourth.pdf>.

დოკუმენტები და მასალები

დოკუმენტი №1

რუსეთ-ოსმალეთის 1812 წლის 16 მაისის
ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულების
მეექვსე მუხლიდან

Ст. VI. Кроме границы реки Прута, границы со стороны Азии и других мест восстанавливаются совершенно так, как оные были прежде до войны, и как постановлено с третьей статье предварительных пунктов. Вследствие чего Российский Императорский двор отдает и возвращает Блистательной Порте Оттоманской, в таком состоянии, в каком теперь находятся крепости и замки, внутри сей границы лежащие и оружием его завоеванные, купно с городами, местечками, селениями, жилищами и со всем тем, что сия земля в себе содержит.

Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 72-73
(გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 45).

დოკუმენტი №2
რუსეთ-ოსმალეთის 1829 წლის
2 სექტემბრის ადრიანოპოლის საზავო
ხელშეკრულების მეოთხე მუხლი

Ст. IV. Грузия, Имеретия, Мингрелия, Турция и многие другие области Закавказские с давних уже лет присоединены на вечные времена к Российской империи: сей державе уступлены также трактатом, заключенным с Персией в туркменчае 10 февраля 1828 года, ханства Эриванское и Нахичеванское. А потому обе Высокие Договаривающиеся Стороны признали необходимым учредить между обоюдными владениями, по всей помянутой черте, границу определительную и способную отвратить всякое недоразумение на будущее время. Равным образом приняли оне в соображение средства, могущие положить неодолимую преграду набегам и грабежам сопредельных племен, доселе столь часто нарушавших связи дружбы и доброго соседства между обеими империями. Вследствие сего положено признавать отныне границей между владениями в Азии Императорского Российского двора и Блистательной Порты Оттоманской черту, которая, следуя по нынешнему рубежу Гурии от Черного моря, восходит до границы Имеретии, и оттуда в прямейшем направлении до точки, где граница Ахалцыхского и Карского пашалыков соединяется с грузинской, таким образом, чтобы город Ахалцых и крепость Ахалкалаки остались на севере от помянутой черты, и в расстоянии не ближе двух часов пути от оной.

Все земли, лежащие на юге и на западе от вышесказанной граничной черты к стороне Карского и Трапезундского пашалыков с большей частью Ахалцыхского пашалыка, останутся в вечном владении Блистательной Порты; земли же, лежащие на севере и на востоке от оной

черты к стороне Грузии, Имеретии и Гурии, а равно и весь берег Черного моря от устья Кубани до пристани Св. Николая включительно, пребудет в вечном владении Российской империи.

Вследствие того, Императорский Российский двор отдает и возвращает Блистательной Порте остальную часть пашалыка Ахалцыхского, город Карс с его пашалыком, город Баязид с его пашалыком, город Арзурем с его напашыком, а также и все места, занятые российскими войсками и находящиеся вне вышепоказанной черты.

Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 90-91 (გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 57-58).

დოკუმენტი №3
რუსეთ-საფრანგეთ-ინგლის-ოსმალეთ-სარდინიის
1856 წლის 18 (30) მარტის პარიზის საზავო

ხელშეკრულების მესამე მუხლი

СТАТЬЯ III

Е. в. император всероссийский обязуется возвратить е. в. султану город Карс с цитаделью оною, а равно и прочие части оттоманских владений, занимаемые российскими войсками.

Т. Юзефович. Договоры России с Востоком. Москва, 2005, стр. 125; Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 24 (გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 60-61).

დოკუმენტი №4
რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის
19 თებერვლის (3 მარტის) სან-სტეფანოს
საზავო ხელშეკრულების
მეტცხრამეტე მუხლიდან

ბ) Ардаган, Карс, Батум, Баязид и территория до Саганлуга. - В общих чертах граница от берега Черного моря направится по хребту гор, служащих водоразделом притоков рек Хопы и Чароха, и по горной цепи к югу от города Артвина до реки Чароха, блик селений Алата и Бешагета; затем граница направится по вершинам гор Дервеник-Геки, Хорчезора и Беджигин-дага, по хребту, разделяющему притоки рек Тортум-чая и Чароха и по высотам близ Яйлы-Вихина до селения Вихин-Килисса на реке Тортум-чае. Отсюда пограничная черта направится по цепи Сиври-дага до пересвала того же имени, проходя на юг от селения Нориман; далее граница повернет к юговостоку, последует к Зивину, откуда, _ пройдя на запад от дороги из Зивина и в селения Ардост и Хорассан, направится на юк к Саганлутской цепи, до селения Гиличман, затем по хребту Шариян-дага достигнет, в десяти верстах к югу от хамура, Мурадчайского ущелья; потом граница пройдет вдоль по хребту Алла-дага, по вершинам Хори и Тандурека и, пройдя на юг от Баязидской долины, примкнет к прежней турецко-персидской границе к югу от Казли-Геля.

Окончательные границы присоединенной к России территории, обозначенные на прилагаемой при сем карте, будут установлены комиссией из русских и оттоманских делегатов, комиссия эта примет во внимание при своих работах как топографию местности, так и необходимые условия для хорошей администрации и для обеспечения спокойствия страны.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 169-171 (გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 65-66).

სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების
შეცვლის თაობაზე რუსეთ-ინგლისის
1878 წლის 18 (30) მაისის ლონდონის
შეთანხმების მეთერთმეტე მუხლიდან

11. Соглашаясь не возражать против желания русского императора приобрести порт Батум и сохранить свои завоевания в Армении, правительство ее величества не скрывает от себя, что, вероятно, в результате этого расширения границ России, в будущем может возникнуть серьезная опасность, угрожающая спокойствию турецкого населения в Азии. Но правительство ее величества придерживается того мнения, что обязанность предохранять Оттоманскую империю от этой опасности, которая отныне ляжет специально на Англию, может впредь осуществляться без того, чтобы Европа испытала бедствия новой войны. Всесте с тем правительство королевы примет к сведению заверение его императорского величества о том, что в будущем граница России не будет расширена со стороны Азиатской Турции. В связи с этим правительство ее величества, полагая, что изменений Сан-Стефанского договора, согласованных в этом меморандуме, достаточно для того, чтобы ослабить возражения, которые оно имеет против договора в его настоящем виде, обязуется не возражать против статей прелиминарного Сан-Стефанского договора, не измененных десятью* вышеизложенными пунктами, если, после того как эти статьи будут должным образом обсуждены на конгрессе, Россия будет на них настаивать.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952, стр. 178-179 (გამოკვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 68-69).

დოკუმენტი №6
რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთ-
საფრანგეთ-ინგლის-იტალია-ოსმალეთის
1878 წლის 1(13) ივლისის ბერლინის
ხელშეკრულების (ბერლინის ტრაქტატის)
ორმოცდამეთერთმეტე, ორმოცდამეცხრამეტე და
მესამოცე მუხლები

СТАТЬЯ LVIII

Блистательная Порта уступает Российской империи в Азии территории Ардагана, Карса и Батума, с портом последнего, равно как и все территории, заключающиеся между прежней русско-турецкой границей и следующей пограничной чертой.

Новая граница, направляясь от Черного моря, согласно пограничной линии, определенной Сан-Стефанским договором, до пункта к северо-западу от Хорды и к югу от Артина, продолжается по прямой линии до реки Чоруха, пересекает эту реку и проходит к востоку от Ашмишена, следуя по прямой линии к югу, на соединение с русской границей, обозначенной в Сан-Стефанском договоре, в пункте на юг от Наримана, оставляя город Ольти за Россией. От пункта, обозначенного близ Наримана, граница поворачивает к востоку, проходит чрез Тебренок, остающийся за Россией, и доходит до Пенек-Чая.

Она идет по этой реке до Бардуза, потом направляется к югу, оставляя Бардуз и Ионикю за Россией. От пункта, находящегося на запад от деревни Караутан, граница направляется на Меджингерг, продолжается

по прямому направлению до вершины горы Кассадаг и следует по водоразделу притоков Аракса на севере и Мурад-Су на юге до прежней русской границы.

СТАТЬЯ LIX

Е. в. Император всероссийский объявляет, что его намерение - сделать Батум порто-франко по преимуществу коммерческим.

СТАТЬЯ LX

Долина Алашкерта и город Баязет, уступленные России статьей XIX Сан-Стефанского договора, возвращаются Турции.

Блистательная Порты уступает Персии город и территорию Котур соответственно тому, как она была определена смешанной англо-русской комиссией по турецко-персидскому разграничению.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. Москва, 1952. стр. 204-205 (გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 72-73).

დოკუმენტი №7

1918 წლის 3 მარტის ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო

ხელშეკრულების მეოთხე მუხლიდან

Статья IV

Россия сделает все от нее зависящее, чтобы обеспечить скорейшее очищение провинций Восточной Анатолии и их упорядоченное возвращение Турции.

Округа Ардагана, Карса и Батума также незамедлительно очищаются от русских войск. Россия не будет вмешиваться в новую организацию государственно-правовых и международно-правовых

отношений этих округов, а предоставит населению этих округов установить новый строй в согласии с соседними государствами, в особенности с Турцией.

Документы внешней политики СССР. Том 1. Москва, 1957, стр. 121
(გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 78).

დოკუმენტი №8
საქართველო-ოსმალეთის 1918 წლის
4 ივნისის ბათუმის ხელშეკრულების
მეორე მუხლიდან

Следующая пограничная линия разделять Оттоманскую Империю от Республик Грузии, Армении, Азербейджана. Граница начинается там, где река Чолок впадает в Черное море, и совпадает со старой границей до войны 1877 г. между Оттоманской Империей и Россией до Горы Шавнобудь и. проходя по вершинам горь. достигает гор Хальхама и Меписцкаро (по границы 1856 г.); там она поворачиваеьт к югу, проходит по вершине горы Пирсагад и в 2-х километрах к югу от Абастумана, поворачивая на северо-восток, доходит до горы Кархульдаг: отсюда, направляясь сначала на пять километров к северо-востоку и потом к юго-востоку, достигает местности Горкель, пересекает реку Куру в 2-х километрах к югу от Ацкур и, проходя по линии горных вершин Кайнабаши, Ортатави, Каракайна, достигает озера Таписхорска сейчас же к югу от монастыря Молита; она пересекает это озеро таким образом, что та часть озера, которая находится к югу от прямой линии, идущей к югу от монастыря Молита, непосредственно к точке противоположного берега, отстоящей на полтора километра от северной точки озера, остается на Оттоманской территории, и доходить до горы Тавкотели.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, стр. 344.

დოკუმენტი №9
საბჭოთა რუსეთ-ოსმალეთის 1921 წლის
16 მარტის მოსკოვის ხელშეკრულების
პირველი მუხლიდან

Статья I

Северо-восточная граница турции определяется: линией, которая, начинаясь у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедистма, линией водораздела горы Шавшет _ горы Канны-даг, она следует затем по северной административной границе Ардаганского и Карсского санджаков _ по тальвегу рек Арпа-чай и Аракс до устья Нижнего Кара-су (подробное описание границы и вопросы к ней относящиеся определены в приложении I (A) и I (B) и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами).

Документы внешней политики СССР. Том 3. Москва, 1959, стр. 598
(გამოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 102).

დოკუმენტი №10
1921 წლის 13 ოქტომბრის ყარსის
ხელშეკრულების მეოთხე მუხლიდან

Северо-восточная граница Турции (согласно карте русского Генерального штаба масштабом 1/210000 - 5 верст в дюйме) определяется линией, которая начинается у деревни Сарп, расположенной на Черном

море, проходит через гору Хедис-Мта, линию водораздела горы Шавшет _ гору Канны-даг; она следует затем по старым северным административным границам Ардаганского и Карсского санджаков по тальвег урек Арпа-чай и Аракса до устья Нижнего Кара-су (подробное описание границ и вопросы, к ней относящиеся, определены в приложениях I и II и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами. В случае расхождения между текстом Договора и картой, решающее значение придается тексту).

Подробное определение и проведение государственной границы в натуре, равно как и установка пограничных знаков производится Смешанной пограничной комиссией с одинаковым числом членов от Договаривающихся сторон и с участием представителя РСФСР.

Документы внешней политики СССР. Том 4. Москва, 1960, стр. 422 (გაზოქვეყნებულია: ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 115-116).

დოკუმენტი №11

საბჭოთა კავშირ-თურქეთის 1925 წლის 17 თებერვლის
პარიზის ხელშეკრულება

Договор

Правительство Союза Советских Социалистических Республик и Правительство Турецкой Республики, признавая отвечающим интересам обеих Договаривающихся сторон определение точных условий, способствующих укреплению прочных нормальных отношений и связывающей их искренней дружбы, назначили с этой целью г. Георгия Чичерина, Народного Комиссара по Иностранным Делах Союза ССР, и г. Тевфика Рушди-бея, Министра Иностранных Дел Турции, которые согласились о следующем:

Статья 1

В случае военного выступления против одной из Договаривающихся сторон со стороны одной или нескольких третьих держав другая Договаривающаяся сторона обязуется соблюдать нейтралитет по отношению к первой.

ПРИМЕЧАНИЕ. Под выражением «военное выступление» не должны пониматься военные маневры ввиду того, что они не наносят ущерба другой Стороне.

Статья 2

Каждая из Договаривающихся сторон обязывается воздерживаться от всякого нападения на другую; она равным образом обязывается не принимать участия ни в каком союзе или соглашении политического характера с одной или несколькими третьими державами, направленном против другой Договаривающейся стороны, равно как ни в каком союзе или соглашении с одной или несколькими третьими державами, направленном против военной или морской безопасности другой Договаривающейся стороны. Кроме того, каждая из обеих Договаривающихся сторон обязывается не участвовать ни в каком враждебном акте одной или нескольких третьих держав, направленном против другой Договаривающейся стороны.

Статья 3

Настоящий Договор вступает в силу с момента его ратификации и будет находиться в силе три года. После этого Договор будет признаваться автоматически продленным на годичный срок, если одна из Договаривающихся сторон не предупредит о своем желании прекратить его за шесть месяцев до истечения срока его действия.

Учинено в Париже 17 декабря 1925 года.

Георгий Чичерин

Т. Рузвильт

ПРОТОКОЛ I

Условлено, во всяком случае, что каждая из Договаривающихся сторон сохраняет полную свободу действий, поскольку то касается ее отношений всякого рода с третьими державами, вне пределов тех обязательств, условия которых установлены в настоящем Договоре.

Учинено в Париже 17 декабря 1925 года.

Георгий Чичерин

Т. Рузди

ПРОТОКОЛ II

Обе Договаривающиеся стороны условились о том, что в выражение «политического характера», упомянутое в статье 2 Договора от сего числа, должны быть также включены все финансовые или экономические соглашения между державами, направленные против другой Договаривающейся стороны.

Учинено в Париже 17 декабря 1925 года.

Георгий Чичерин

Т. Рузди

ПРОТОКОЛ III

Обе Договаривающиеся стороны обязуются равным образом предпринять переговоры для установления порядка урегулирования споров, которые могли бы возникнуть между ними и которые не могли бы быть улажены обыкновенным дипломатическим путем.

Учинено в Париже 17 декабря 1925 года.

Георгий Чичерин

Т. Рузди

Документы Внешней Политики СССР. Том Восьмой. Москва, 1963, стр. 739-741.

დოკუმენტი №12
აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას ნარკვევი
თურქეთის მიერ მიტაცებული სამხრეთ-დასავლეთ
საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის
(ტაო-კლარჯეთის, ლაზეთის) შესახებ
1944 წლის 26 მარტამდე

**К вопросу о грузинских территориях включенных
в состав Турции***

Географическая характеристика. Лазистан и Южная Месхетия являются, в большей своей части, горной страной, резко пересеченной высокими хребтами и глубокими ущельями. Из горных хребтов следует отметить: 1) Арсианский, длиною около 110 км., тянется параллельно Черноморскому побережью от истоков р. Коблианис-цкали (Коблианчай, к западу от г. Ахалцихе) на юг до горы Думли-даг, замыкающей с севера Эрзерумскую равнину. Является водоразделом Черного и Каспийского морей. В северной своей части мало доступен, особенно в холодное время года (здесь наиболее удобный перевал Годердзский, 2027 м., соединяющий

—
*

სიმონ ჯანაშიას ნარკვევს დაწერის თარიღი არ უზის. ნარკვევის იმ ეგზემპლარს, რომელიც საქართველოს კომუნისტური პარტიის(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივანს კანდიდ ჩარკვიანს წარუდგინა, პირველ გვერდზე, მარცხენა ზედა კუთხეში აქვს მელნით შესრულებული წარწერა: „ჩ. ჩარკვიანი. 26. III. 44 გ.“ ეს იმას ნიშნავს, რომ სიმონ ჯანაშიას ნარკვევი ამ დროისათვის უკვე დასრულებული იყო.

г. Батуми через Кеда и Хуло с г. Ахалцихе), но в южной своей части, отклоняющейся от г. Хоросан к востоку, Арсиан легко доступен. Здесь проходят все пути из Ахалцихе и Ахалкалаки через Ардаган и Ольту на Эрзерум. 2) С запада к хр. Арсиани примыкает хр. Шавшетский (длиною около 70 км.), начинающийся у нижнего течения р. Чороха и составляющий в настоящее время большую часть границы между СССР и Турцией на Аджарском участке. 3) К западу от г. Хоросан тянется протяжением в 35 км. высокий и труднодоступный хребет Топ-Иоли или Топчи-Йол, который, упираясь в р. Чорох, ограничивает Чорохский край с юга. 4) Труднодоступный Карчхальский хребет, тянется с юга-запада на юго-восток на 45 км. и как-бы соединяет хребет Шавшетский с Понтийским; от последнего он отрезан глубокой трещиной, по которой течет Чорох. Некоторые исследователи считают Карчхальскую гряду продолжением Понтийского хребта. 5) Эрзушетский или Улгарский хребет тянется от г. Арсиани до р. Куры у с. Хертвиси. Являясь водоразделом р.р. Поцхова и Куры, он ограничивает Ахалцихскую нагорную котловину с юга и отчасти с востока. Большой своей частью (к западу от вершины Касрисери) этот хребет в настоящее время находится в пределах Турции. 6) Чалдырский хребет, разъединяющий пути из Эрзерума через Карс и через Ардаган, начинается у пограничного с Турцией оз. Хозанин и простирается к востоку от Мокрых гор; он служит водоразделом рек бассейна Аракса и Куры. 7) Соганлугский хребет имеет важное значение и тянется параллельно старой русско-турецкой границе, отделяя Карсскую равнину от Пассинской долины и гор. Эрзерума. Соганлугский хребет сравнительно доступен и прорезан многими путями, узлом которых является бывшая русская шт.-кв. Саракамыш. 8) Хребет Палантекен ограничивает с юга Эрзерумскую котловину. 9) Его восточное продолжение называется Агридаг-ом; хребет Агридаг является восточным продолжением Палантекена и водоразделом рек бассейна Аракса и бассейна Евфрата. 10) Массивный Понтийский хребет тянется далеко к югу параллельно изгибу берега Черного моря, составляя восточную границу Лазистана. Наиболее труднодоступный из всех перечисленных

хребтов.

Главными реками края являются Кура (в верхнем своем течении) и Чорох со своими притоками. Чорох берет начало около города Вайбурта. Главные притоки Чороха: Мургули (левый) и (правые) Аджарис-цкали (на нашей территории), Мачахели, Имерхеви (значительный его приток – Ардануч) и др. Все эти реки имеют быстрое течение, дно их преимущественно покрыто глышом и булыжником. Большого препятствия для движения они не представляют. Их всех этих рек судоходен, да и то лишь для легких каюков и до Артвина преимущественно – Чорох.

Реки Лазистана, текущие с Понтийского хребта в Черное море – Аспроз, Вазар, Фуртуна и Вице-дере.

По своему климату край резко делится на две части: 1) Черноморское побережье, с мягким и влажным субтропическим климатом и 2) внутренние районы, с континентальным (порой – резко континентальным) климатом. Так, Гельская равнина (древне-грузинская провинция Кола, у истоков Куры), и Ардаганская равнина имеют суровый, континентальный климат; зима очень продолжительна и сурова, с морозами до 35°, а лето коротко и знойно, жара доходит до 30°. Ардаган – один из самых холодных городов Кавказа. Количество осадков во внутренних районах не велико и большая их часть падает на март и апрель, меньшая – на осень (в юго-восточных районах) и январь-февраль (в северо-западных районах). Обилие тучных пастбищ здесь во всю способствует развитию скотоводства; а благодаря продородию почвы эти районы издревле известны были своим земледелием. В IX-X в.в. эти районы питали своим хлебом Эрзерум.

Районы, примыкающие к Черному морю, чрезвычайно богаты растительностью. На равнинах издревле культивируются цитрусовые, скаты гор покрыты густыми, непроницаемыми лесами из дуба, хвойных, бука, березы и других деревьев, гребни гор покрыты горными лугами, на которых летом пасутся многочисленные стада, и зарослями рододендрона. Наиболее богаты здесь пастбищами хребты Арсианский, Шавшетский,

Очерк истории Лазистана и Южной Месхети

Лазистан представляет собой часть древней Колхиды. В VI в. до нашей эры сильное и высоко-развитое, по тому времени, царство Колхиды простиралось от северо-кавказских берегов Черного моря (примерно с северо-западной границы Абхазской АССР) до его южного побережья, включая в себя, таким образом, Западную Грузию, черноморское побережье юго-западнее Чороха, города Трапезунт (Трабзон) и Керасунт со своими областями. Усиление персов в конце VI в. оказало отрицательное влияние на южные районы Колхиды, задерживая их развитие и затрудняя их сношения с Колхидой Северной (Зап. Грузией). Однако, Колхида продолжала оставаться самостоятельным царством и еще в I веке до нашей эры простиралась до Трапезунта на юге. В I в. до н. э. Колхида, как и другие страны Закавказья, подпала под власть Рима. Население Колхиды неустанно боролось против римских захватчиков. В I веке нашей эры всю Колхиду охватило большое восстание, во главе которого стоял Аникет. Повстанцы перебили римский гарнизон в Трапезунте, сожгли черноморский флот Рима и полностью изгнали римлян из Колхиды. Хотя это восстание в конце концов и потерпело поражение, однако народ колхов продолжал бороться за самостоятельность и добивался на этом пути новых успехов. Здесь постепенно возник ряд племенных княжеств, часть которых к IV веку нашей эры объединилась, в пределах Северной Колхиды, в новое царство, которое известно было у греков и римлян под названием Лазики. Хотя политические границы Лазики не выступали южнее современной Западной Грузии, однако культурные связи между обеими частями древней Колхиды сохранялись. Единство населения и его культуры и послужило основанием для тех же греков и римлян, когда они постепенно перенесли название Лазики также на Южную Колхиду. В VI веке как северные, так и южные лазы приняли христианство. В этом столетии и в последующие века южные лазы находились в зависимости от Византии.

Районы по ущелью р. Чороха, верховьям Евфрата и Аракса и

верхнему течению Куры с незапамятных времен тоже были заняты населением грузинского племени. Часть этих районов к югу от Аракса в свое время тоже испытала владычество Ахеменидского Ирана, в то время, как северные районы входили в состав восточно-грузинского царства Иберии (со столицей в Мцхете). Рост феодальных отношений в Грузии создает чрезвычайно значительный этап в жизни этих районов: здесь возникает (в начале IX в. н. э.) южно-грузинское княжество „Грузинских куропалатов“, владения которых простирались от Боржомского ущелья до Черного моря и Араксской долины (в начале X в. границей между княжеством и Византийской империей служила р. Аракс). В IX-X в. в княжество „Грузинских куропалатов“ (иначе называемое также Тао-Кларджетией, по двум своим основным областям) являлось передовым очагом грузинской культуры, чему свидетелями служат сохранившиеся до наших дней блестящие памятники литературы и архитектуры. Во второй половине X в., при царе Давида Куропалате, Тао-Кларджетия превратилась в обширное и сильное государство. В 979 г. царь Давид оказал неоценимую услугу Византийскому императорскому дому, разбив на голову византийского генерала Варду Склира, который восстал против императора и уже намеревался захватить Константинополь. В вознаграждение за эту помощь, Давид получил обширные земли по Чороху и верховьям Аракса и Евфрата: области Эрзерумскую, Басианскую (Пасинскую), Харк, Апахуник и др. В восьмидесятых годах Давид захватил области Тарон и Терджан и гор. Мелязгерд (в районе Ванского озера), а в 997 г. он осаждал гор. Ахлат (на берегу Ванского озера). Таким образом, к концу X в. грузинское княжество Тао-Кларджетии достигало на юге Ванского озера и гор. Эрзинджана.

На исходе X в. „Грузинские куропалаты“ явились вожаками объединения всей Грузии в единое феодальное государство, превратившееся к XII в.в. сильнейшее политическое образование Передней Азии. В царствования знаменитой Тамары (1184-1213 г.г.) государственные границы Грузии опять простираются на юг до Ванского озера и гор. Эрзинджана включительно.

Особенно упрочилось название Лазики или Лазии за Трапезунтской областью в эпоху существования так называемой Трапезунтской империи, которая была основана грузинами в 1204 г. Используя в качестве предлога случай с грузинскими монахами, ограбленными в Византии, царица Тамара приказала, по рассказу ее историка (нач. XIII в.), „небольшим западно-грузинским отрядам“ вторгнуться в пределы Византии и „завоевали они Лазию, Трапизон, Лимон (Лиман), Самисон, Синоп, Кerasунд, Китор (Котиору), Амастию (Амасру), Араклию и все земли Пefлагонии и Понта“. Тамара, по особому политическому расчету, непосредственному присоединению завоеванных земель предпочла создание буферного государства, на престол которого посадила своего родственника, византийского принца, Алексея Комнина. Об этом рассказывает и местный византийский историк, который говорит, что А. Комнин, отправившийся из Грузии „стараниями и трудами тетки своей Тамары, взял Трапезунт“. Но это государство, в политическом и культурном отношении, было простым продолжением Грузии и находилось под сильнейшим влиянием последней. Сама царствующая династия, „Комнины, еще младенцами попали в Грузию, где и получили воспитание; природным языком их был грузинский. Воспитываясь и вырастая при дворе своей родственницы, среди туземцев и в армии, они всюду были под влиянием грузинской жизни и грузинских понятий, так что в 20-летнем возрасте, по всей вероятности, больше походили на грузинских князей, чем на византийских“, как верно замечает известный русский ученый, академик Куник. Естественно, что главной опорой трапезунтских царей служило местное коренное население грузинского племени, те-же самые лазы. Совершенно справедливо говорит известный русский византист, академик Ф. Успенский: „Казалось бы так естественного рассматривать империю в Трапезунте с точки зрения отдела Византийской империи, как это и наблюдается вообще в относящейся сюда литературе. Но при этом не принимаются в соображение местные особенности истории и этнографический характер населения, в котором эллинизм не занимал доминирующего положения. Следует хотя-бы

вспомнить древнюю историю Понта и направление политики понтийских царей, а равно особенности в языке трапезунтских греков. Но главнейшее – до сих пор не отдается отчета в том важнейшем для истории Трапезунта явлении, которое представляет сама Трапезунтская империя. В этом отношении нельзя не выдвинуть и не подчеркнуть с особенной настойчивостью те условия, которые в начале XIII в. и почти целое столетие после образования империи указывают на преобладание в Трапезунте местных, лазистанских, тенденций, поддерживаемых из Тифлиса и имевших поддержку в симпатиях трапезунтских царей“. Поэтому то константинопольские императоры, а также все византийские писатели обычно называли трапезунтского императора „повелителем лазов“. Владение этих „царей лазов“ называлось также Лазикой. В XIV-XV веках эта Лазика (Лазистан) в византийской литературе именуется также Колхидой (что свидетельствует о сознании преемственности Колхиды-Лазики-Лазистана). Столицей этого царства все время был г. Трапезунт, а западной границей – гор. Амастра.

Неудивительно, что царица Тамара оставила яркий след в памяти лазов и южных месхов; народные предания лазов именуют ее „падишах гурджов, Тамар „мепе“ (груз. слово, означает „царь“).

Коренные изменения в жизни края произошло с установлением здесь турецкого господства.

Основанное в Малой Азии в XIV в. турецко-османское государство стало быстро расти в сторону Южной Месхетии и Лазистана. В 1461 г. султан Мухаммед II взял Трапезунт и положил таким образом конец Трапезунтской империи. Однако, в районах северо-восточнее от Трапезунта лазы сопротивлялись туркам еще в продолжение почти целого столетия. По историческим преданиям, сохранившимся у лазов, получается, что Лазистан был окончательно завоеван турками, в результате трехмесячных боев, лишь при султани Селиме II-ом (1566-1574 г.г.); предание сохранило и имя одного из вождей народной борьбы лазов того времени за свободу и родную культуру – Петро Хециа. И действительно, по сообщениям грузинских исторических источников, Аджария и Чанети

(грузинское название Лазистана) в первой половине XVI в. еще составляли часть владений западно-грузинского князя Гуриели. Что касается Южной Месхетии, сюда турки проникли тоже в XV в. В 1473 г., между Эрзерумом и Эрзинджаном, в верховьях Эфрата, в долине речии Терджан-Су, султан Мухаммед II нанес полное поражение туркмено-персидскому шаху Узун-Хассану Белобаранному, что должно было способствовать утверждению турок в Чорохском крае и в Эрзерумской области.

В это время Грузия уже была раздроблена на несколько царств и княжеств, что ослабляло ее силы. Попытка 1459 г. создать коалицию против турок в составе грузинских царей и князей, Трапезунтского императора, правителя Малой Армении, Узун-Хассана и Западно-Европейских государей – не удалась. Не удалась попытка организации широкой коалиции против турок и в 1492-96 г. С начала XVI в. отдельные грабительские турецкие отряды проникают уже во-внутренние районы Грузии. В 1545 году 22-тысячная турецкая армия, при помощи местных изменников, вторглась в Месхетию, разграбила ее юго-западные районы и пыталась двигаться дальше к северу, но имеретинский (западно-грузинский) царь Баграт III нанес жестокое поражение туркам. В бою был убит командующий турецкой армией Мустафа-паша. Однако, через два года султан послал на Грузию еще более многочисленную армию. Бой произошел в соседней с Эрзерумом грузинской провинции Басиани (нынешн. Пасин) и, благодаря опять-таки измене, закончился поражением грузин; турки заняли Месхетию. В 1578 году, после ожесточенной борьбы, заканчивается покорение Северной Месхетии.

После завоевания Лазистана и Месхетии, турки принялись всеми мерами за насильственную исламизацию и отуречение грузинского населения. Базисом для этих мероприятий служила замена исторически складывавшегося в Грузии социально-экономического строя турецкими порядками. Турецкий строй признавал права землевладения лишь за военными людьми, а военными могли быть лишь магометане. Не желавшие сделать карьеру и сохранить землю путем измены вере отцов-христианству, облагались весьма тяжелыми податями и налогами.

Борьба за народность и родную культуру протекала с особенной ожесточенностью на всем протяжении XVII в., однако она не была еще завершена даже к началу XIX века.

Упорно боролись против турецких насильников, в частности, и лазы. Так, народный вождь Петро Хециа призывал своих соотечественников: „Не продавайте земли туркам! Будем обособлены!.. Не женитесь на турчанках! Не давайте мест для поселений чужеродным!.. Иначе пропадут наш язык и наш род!“. В 1615 г. Лазистан объездил миссионер Гранжье. По рассказу Гранжье, в Лазистане, т. е. „в стране, которая простирается от Трапезунта до Грузии“, пожилые люди, которые исповедывали христианство, терпели от турок невыносимые притеснения и, чтобы избавиться от тяжелых налогов, переходили на сторону турок. Однако, „папы“, местные священники, еще продолжали свою деятельность. По сообщению Гранжье, он сам встречался здесь с лазами-мусульманами, которые не советовали другим своим соплеменникам принимать магометанство, материально помогали им, а сами продолжали посещать христианское богослужение. Некоторые христианские обряды сохранились в Лазистане еще до начала XX века.

В качестве одного из основных средств для отуречения края турецкое правительство использовало колонизацию. Инородный элемент – турки, туркмены – большими массами был вселен в Лазистан и в Южную Месхетию. Однако, население и сейчас всюду ограничивает себя от этих пришельцев. Необходимо отметить, что родной язык и культуру в Южной Грузии наиболее стойко и упорно защищали и хранили женщины; по этой причине грузинское письмо особого почерка, распространенное здесь, называлось „старушечьим (или монашеским) почерком“ („дедабрули хели“).

Язык и народность. Лазы и южные месхи принадлежат к грузинской народности, первые – к западно-грузинской ветви, вторые – к восточно-грузинской. Месхи говорят на грузинском языке. Лазы, которые с древнейших времен именуются также чанами, говорят на лазском языке, который является диалектом менгрельского; такового мнения

придерживаются лучшие авторитеты в области картвельских языков, академики: знаменитый австрийский лингвист Шухардт, Шанидзе, Чикобава. Акад. Шухардт говорит: „Как наречие менгрельского языка может быть рассматриваемо лазское или чанское наречие“. Акад. Шанидзе менгрельский язык называет „рионским мегрельским“, а лазский – „чорохским мегрельским“.

Известная немецкая энциклопедия „Большой Брокгауз“ (изд. 1932 г.) считает лазов картвельским народом Кавказской группы, а лазский язык – картвельским языком, весьма близко стоящим к менгрельскому. Знаменитая „Энциклопедия ислама“ тоже утверждает, что „лазы являются народом южно-кавказского (иберийского, грузинского) происхождения“. Английский консул в Трапезунте, подробно изучивший Лазистан, тоже говорит (1872 г.): „Лазы, в сущности, как по происхождению, так и по языку, те-же мегрелы, что и живущие в России“. Что лазы являются грузинской народностью, а их язык – картвельским, это признает и секретное издание Кавказского военного округа („Военный обзор Турецкого передового и Причерноморского (на участке Батум-Инеболи) театров“... Тифлис, 1914): „Лазы, составляющие главную массу населения Лазистана, принадлежат к грузинскому племени“. Из такое-же признание факты принуждали и турецкую полуофициальную науку. Так, турецкая энциклопедия „Гаамус-ул-Алам“ говорит, что лазы „считаются Кавказским народом и имеют родство и общее происхождение с грузинами („гурджи“). По виду лазы вполне относятся к Кавказской расе“. Вместе с тем энциклопедия утверждает, что лазы „язык свой родной забыли и говорят на турецком языке“. Это справедливо лишь по отношению к районам западнее Трапезунта.

Сознание единства населения Северной и Южной Колхиды существовало с древнейших времен как среди коренного населения, так и среди чужеземцев. Благодаря этому сознанию стало возможным перенесение греками и римлянами названия „лазы“ и „Лазика“ с Западной Грузии, где эти названия впервые возникли, на ненышний Лазистан, как это уже было указано.

Древние грузины, в свою очередь, называли Лазистан Мегрелией, подчеркивая, таким образом, ее родство с нынешней Мегрелией (в Западной Грузии). Так один грузинский переводчик X века известие греческого подлинника: „в город Лазики-Трапезунт“ передал по-грузински так: „В город Трапезон, который находится в стране мегрелов“.

Быт, обычаи и нравы населения. Лазы и южные месхи – мусульмане, даже в том случае, когда они успели потерять свой язык, очень резко отличаются от чистых турок и других мусульман не грузинского происхождения, своим физическим строением, бытом, нравами и обычаями. Это единодушно отмечается всеми исследователями и наблюдателями, как европейскими, так и восточными. Так, упомянутая турецкая энциклопедия лазам дает следующее описание: „По виду лазы вполне относятся к Кавказской расе; голова большая и грушевидная, лоб широкий, нос правильный и, иногда, немного крючковатый, волосы каштанового цвета и светлые, глаза цвета неба, рост прямой, походка и движения изящные и энергичные, очень смелы, быстры и мужественны, старательный и способный народ, хотя на войне склонны к грабительству, но в деле четны и преданны. В мореходстве их способности общеизвестны и в османском флоте лучшие морские офицеры и матросы по происхождению лазы“...

Английский консул в Трапезунте Пальгрев говорит, что магометанское население Трапезунтского вилайета в широком смысле (т. е., от Грузии до р. Кизыл-Ирмак) „происходит главным образом от лазов; это – прекрасная раса: они хорошие хлебопашцы, опытные моряки... На восточной границе много грузин... у лазов цвет кожи темнее, чем у грузин, и черты лица грубее, но они хорошо сложены и очень стройны. Они довольно сведущи в скотоводстве, но занимаются им неохотно, любят торговлю и лавочничество и могут считаться первостепенными рыбаками и матросами... Лазы и грузины смотрят на своих туранских правителей, турок, как на чужеземцев, и вовсе не любят их. Ислам есть единственное звено, правда, довольно сильное, связывающее их с поработителями. Турецкий язык употребляется только в сношениях с не-туземцами, между

собою же говорят не иначе, как на родном грузинском или мегрельском языке; поселяне часто и не знают другого языка“. С тех пор положение, конечно, сильно изменилось в пользу турецкого языка.

Даже потерявшие родной язык лазы помнят о своем лазском происхождении. В связи с этим и находится тот общественный факт, что в докемалистское время все местное мусульманское население, начиная от Самсуна, в самом Трапезунте, Ризе и их окрестностях, называло себя исключительно лазами, а название „турок“ считало для себя оскорбительным. На этой-же почве и объясняется сообщение атинского лаза Февзи-Бей, сделанное им акад. Н. Я. Марру: „В Константинополе лазами называют всех жителей Турции с берегов Черного моря, даже самсунцев и синопцев“. Известный армянский лингвист Ачарян, который специально занимался лазами и лазским языком, сообщает, что существуют и христиане-лазы, которые говорят по-гречески. Их узнают по произношению. Они занимают западную часть Лазистана, начиная от Платана к востоку до Трапезунта и южнее Трапезунта до Гюмишхана. Главные города, где их можно встретить, это Платана, Трапезунт и Гюмишхане.

Сознание своего отличного от турок происхождения эти потерявшие родной язык грузины-мусульмане рельефно выражают в своеобразных терминах и тогда, когда они, в результате векового процесса вынужденной денационализации и фанатической мусульманской пропаганды, избегают называть себя „гурджи“ – грузином, вкладывая в этот термин вероисповедный смысл: гурджи=грузин-христианин. Даже в таких случаях эти грузины-мусульмане отмежевывают себя от пришлых и иноплеменных мусульман, именуя их „таракама“, „турк“ и пр., а себя – „Йерлы“, что значит „местный“, „коренной“, „месх“ или „мецх“ (название грузинского племени месхов), „лаз“ и т. д.

Разница в быту сказывается, напр., в своеобразии жилища грузин-мусульман: „В грузино-мусульманских селениях часто встречаются жилища несколько иного типа, чем у других туземцев, отличающиеся от их сакел тем, что они построены из одного дерева и при этом в два, а

иногда и в три этажа; в верхнем этаже обязательно имеется открытое помещение, вроде балкона, которое служит для летнего времени; там же имеются и закрытые обыкновенные комнаты, а также кладовые для жизненных запасов. Внизу помещается скот и домашний скраб. В нижнем этаже имеется также жилое помещение, куда перебираются жители зимою" (указ. изд. Шт. Кавк. Военн. Округа).

Лазы являются знаменитыми на всем Кавказе мастерами обработки дерева.

Внешне лазы, как месхи и аджарцы, отличаются от других мусульман негрузинского племени, в частности, от турок-османов, также своим живописным одеянием, известным в Грузии под названием „чаквинского“ („чакура“) и являющимся подлинно национальным костюмом грузин-мусульман. Эта „чакура“ с искусно повязанным на голове башлыком в самой Турции считается первым признаком „лаза“, т. е. вообще грузина-мусульманина; тогда как чистые турки одеваются совершенно иначе.

Уже цитированное нами издание Штаба Кавк. Воен. Округа так описывает национальный костюм южных месхов и лазов: „Суконные брюки в обтяжку и со многими сборами у поясницы, облегчающими движение, жилет и короткая суконная куртка, облегающая стан вплотную, башлык, изящно повязанный на голове, кинжал и пистолет за поясом, а в руках ружье, с которым он никогда не расстается“...

Природные ресурсы. Экономика. Природные ресурсы и хозяйство Лазистана описываются турецкой энциклопедией „Гаамус-уль-Алам“ следующим образом: „Лесов много. В горах – хвойные, ниже-лиственный лес и орешник, а в казе Хопы – самшит. Хотя земля не особенно плодородна, но благодаря старанию населения производятся пшеница и другие злаки в количестве, достаточном для удовлетворения местных потребностей; в казе Атины производится рис. Что же касается фасоли и мелкого ореха, то эти продукты вывозятся отсюда в большом количестве. Хотя страна в отношении руд еще не исследована, но есть признаки железа, свинца, марганца и др. В древние времена некоторые из этих руд

разрабатывались. Есть признаки нахождения нефти в море и на суше. Занятиями местных жителей являются: изготовление тканей из льна и, главным образом, постройка судов и каюков, мореплавание и рыболовство“.

О Ризе в той же энциклопедии читаем: „Ризе – центр Лазистанского санджака Трапезунтского вилайета, город-порт. В восточной части апельсиновые и лимонные плантации. Промышленность Ризе изготавливает из льна ткани, материал для чадр и вывозят эти изделия в большом количестве. Изготавливают медную посуду и инструменты. Вывозят в большом количестве мелкий орех. Производится значительный улов дельфинов, из которых извлекают жир. В казе Ризе произрастают: рис, лен, конопля, апельсины, лимоны, разные фрукты и мелкий орех в огромном количестве. В Куран-Себе имеется 5 минеральных источников и одна баня“.

О казе Хопы сказано: „Хотя почва казы каменистая преимущественно, но имеет и возделанные участки. Производятся различные злаки, конопля и пр. Изготавливают особого рода шерстяные ткани для собственных нужд. В деревне Перонит... имеется две минеральные бани“.

Особенно богат край месторождениями металлов. Южная Колхида и Чорохский край с древнейших времен были знамениты своими горными выработками. В соседстве с Трапезунтской областью жило грузинское племя халибов, имевшее основным средством пропитания металлургию и широко известное в древнем мире выделкой высококачественного железа (стали). Название этого последнего в греческом языке происходит от наименования халибов. Богат край медью. Следы древних медных рудников и древних медеплавильных установлений повсюду в Трапезунтской области и в Чорохском крае. Месторождения меди, в более широких масштабах, указаны, для настоящего времени, в Артвинской области. Здесь медные месторождения имеются: 1) в Мургульском ущельи, близ сел. Дзансули или Цансул; до первой империалистической войны Дзансульская медь подвергалась промышленной эксплуатации

иностранными предпринимателями; 2) близ сел. Ломошени, против г. Артина; 3) в окрестностях сел. Гюмюш-хана, в долине речки Кала-Теби, левого притока р. Имерхеви; здесь-же открыты мощные отложения известняковых пластов с прослойками марганцевистых известняков, а также жильные породы, богатые серным и медным колчеданом.

Древние сообщения указывают также на золотые месторождения в Чорохском ущельи.

Имеется также мрамор (близ сел. Ордзоха, в Артв. окр.) и гранит (близ сел. Тольгома, против г. Артина).

Памятники материальной культуры. На территории лазов и, в особенности, южных месхов сохранилось очень много исторических памятников. Южная Месхетия в IX-X в. в. была самым передовым культурным районом края, что запечатлено в таких выдающихся памятниках грузинской христианской архитектуры, украшенных многочисленными грузинскими надписями IX-X в. в., как: Бана, Хахули, Ошк, Цхарос-тави, Шатберд, Опиза и др. Известный немецкий ученый Кох, много путешествовавший по Востоку, говорит, что нигде на всем Востоке, после Константинополя, он не видел такого величественного памятника, как грузинский храм в Бана (в 2 км. от сел. Пеняк, на правом берегу речки того же названия, притока р. Ольты-су, в бывшем Ольтисском округе). Замечательный Ишханский храм лежит между р.р. Ольту и Таоскар. Грандиозный Хахульский храм (лежит в селении того же имени на левом берегу реки Тортомис-цкали) была обращена в мечеть. Один из лучших памятников древнегрузинской христианской архитектуры, Ошский храм расположен в местности Эошк, в Тортомском ущельи, вблизи укрепления Тортом. Местные мусульмане его называют просто „монастырь“. Опизский храм, в Ливане, в одном из правых боковых ущелий Имерхеви. Перечислить здесь все эти храмы нет никакой возможности. Величественными памятниками грузинской старины в крае являются многочисленные арочные мосты XII-XIII веков, которые до сих пор служат своему назначению.

Административное устройство и современное положение

После окончательного завоевания края турки ввели здесь свое административное уплавление. К концу шестидесятих годов прошлого века весь Лазистан и часть южной Месхетии были объединены в один Трапезунтский вилайет, который начинался от р. Чолок (в Гурии, в Западной Грузии) до р. Кизыл-Ирмак (в Малой Азии). Трапезунтский вилайет был разделен тогда на 4 санджака: 1) Лазистан, от русской границы до г. Ризе, 2) Трапезунтский, от Ризе к западу, до г. Орду, 3) Гюмиш-Хане, внутри материка и 4) Джаникский, от г. Орду к западу до р. Кизыл-Ирмак, с центром в г. Самсуне. Название последнего санджака, произведенное от национального имени лазов – „чан“, указывает на распространение лазов и к западу от Трапезунта. На то же самое указывает и древнее название р. Кизыл-Ирмак – „Галис“, что по лазски значит „вода“.

В Трапезунтский входили города и порты: Ризе, Атине, Сурмене, Архаве, Ковата (к востоку от Трапезунта), Платана, Елеан, Тиреболи, Керасунт, Орду, Фатса (к западу от Трапезунта).

Присоединение к России Батумской, Артвинской, Ардаганской и Ольгинской областей естественно внесло изменения в турецкое административное деление. По имевшимся на 1934 год сведениям, в кемалистской Турции край получил деление на следующие вилайеты: 1) Гирасун, 2) Трабзон, 3) Гюмюшхане, 4) Эрзерум и 5) Джорох (представляет собой слияние санджаков Ризе и Артвин, с центром в гор. Ризе).

Современных точных статистических сведений о Лазистане у нас нет. Кемалистское правительство не признает лазов за национальность и их права на самостоятельное существование. Назваться лазом нельзя, говорить по-лазски тоже запрещено. В таких условиях турецкая статистика нам ничего и не сказала бы. Немецкая энциклопедия Брокгауза (1934 г.) под словом „Турция“ дает статистические сведения 1927 г., по которым во вновь образованных вилайетах имеется жителей: 1) в Трапезунтском – 290.303, 2) в Гюмюш-ханском – 122.231, 3) в Керасунтском – 204.825, 4) в Чорохском (главн. город – Ризе) – 235.333.

Национальное движение среди лазов, которое естественно должно было возникнуть, как реакция против бесчеловечной, отуречивающей политики кемалистов, остается нессвященным. Есть сведения о существовании в первые годы после кемалистского переворота Освободительного Комитета Лазистана.

О современных деятелях и влиятельных лицах Лазистана точных сведений не имеется. Лет 20 тому назад таковыми можно было считать: в Хопе – Мамой-заде (Мамоншвили) и Осман-ага-заде (Шефки-эфенди и др.); в Архаве – Жордан-заде Мемед-али и др., Курд-оглы (Сабри-эфенди и Февзи-эфенди были членами Освободительного Комитета Лазистана; первый умер); в Вице-Хаджи-шахин-бей-заде (Ахмед-бек, Мурад-бек, Кязим-бек и Расим-бек, по матери двое последних – Абашидзе); в Аatine – Баца-заде (Меджид-эфенди и его родство, Февзи-эфенди и др.); в Ризе – Тусджи-заде (Руфет и др.), Матараджи-заде (Матарадзе, Мемед, омер и др.), Цирих-заде (წირიხაშვილი, Мемед, Ахмед и Мустафа) и др.; в Сурмене – Чеби-оглы Исмаил-ага и его братья; в Трапезунте – Мурадхан-заде Али-бек и др., Шатир-заде Хасанбек и его братья, Немли-заде Кафутанбей и братья его (местные богачи), Чулха-заде Кадри и его сыновья, Арнаот-заде, Калджи-заде Сулейман, с братьями и сыновьями, и другие.

С. Джанашиа (ხელრთვა)

[1944 წლის 26 მარტამდე]

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (III), ფონდი 14, აღწერა 25, საქმე 229, ფურცელი 33-56. მანქანაზე ნაბეჭდი. დედანი. სიმონ ჯანაშიას ხელრთვა (გამოქვეყნდა: ვახტანგ გურული, ლევან ჯიქია. ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი და ფერეიდანი საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის გეგმებში (1944-1951), თბილისი, 2012).

დოკუმენტი №13
საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა
სახალხო კომისრის ვიარესლაე მოლოტოვის
განცხადება საბჭოთა კავშირ-თურქეთის
1925 წლის 17 დეკემბრის ხელშეკრულების ვადის
გასვლასთან დაკავშირებით
1945 წლის 19 მარტი

В Наркоминделе СССР
Заявление народного комиссара иностранных дел
СССР тов. В. М. Молотова
в связи с предстоящим окончанием срока действия
советско-турецкого
договора от 17 декабря 1925 г.

19 марта¹ Народный Комиссар Иностранных Дел СССР В. М. Молотов, в связи с приближением окончания срока действия советско-турецкого договора о дружбе и нейтралитете, заключённого 17 декабря 1925 г., сделал турецкому послу г-ну Сарперу от имени Советского Правительства заявление для передачи Правительству Турецкой Республики.

В этом заявлении указывается, что Советское Правительство,

¹ 1945 г. – В. Г. Л. Д.

признавая ценность советско-турецкого договора, заключённого 17 декабря 1925 года, в деле поддержания дружественных отношений между Советским Союзом и Турцией, тем не менее считает необходимым констатировать, что, вследствие глубоких изменений, происшедших особенно в течение второй мировой войны, этот договор не соответствует больше новой обстановке и нуждается в серьёзном улучшении.

Ввиду изложенного, Советское Правительство заявило Правительству Турецкой Республики о своём желании денонсировать названный выше договор со всеми относящимися к нему приложениями в соответствии с положениями протокола от 7 ноября 1935 года, предусматривающими порядок его денонсации.

Турецкий посол г-н Сарпер ответил, что заявление В. М. Молотова он немедленно передаст Турецкому Правительству.

Информбюро НКВД СССР

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной Войны. Документы и материалы. Том III. Москва, 1947, стр. 146.

დოკუმენტი №14

თურქეთის მთავრობის პასუხი საბჭოთა კავშირის
მთავრობის მიერ საბჭოთა კავშირ-თურქეთის
1925 წლის 17 დეკემბრის ხელშეკრულების
დენონსაციასთან დაკავშირებით
1945 წლის 4 აპრილი

Ответ Турецкого Правительства на заявление
Советского Правительства о денонсации
турецко-советского договора

Анатолийское агентство передаёт, что в ответ на денонсацию

Советским Союзом турецко-советского договора от 17 декабря 1925 года турецкое правительство „довело до сведения Советского правительства в форме декларации, вручённой министром иностранных дел Хасан Сака 4 апреля 1945 года советскому послу в Турции Виноградову, о том, что турецкое правительство всегда желало поддерживать и укреплять отношения искренней дружбы и добрососедства, связывающие с давних пор Турцию и СССР, что оно желает подчеркнуть, какое значение оно придавало договору от 17 декабря 1925 года, оказавшему значительные услуги делу турецко-советской дружбы, и что оно приняло во внимание желание Советского Правительства денонсировать этот договор. В соответствии с предложением Советского Правительства заменить договор, срок которого истекает, другим договором, более соответствующим нынешним интересам обеих сторон и содержащим в себе серьёзные улучшения, турецкое правительство сообщило о своей готовности изучить со всем должным вниманием и доброжелательностью предложения, которые ему будут сделаны по этому поводу (ТАСС).

Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной Войны. Документы и материалы. Том III. Москва, 1947, стр. 163-164.

დოკუმენტი №15
ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციის
სტენოგრაფიდან
1945 წლის 22 ივლისი

Берлинская конференция. 17 июля – 2 августа 1945 г.

Запись шестого заседания глав правительств

22 июля, 1945 г., 17 час. 07 мин.

(Трумэн открывает заседание.)

Министры решили рекомендовать следующую повестку дня для сегодняшнего заседания глав правительств:

1. Западная граница Польши - продолжение дискуссии.

2. Опека - вопрос перенесен со вчерашнего заседания глав правительств.
3. Турция - вопрос также перенесен со вчерашнего заседания.¹
4. Частичное изменение западной границы СССР - предложение советской делегации.
5. Иран - меморандум представлен делегацией Соединенного Королевства 21 июля.

Следующий вопрос Турция. Я думаю, что у английской делегации есть предложения.

Черчилль. Этот вопрос становится важным ввиду признанной необходимости внести изменения в Конвенцию в Монтре. Во время переговоров с Советским правительством британское правительство заявило, что оно стоит за пересмотр Конвенции в Монтре. Этот пересмотр должен быть осуществлен путем соглашения между участниками конвенции, за исключением, конечно, Японии.

Я неоднократно выражал готовность разработать соглашение, согласно которому советский флот - военно-морской и торговый - мог свободно плавать из Черного моря в Средиземное и обратно. Поэтому мы открываем обсуждение этого вопроса на основе дружественного согласия.

В то же время я позволю себе обратить внимание генералиссимуса на важность того, чтобы не напутать Турцию. Несомненно, Турция весьма встревожена концентрацией болгарских и советских войск в Болгарии, а также продолжающимися нападками на нее в советской печати и по радио и, конечно, тем оборотом, который приняли переговоры, состоявшиеся между турецким послом в СССР и г-ном Молотовым. Во время этих переговоров было упомянуто об изменении восточной границы Турции, а также о советской базе в проливах.

Я понимаю, что это - не претензии Советского правительства к Турции; однако, ввиду того что Турция поставила вопрос о союзе с СССР, последний выдвинул условия заключения такого союза. Мне совершенно

¹ იგულისხმება 1945 წლის 21 ივლისის სხდომა - ვ. გ. ლ. ჯ.

ясно, что если Турция просит у Советского правительства заключения наступательного и оборонительного союза, то Советскому правительству представляется хороший случай заявить о том, как можно улучшить отношения между Турцией и Россией. Турцию, однако, встревожили выдвинутые условия. Я не знаю, что произошло после этих переговоров. И поэтому мне хотелось бы знать, какова позиция Советского правительства по этому вопросу.

Сталин. Я прошу предоставить слово Молотову.

Молотов. Я сейчас передам в письменном виде документ по вопросу о проливах на русском и английском языках. Но прежде я хотел бы разъяснить, как возник вопрос.

Турецкое правительство, проявив инициативу, предложило Советскому правительству заключить союзный договор. Турецкое правительство поставило этот вопрос сначала перед нашим послом в Анкаре, а затем, в конце мая, через турецкого посла в Москве.

В начале июня² я имел две беседы с турецким послом в Москве Сарпером. На предложение турецкого правительства заключить союзный договор был дан ответ, что Советское правительство не возражает против заключения такого договора на определенных условиях. Мною было указано, что при заключении союзного договора мы должны урегулировать взаимные претензии.

С нашей стороны имеются два вопроса, которые следует урегулировать. Заключение союзного договора означает, что мы должны совместно защищать наши границы: СССР - не только свою границу, но и турецкую, а Турция - не только свою, но и советскую границу. Однако в некоторых частях мы считаем границу между СССР и Турцией несправедливой. Действительно, в 1921 году от Советской Армении и Советской Грузии Турцией была отторгнута территория - это известная территория областей Карса, Артовина и Ардагана.³ Вот карта отторгнутой

² იგულისხმება 1945 წლის ივნისის დამდეგი - ვ. გ. ლ. ჯ.

³ საუბარი ხელშეკრულებაზე, რომელიც 1921 წლის 13 ოქტომბერს

турками территории. (Передает карту.) Поэтому мною было заявлено, что для того, чтобы заключить союзный договор, следует урегулировать вопрос об отторгнутой от Грузии и Армении территории, вернуть им эту территорию обратно.*

Второй важный вопрос, который мы должны урегулировать,- это вопрос о Черноморских проливах. Мы неоднократно заявляли нашим союзникам, что мы не можем считать правильной Конвенцию, заключенную в Монтре. По этой конвенции права Советского Союза в Черноморских проливах такие же, как права японского императора. Нам кажется, что это не соответствует существующему положению. Мы знаем, что наши союзники, президент США и премьер-министр Великобритании, также считают нужным исправить это положение.

Турецкому правительству было указано, что если оно готово урегулировать эти основные спорные вопросы, то после их урегулирования мы готовы заключить союзный договор. При этом мы выразили готовность урегулировать те вопросы, которые могут быть поставлены перед нами Турцией. Было добавлено, что, если, однако, турецкое правительство считает неприемлемым урегулирование обоих этих вопросов, мы готовы заключить соглашение, касающееся только проливов. Турецкому правительству были сообщены в устной форме те предложения, которые я передаю вам в письменном виде. (Передает президенту и премьер-министру текст записки на русском и английском языках.)

Черчилль. Разрешите прочесть?

Молотов. Пожалуйста.

ხელმოწერილ იქნა ყარსში ოსმალეთს (თურქეთს), რუსეთს, საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის. ხელშეკრულების ძალით საქართველოს ისტორიული ტერიტორია (ტაო-კლარჯეთი, ლაზეთი) გადაეცა ოსმალეთს (დაწერილებით იხ.: ვახტანგ გურული. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა (1483-1921). თბილისი, 2011, გვ. 113-119; ვახტანგ გურული. საქართველო და გარე სამყარო. თბილისი, 2011, გვ. 102-116).

ხაზგასმა ავტორებისაა.

Черчилль. (После прочтения записки.) Это очень важный документ, и он идет гораздо дальше того, о чем мы говорили раньше.

Молотов. Но тогда не было и речи о союзном договоре с Турцией.

Черчилль. Я полагаю, что все другие подписавшие конвенцию стороны также будут запрошены.

Молотов. За исключением Японии.

Черчилль. В связи с переданной запиской возникают совсем другие вопросы. Речь идет о русской базе в проливах, а также о том, что никто не может иметь отношение к вопросу о Дарданеллах и Босфоре и проходе через них, кроме Турции и Советского Союза. Я уверен, что Турция никогда не согласится на это.

Молотов. Такие договоры между Турцией и Россией существовали и раньше.

Черчилль. По которым Россия получала укрепленную базу в проливах?

Молотов. По которым вопрос о проходе через проливы решался только Турцией и Россией. Это договор 1805 года и Ункяр-Искелесийский договор 1833 года.

Черчилль. Я хотел бы иметь возможность познакомиться с этими договорами. А сейчас я только хочу указать на разницу между внесенными предложениями и теми, о которых шла речь раньше.

Сталин. О каких предложениях шла речь?

Черчилль. В своих переговорах с Советским правительством я выразил готовность повлиять на турецкое правительство, чтобы оно согласилось на пересмотр Конвенции в Монтре. Это мое предложение остается в силе. Но я чувствую себя совершенно свободным в отношении новых предложений.

Сталин. Вы свободны.

Черчилль. Я не хочу не сдержать своего слова. Мне очень нравится достигать с вами соглашения.

Трумэн. Я не готов высказать свое мнение по этому вопросу, так как мне не удалось его обдумать. Я должен изучить предложения

http://www.hist.msu.ru/ER/Text/War_Conf/berlin.htm, p.p. 1,2,13-15.

დოკუმენტი №16

საბჭოთა კავშირის მთავრობის განცხადება
ამერიკის შეერთებული შტატების პრესაში
ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების
რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით არასწორი
ინფორმაციის გამოქვეყნების თაობაზე
1945 წლის 15 ოქტომბერი

Опровержение ТАСС

15 октября 1945 года

На-днях в американской печати появилось сообщение о том, что будто бы на Берлинской Конференции руководители трех держав договорились по отдельности обратиться к турецкому правительству по поводу пересмотра Конвенции в Монтре с целью интернационализации Дарданелл.

По полученным ТАССом сведениям из авторитетных источников это сообщение является не точным. В действительности же на Берлинской Конференции была достигнута договоренность о том, что Конвенция о проливах, заключенная в Монтре, должна быть пересмотрена, как не отвечающая условиям настоящего времени, и что данный вопрос будет темой непосредственных переговоров между каждым из трех правительств и турецким правительством.

„Правда“, №247 (10018) от 15 октября 1945 г.

Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 55.

დოკუმენტი №17

**აკადემიკოსების სიმონ ჯანაშიასა და
ნიკო ბერძენიშვილის წერილი თურქეთის მიერ
მიტაცებული ქართული ტერიტორიების შესახებ
1945 წლის 14 დეკემბერი**

თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ

განმათავისუფლებელი ომის წარმატებით დამთავრების შემდეგ გამარჯვებული დემოკრატია ირასმება, როგორც მშვიდობიანობისა და უშიშროების დასაყრდენი. ამ ორგანიზაციაში თავისუფლებისმოყვარე ხალხებს სურთ დაიკავონ მათი შესაფერისი ადგილი, ისინი ეძიებენ თავიანთ სანუკვარ მისწრაფებათა განხორციელებას.

ქართველმა ხალხმაც, რომელმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ფაშიზმის განადგურების საქმეში, უფლება მოიპოვა წარადგინოს თავისი კანონიერი მოთხოვნები.

ჩვენ მიემართავთ მსოფლიო საზოგადოებრივ აზრს თურქეთის მიერ წართმეული ჩვენი ძველისძეული მიწა-წყლის შესახებ.

საქმე ეხება არა უმნიშვნელო ტერიტორიულ შევიწროებას, არამედ ჩვენი ხალხის ინდივიდუალობის აკეანს, ჩვენგან მიტაცებულს, დანაშაულს, რომელმაც ორად გაჰკვეთა ცოცხალი ეროვნული სხეული.

საქმე ეხება ქართველი ხალხის საუკუნეობრივი ბრძოლის

საგანს – ჩვენი ძველისძველი მიწა-წყლის დაბრუნებას.

ქართველი ხალხი ძველთაგანვე ცხოვრობდა, შრომობდა და იბრძოდა თავის ამ მკვიდრ ტერიტორიაზე – დიდი ტაერიდან მოკიდებული დიდ კავკასიამდე. ჰქმნიდა რა თავისი ცივილიზაციისა და სახელმწიფოებრიობის ახალ-ახალ ცენტრებს, ქართველმა ხალხმა ცხადყო სიცოცხლისა და შემოქმედების იშვიათი უნარი, მშობლიური მიწა-წყლის მტკიცე სიყვარული, ურყევი ნებისყოფა – დაეცვა ის, რაც მას ეკუთვნის.

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულში ხეტები და სუბარები, ქართველი ხალხის უშუალო წინაპრები, პირველობენ წინა აზიაში. იმ მდინარის დიდ უბეში, რომელიც მთელი ძველი მსოფლიოსათვის ცნობილია თავისი ქართული სახელწოდებით – ღალისი (ახლა – ყიზილ-ირმაკი), მდინარეების ტიგროსისა და ეფურატის აუზების ზემო ნაწილში ისინი ჰქმნიან სამიწათმოქმედო და მეტალურგიული კულტურის დიდებულ კერებს.

ძველი წელთაღრიცხვის პირველი ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუს სახელმწიფოს ღირსეულად უჭირავს ხეთურ-სუბარული ცივილიზაციის დროშა და ანვითარებს ამ ცივილიზაციას.

მომთაბარე დამპყრობლებმა ბოლო მოუდეს ხალდთა სახელმწიფოს. მაგრამ ქართველი ხალხი პოულობს თავის თავში სასიცოცხლო ძალებს, რათა განუწყვეტლივ განავითაროს მრავალსაუკუნოვანი ცივილიზაცია ახალ სახელმწიფოებრივ და კულტურულ ცენტრებში, რომლებიც თანდათანობით ჩრდილოეთისაკენ გადადიან. ურარტუს ადგილს იკაებებს ქართველი ხალხის ორი ახალი სახელმწიფო – იბერია აღმოსავლეთით და კოლხეთი დასავლეთით.

ამ ახლად შექმნილ ანტიკურ ქართულ სახელმწიფოებს, რომლებიც ორგანულად არიან ამოსულნი საერთო-სახალხო ძირიდან, ჯერ კიდევ უკავიათ ძველი ნაციონალური ტერიტორიის ფრიად მნიშვნელოვანი ნაწილი. ძველ ბერძენ ავტორთა სარწმუნო ცნობებით, სასპერთა, ე. ი. იბერთა სახელმწიფო – წინა აზიის ერთი ოთხ უდიდეს სახელმწიფოთაგანი, ძველი წელთაღრიცხვის VI საუკუნის შუა წლებში ვრცელდება კალახენასა და აღიაბენამდე,¹ ე. ი. მთავარი (აღმოსავლეთი) ტაურის ქედამდე.

¹ სტრაბონი, გეოგრაფია, წიგნი XI, თავი XIV, §§12-13.

ძველი წელთაღრიცხვის ჯერ კიდევ II საუკუნის დამდეგს იბერიას ეკუთვნის პარიადრის მთიანი ოლქი² – ახლანდელი სივასის ოლქის აღმოსავლეთი სექტორი, ხეოთა ძველი სამეფოს ერთ-ერთი ძირითადი რაიონი. აქ იბერია გადიოდა შავ ზღვაზე, რასაც გეოგრაფიკულმა ტიპარაღის სახელწოდებამ, რომელსაც ატარებდა ქვეყანა ღალისის შესართავის აღმოსავლეთით ჯერ კიდევ სტრაბონის დროს. ძველი წელთაღრიცხვის 66 წელს მითრიდატე პონტოელს, რომელიც პომპეუსს გამოექცა, ეფუტატის ზემო წელში შეტაკება მოუხდა ადგილობრივ იბერებთან, ძველი ქართული პროვინციის ხორძენე-ხოტენეს მკვიდრ მცხოვრებლებთან.³

ტიპარაღის აღმოსავლეთით, შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა მეორე ქართული სახელმწიფო კოლხეთი, ერთ-ერთი წინა აზიის VI საუკუნის ოთხ უდიდეს სახელმწიფოთაგან, როგორც ამას მოწმობს „ისტორიის მამა“ – ჰეროდოტე.⁴

მეცნიერებას მოეპოვება სარწმუნო ცნობები კოლხეთის, ქართულად – ეგრისის სამეფოს საზღვრების შესახებაც. ცნობილი ბერძენი მწერალი-მხედართმთავარი ქსენოფონტე, რომელიც პირადად იყო კოლხეთში ძველი წელთაღრიცხვის 400 წელს, ამბობს, რომ ტრაპეზუნტი და კერასუნტი (ამჟამად გირესუნი) კოლხეთის ქალაქებია, რომ ტრაპეზუნტის გარშემო კოლხები ცხოვრობენო. თავისი ათიათასიანი რაზმით ქსენოფონტემ მთელი თვე დაჰყო კოლხთა სოფლებში ტრაპეზუნტის მახლობლად და აქედან ესხმოდა და აოხრებდა კოლხეთის სხვა ნაწილებს.⁵

სამხრეთ, უფრო სწორად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მთელი ტერიტორია – ე. ი. კოლხეთის ტერიტორია, მდინარე ჭოროხის შესართავის დასავლეთით და იბერიის ტერიტორია მდინარე მტკერის სათავესა და ჩილდირის ტბის სამხრეთით – უძველესი დროიდანვე მთლიანად დასახლებული იყო ქართველი ტომებით, რომელნიც შემდგომ ქართველ ერად გაერთიანდნენ.

ოცდაათი საუკუნე ებრძოდა ქართველი ხალხი თავისი

² სტრაბონი, იქვე, წ. XI, თ. XIV, §5; პლინიუსი, ბუნების ისტორია, წ. VI, §§28-29.

³ აპიანე, მითრიდატეს ომები, 101; სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XII, თ. III, §28.

⁴ ჰეროდოტე, IV 37, IV 40, I 104, I 110.

⁵ „ანაბაზისი“, წ. IV, თ. 8; წ. V, თ. 3.

საკუთრებისა და თავისი პოზიციების დასაცავად მტრულ ძალებს, რომლებიც ცდილობდნენ განედევნათ იგი მსოფლიო-ისტორიული ასპარეზიდან. მაგრამ ქართველ ხალხს არასოდეს არ დაუკარგავს ეროვნული თვითშეგნება და ურღვევი კავშირი თავის ღიად წარსულთან, უარი არ უთქვამს თავის წმიდათა-წმიდა უფლებებზე. ჭარბი ძალების მოწოლით გამოწვეული უკანდახევა დროებითი აღმოჩნდებოდა ხოლმე. ქართველი ხალხი კვლავ იკრებდა ძალებს და იერიში მიჰქონდა მტერს, ანადგურებდა დამპყრობლებს და იბრუნდა თავის მიწა-წყალს.

ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში, რომაელებმა მოახერხეს კოლხეთის დაპყრობა. უფრო გვიან, IV საუკუნეში, აღმოსავლეთ კოლხეთისაგან შეიქმნა ლაზთა სამეფო, რომელსაც ქართველები კვლავ უწოდებდნენ ძველ ეროვნულ სახელს ეგრისს. ლაზიკა რომ კოლხეთის მემკვიდრეა და თვითონ ლაზები რომ კოლხთა პირდაპირი შთამომავალნი არიან, ამას სადავოდ არავენ ხდის. ამას მოწმობს VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიელი: „შეუძლებელია, რომ კოლხები იგივე ლაზები არ იყვნენ... კოლხთა სახელი ამჟამად ლაზებად შეიცვალა, როგორც ეს ბევრ სხვა ხალხშიც მომხდარა“.⁶ ამის შესახებ უფრო გარკვეულად ლაპარაკობს პროკოფის უმცროსი თანამედროვე და თანამემამულე აგათი: „ძველად რომ ლაზებს კოლხები ერქვათ და რომ ისინი ნამდვილად კოლხები არიან, ამაში არავენ დაეჭვდება, ვინც კი გაეცნობა ფაზისის, კავკასიისა და გარშემო მდებარე ქვეყნების მოსახლეობას“. „ლაზები, – ამბობს იგივე ბიზანტიელი მწერალი, – ძლიერი და მამაცი ხალხია, რომელიც ბატონობს სხვა ძლიერ ხალხებზე. ისინი ფრიად ამაყოვნ კოლხთა ძველი სახელწოდებით და ალბათ არც უსაფუძვლოდ“.⁷

მაგრამ ხომ იყო არა მარტო აღმოსავლეთის, ასე ეთქვათ – რიონის კოლხეთი, არამედ დასავლეთის, ჭოროხ-ტრაპეზუნტის კოლხეთიც. სწორედ ამიტომ ლაზების სახელი დაერქვა დასავლეთ კოლხეთის მოსახლეობასაც, თუმცა დასავლეთ კოლხეთმა ვერ მოასწრო ლაზიკის სამეფოსთან ერთ სახელმწიფოში გაერთიანება.

დასავლეთ კოლხეთის მოსახლეობას ეს სახელწოდება შერჩა

⁶ „გუგუთბან ომის შესახებ“, VIII 2.

⁷ II, 18, III 5.

მთელს მომდევნო დროში ჭანების, ხალდების სახელწოდებასთან ერთად. X საუკუნის ქართველი მწერალი ბიზანტიელი ავტორის გამოთქმას – „ლაზიკის ქალაქი ტრაპეზუნტი“, მშობლიურ ენაზე კანონზომიერად გადმოგვცემს ასე: „მეგრელთა ქვეყნის ქალაქი ტრაპეზუნტი“.

ტრაპეზუნტის იმპერიის (1204-1461 წლები) ხელმწიფეებს კონსტანტინოპოლში უწოდებდნენ „ლაზთა მბრძანებლებს“, ხოლო მათს სამფლობელოს ხან ლაზიკას, ხან კოლხეთს. ლაზთა ამ ტომის ისტორიული მოსახლეობის საზღვრების გამოსარკვევად კი საინტერესოა აკადემიკოს მარიის ცნობა: „კონსტანტინოპოლში ლაზებს უწოდებენ თურქეთის შავი ზღვის სანაპიროს ყველა მცხოვრებს, სამსუნელებსა და სინოპელებსაც კი... ხოლო არზრუმელები ლაზებს უწოდებენ, ერთი მხრივ – გიუმიშხანელებს, ხოლო მეორე მხრივ – სანაპიროს ყველა მცხოვრებს“.⁸

შუა საუკუნეებში საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული გაერთიანების ბირთვად იქცა ქართლი, იბერიის ძირითადი ნაწილი. ამ მხრივ დიდი ღვაწლი მიუძღვის აღმოსავლეთ საქართველოს სახელგანთქმულ მეფეს ვახტანგ გორგასალს (გარდაიცვალა 502 წელს), მაგრამ მისი ცდები გააქარწყალა სპარსელთა გაბატონებამ VI საუკუნეში. საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღორძინება, უკვე ფეოდალურ საფუძველზე (VI საუკუნის დამლევს) და მისი პირველი წარმატებანი მდინარე მტკვრის ხეობაში შეაფერხა არაბთა მიერ დაპყრობამ. დამპყრობთადმი წინააღმდეგობის გაწევისა და ეროვნულ ძალთა ორგანიზაციის მთავარი ცენტრი სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გადავიდა.

საყურადღებოა, რომ სწორედ სამხრეთ საქართველოს პროვინციის სპერის (ამჟამად ისპირი) მფლობელებმა, ბაგრატიონებმა, რომელთა საკუთარი მამული მდინარე ჭოროხის ზემო წელში, ქალაქ ბაიბურთის რაიონში იყო, საფუძველი დაუდევს საერთო ეროვნულ დინასტიას, X საუკუნის დამლევს მთელი საქართველო რომ გააერთიანა. მაგრამ ჯერ კიდევ გაერთიანებამდე ბაგრატიონებმა, რომლებიც საქართველოს მხოლოდ ერთი ნაწილის – ტაო-კლარჯეთის მთავრები იყვნენ, ბრძოლით დაიბრუნეს სამხრეთ

⁸ თურქეთის ლაზისტანში მოგზაურობიდან, გვერდი 608.

საქართველოს მიწა-წყლის მნიშვნელოვანი ნაწილი. მაგალითად, მეფე დავით III 979 წელს აიძულა ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი დავითო საქართველოსთვის წინათ წართმეული მისი ოლქები: კარინი (ქალაქ არსრუმის ოლქი), პარკი და აპაჰუნიკი (იმ დროს უკვე სომხებით დასახლებული, ვანის ტყის ჩრდილო-დასავლეთით), უმნიშვნელოვანესი ციხე-სიმაგრე ხალდოი – არიჭი (რაც ნიშნავს ხალდთა სოფელს) და კლისური (ზეკარი) არსრუმიდან ტრაპეზუნტს მიმავალ მაგისტრალურ გზაზე, ჩორ-მაირი მდინარე ჭოროხის ზემო წელში და სხვ. ოთხმოციან წლებში დავითმა საზღვრები გააფართოვა უფრო შორს სამხრეთ-დასავლეთით, დაიბრუნა ოლქები დერჯანი (ამჟამად ტერჯანი) და ტარონი, ხოლო 997 წელს მან აიღო ქალაქი მანასკერტი (მელიაზგერდი).

ამრიგად, საქართველოს სამხრეთი საზღვრის ხაზი გადაჭიმულ იქნა ვანის ტბიდან ქალაქ ერზინჯანამდე.

სამხრეთ საქართველოს სამთავროებში IX-X საუკუნეებში ბრწყინვალედ გაიფურჩქნა ქართული კულტურა, რომელსაც მტკერის ხეობაში არაბები ავიწროებდნენ. ჭოროხის აუზის მთელ ტერიტორიაზე, მტკერისა და ეფფრატის ზემო წელში აგებულ იქნა მონუმენტური შენობები, თავისთავადი ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ძეგლები – ბანა (ოლთისის, ამჟამად ოლთის რაიონში), ხახული (თორთუმის ახლოს), ოშკი (იქვე), იშხანი, წყაროს-თავი, ტბეთი, ხანძთა, ანჩა თავისი 12 სავენით („ქართული სინა“), ოპიზა, დოლის-ყანა, შატბერდი, ფანასკერტი და სხვ.

ტაო-კლარჯეთში შესანიშნავად განვითარდა ქართული სალიტერატურო ენა, რომლის წარმომადგენლები არიან ისეთი გამოჩენილი მოღვაწეები, როგორიცაა გიორგი მერჩული, მიქაელ მოდრეკილი (ჰიმნოგრაფი და კომპოზიტორი), იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელები და სხვ. სწორედ აქ მიიღო დამთავრებული ფორმა ფეოდალური ეპოქის საქართველოს ერთიანობის შეგნება.

ქართველი ხალხის კულტურული შემოქმედებითი ძალების დიად გამოვლინებაში XI-XII საუკუნეების მანძილზე სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე პირველი ადგილი უჭირავს. საკმარისია დავასახელოთ დიდი რუსთაველი, შეუდარებელი ოსტატები ბექა ოპიზარი და ბეშქენ ოპიზარი, ქართული ფილოსოფიური აზროვნების სიამაყე – იოანე პეტრიწი, გამოჩენილი ფილოლოგები და ისტორიკოსები გიორგი მთაწმინდელი და ეფრემ

მცირე, რათა გავიგოთ, თუ რა შეილები მისცა დედისამშობლოს სამხრეთმა საქართველომ.

საქართველოს ბუნებრივი განვითარება შესწევითა მონდოლთა შემოსევამ. თითქმის ორი საუკუნე თავდადებულად იბრძოდა ქართველი ხალხი, რათა დაეცვა თავისი კულტურა და თავისუფლება.

დასავლეთს მადლობით უნდა ახსოვდეს, რომ ჩრდილოეთით დიდი რუსეთი და სამხრეთით იმ დროს ძლიერი საქართველო იქცნენ ძირითად ბარიერად, რომელმაც შეასუსტა მომთაბარე დამპყრობთა საშინელი ტალღა, მაგრამ ამან ქართველ ხალხს აუნახლადურებელი ზარალი მოუტანა. მეთხუთმეტე საუკუნეს, რომელიც კაცობრიობის ისტორიას დიდმნიშვნელოვანი ამბებით ახსოვს, საქართველო აოხრებული და სისხლით დაცლილი შეხვდა. ეს ის მომენტი იყო, როდესაც ახლო აღმოსავლეთში თათრების ნაცვლად გამოდიან ახალი მომთაბარე დამპყრობლები – ოსმალო თურქები.

XV საუკუნეში თურქები უშუალოდ მოადგნენ საქართველოს. ამ დროისათვის საქართველო, გარეშე და საშინაო არახელსაყრელი პირობების შედეგად, მთელ რიგ ცალკეულ ფეოდალურ სამეფოებსა და სამთავროებს წარმოადგენდა. მაგრამ ამ მდგომარეობაშიც სამხრეთ-საქართველოს სამთავრო სამცხე, რომლის სამფლობელო ჯერ კიდევ ვრცელდებოდა ერზინჯანამდე და ტრაპეზუნტის მისადგომებამდე, გმირულად იგერიებს შემომტევ მოსიხლე მტერს. კიდევ მეტიც: იმ საფრთხის სწორი შეგნება, რაც მთელ კულტურულ სამყაროს დაემუქრა, ჰქმნის ერთიან საგარეო-პოლიტიკურ ხაზს ქართველი მეფეებისა და მთავრებისას, რომელნიც ორჯერ შეეცადნენ მოეწყოთ ოსმალო თურქთა წინააღმდეგ ევროპისა და ახლო აღმოსავლეთის სახელმწიფოთა ფართო კოალიცია. ამ ცდის მარცხით დამთავრებას არ შეუსუსტებია ქართველთა ენერგია: ქართლის, იმერეთის და სამხრეთ საქართველოს შეერთებული ძალებით მათ არაერთხელ აგემეს დამპყრობლებს მწარე გაკეუთილი. მაგალითად, 1545 წელს ქართველებმა ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვეს თურქების შემოსეულ დიდ ლაშქარზე ბასიანში (არზრუმის ახლოს).

თურქებს, რომლებმაც ამ დროისთვის დაიპყრეს ახლო აღმოსავლეთის დიდი ნაწილი და ბალკანეთის ნახევარკუნძული, განზრახვა ჰქონდათ დაეპყროთ მთელი საქართველო, მაგრამ

ქართველი ხალხი უმაგალითო გამძაფრებით უწევდა წინააღმდეგობას მათს ამ განზრახვას. საქართველოს ცენტრალური და დასავლეთი რაიონებიდან განდევნილმა თურქებმა მაინც შესძლეს გამაგრება სამხრეთ საქართველოში, რომელიც მოსწყვეტეს დედა-სამშობლოს.

მაგრამ ბრძოლა შემდეგაც არ შეწყვეტილა. საქართველოს მთლიანობის შეგნება არასოდეს არ ჩამქრალა. XVII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი გორგიჯანიძე თავის თანამემამულეთა განწყობილებას გამოხატავს როდესაც ამბობს, რომ ქართველები, რომელთაც „ქრისტეს რჯული ეკირათ“ და რომლებიც მომწყვდეული იყვნენ ორ დიდ მაჰმადიანურ სახელმწიფოს – თურქეთსა და ირანს შორის – „ბევრს ეცადნენ: აქეთ იქნიეს ხმალი და იქით, მრავალი ნაქნეშიც ქნეს, მაგრამ არ იქნა და ვერცა რას თავს გაუვიდნენ. ხონთქარმა და ყაენმა საქართველო შუა გაიყვეს (ავტორს მხედველობაში აქვს ირან-თურქეთის 1555 წლის ხელშეკრულება) – სამცხე, ქართლი და კახეთი ყაენს (დარჩა), იმერეთი, ოდიში, აფხაზეთი, გურია და ლაზის ქვეყანა – ხონთქარსა“.

მაგრამ საქართველო არასოდეს არ სცნობდა მტაცებელთა ამ აქტს, მას არასოდეს არ აუღია ხელი თავის ძველისძველ სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ მიწებზე. რუსეთ-საქართველოს მეგობრობის 1783 წლის ტრაქტატის IV სეპარატულ არტიკულში ნათქვამია: იმპერატორი „პირობას იძლევა, რომ ომის შემთხვევაში ყოველგვარ საშუალებას იხმარს იარაღის შემწეობით, ხოლო თავის შემთხვევაში – დაჟინებითი მოთხოვნით, რომ ქართლის სამეფოს დაუბრუნდეს მისი ოდითვე კუთვნილი მიწები და ადგილები“.

ქართველები აქტიურ მონაწილეობას იღებენ თურქეთის წინააღმდეგ რუსეთის XIX-XX საუკუნეების ყველა ომში და ამ ომებზე გაერთიანების შესაძლებლობასთან დაკავშირებულ იმედებს ამყარებენ. ქართველი ხალხის საუკეთესო შვილები – ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, გ. წერეთელი, გრ. ორბელიანი, დ. ყიფიანი – აღტაცებით მიესალმებოდნენ თურქეთის მიერ დაპყრობილი ქართული მიწაწყლიდან ყოველი ახალი რაიონის დაბრუნებას. საერთო-სახალხო ზეიმით იქნა აღნიშნული თურქეთისათვის ბათუმის, არტაანის (არდაგანის) და ართვინის ოლქების წართმევა, არზრუმის, ლაზისტანისა და ტრაპეზუნტის დაკავება. ხალხი ამაში თავისი საუკუნეობრივი ოცნების განხორციელებას ხედავდა.

საქართველოს ბევრი დამპყრობი უნახავს. თურქებმა სამართლიანად დაიმსახურეს მათ შორის უარესთა სახელი. მხოლოდ სიკდილი, აოხრება და გაველურება მიჰქონდათ მათ ყველგან, სადაც კი ისინი გაჩნდებოდნენ. მათ მიერ დაპყრობილ ქართულ ოლქებში განვითარებული მატერიალური კულტურა რამდენიმე საფეხურით ჩამოქვეითდა. ქალაქთა ცხოვრება მთლიანად ჩაქვდა იქ, სადაც იგი წინათ სდულდა და გადმოდიოდა. გაჰქრა ინტენსიური სასოფლო-სამეურნეო კულტურები – მეღვინეობა, მეაბრეშუმეობა. მოსახლეობა გაღატაკდა. მხეცურად, არაადამიანურად სდევნიდნენ ქართველი ხალხის წმიდათა-წმიდას – მის ენას, მის კანონებსა და ტრადიციებს, მამა-პაპათა კულტურასა და სარწმუნოებას. ცეცხლითა და მახვილით ავრცელებდნენ თურქულ ენასა და ისლამს.

ურჩ მოსახლეობას მასობრივად ერეკებოდნენ მამაპაპეული ადგილებიდან. იქ, სადაც VIII საუკუნეში აგებულ იქნა ბანას ტაძარი, მსოფლიო ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი ყველაზე შესანიშნავი ძეგლი, ის, სადაც XII საუკუნეში გაიხმა რუსთაველის უკედავი ხმა, სადაც XIV საუკუნეშიაც აშენებული იყო ჭულესა და საფარის დიდებული ტაძრები, თურქების შემოსევის შემდეგ და მათი ბატონობის მთელ მანძილზე არაფერი დადებითი არ შექმნილა. მეჩეთებადაც კი ქართულ ეკლესიებს იყენებდნენ; ჯერ კიდევ XX საუკუნის დამდეგს მოსახლეობა მხოლოდ იმ ხიდებით სარგებლობდა, რომლებიც თამარ მეფის დროს იყო აგებული.

მაგრამ თურქთა ბატონობის ქვეშ მოხედრილი ქართველი მოსახლეობა მუდამ განაგრძობდა მჩაგვრელთა წინააღმდეგ ბრძოლას. თურქებმა ვერ შესძლეს, რამდენსაც არ ეცადნენ, აღმოეხერათ მათ მიერ მოწყვეტილი სამხრეთის რაიონების ორგანული კავშირი საქართველოსთან. ამ ერთიანობას ადასტურებდნენ და ადასტურებენ ყველა ფაქტები, მსოფლიო საზოგადოებრივი აზრი, მეცნიერება. თვითონ თურქები იძულებული არიან აღიარონ ეს. თურქეთის მთავრობამ 1578 წელს დაიპყრო სამხრეთ-საქართველოს სამთავრო – სამცხე და მას გურჯისტანის, ე. ი. საქართველოს ვილაიეთი უწოდა. დაცულია და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ გამოსცა 1595 წლის თურქული ოფიციალური დოკუმენტი – „საქართველოს ვილაიეთის ვრცელი დავთარი“ („დევეთერი მუფასალ ვილაიეთი გიურჯუსტან“), რომლის ერთ ნაწილში, სხვა რაიონებს შორის, აწერილია ჩილდირის,

ფოცხოვის, პანიაის (ბანას), არტანის რაიონები.

მეორე ვილაიეთი – ტრაპეზუნტისა – წარსული საუკუნის სამოციან წლებში შეიცავდა მთელ ტერიტორიას მდინარე ყიზილ-ირმაკამდე (ძველი ღალისი) და გაყოფილი იყო ოთხ სანჯაყად: 1. ლაზისტანი, რუსეთის საზღვრიდან ქ. რიზემდე; 2. ტრაპეზუნტის სანჯაყი, რიზედან ქ. ორდუმდე; 3. ჯანიკი, ორდუდან მდინარე ყიზილ-ირმაკამდე, ცენტრით ქ. სამსუნში და 4. გიუმიშხანა (ინგლისის კონსულ ე. ჯიფორდ პალგრევის ანგარიში. ИКОИРГО, ტ. 7. დამატება). ამრიგად, ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დამლევს თურქეთის ოფიციალური ნომენკლატურა მოწმობდა, რომ ქალაქ სამსუნის ოლქიც კი, თვით ყიზილ-ირმაკამდე, არის ჯანიკი – ჭანების, ე. ი. იმავე ლაზების ქვეყანა.

თურქულ ენციკლოპედია „ჰამუსულ-ალამში“ ნათქვამია: „ლაზები ცხოვრობენ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ტრაპეზუნტის ვილაიეთში... ითვლებიან კავკასიელ ხალხად და ქართველებთან ნათესაური კავშირი აქვთ... მათი გარეგნობაც კი მოწმობს მათ კავკასიურ წარმოშობასა და რასას“.

სამხრეთმა საქართველომ XX საუკუნემდე შეინარჩუნა დიდი რაოდენობით ქართული გეოგრაფიული სახელწოდებანი. XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დამდეგის რუკებზე აღნიშნულია მრავალი წმინდა ქართული სახელწოდება, როგორიცაა იმერა (გიუმიშხანეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით), ძარა, გორიანა, მაჭარა, შუვა, მირზანი, მოხორა, ლორი, ბორშიანი, ნატეხილები, ქსანთა, კიტრა, ჭოროღმა, ხართი, ჩუმოვანი, ორწვერი და სხვ. ახლა თურქი ხელისუფლები გამალებით შლიან ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებებს, ანგრევენ ქართულ ისტორიულ ძეგლებს – არქიტექტურის შედევრებს. ისინი ეკლავ მასობრივად ერეკებიან ქართველ მოსახლეობას შორეულ რაიონებში, აძევებენ მათ ჩვენი წინაპრების ასეულ თაობათა სისხლითა და ოფლით უხვად მორწყული მშობლიური ადგილებიდან.

მძიმე დროს, რასაც ქართველი ხალხი 1920 წელს და 1921 წლის დასაწყისში განიცდიდა, თურქები შემოიჭრნენ საქართველოს ტერიტორიაზე და მოახდინეს არტანის, ოლთისისა და ართვინის ოლქების და ბათუმის ოლქის სამხრეთი სექტორის ოკუპაცია, რათა ისინიც მიემატებინათ წინათ დაპყრობილი ძველისძველი ქართული

მიწა-წყლისათვის.

ფაშისტური გერმანიის წინააღმდეგ საბჭოთა ხალხის დიდი სამამულო ომის პერიოდში თურქეთი, რომელიც ფაქტიურად გერმანელ დამპყრობთა მხარეზე რჩებოდა, კელაე შურის თვალთშეშოვნად ჩვენს ტერიტორიებს. ამის შესახებ აშკარად სწერდა თურქული პრესა. თურქეთი ერთხელ კიდევ ნებაყოფლობით დადგა იმპერიალისტური გერმანიის სამსახურში და ზიანს აყენებდა ანტიიმპერალურ კოალიციას.

ჩვენ კი? განა საჭიროა გავახსენოთ მსოფლიოს, თუ რა წვლილი შეიტანა ქართველმა ხალხმა გაერთიანებული ერების წმიდათა-წმიდა საქმეში?

ქართველ ხალხს უნდა დაუბრუნდეს თავისი მიწა-წყალი, რომელზეც არასოდეს უთქვამს უარი და ვერც იტყვის. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს არტაანის (არდაგანის), ართენის, ოლთისის, თორთუმის, ისპირის, ბაიბურთის, გიუმუშხანეს რაიონები და აღმოსავლეთი ლაზისტანი, ტრაბზონისა და გირესუნის რაიონების ჩათვლით, ე. ი. საქართველოსათვის წართმეული ტერიტორიების მხოლოდ ნაწილი.

ს. ჯანაშია, პროფესორი, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.

ნ. ბერძენიშვილი, პროფესორი, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.

გაზეთი „კომუნისტი“, 1945, 14 დეკემბერი, №246, გვ. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 23-32).

დოკუმენტი №18

**აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს
ნიკო ბერძენიშვილის წერილი „თურქეთისადმი
ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“
რუსული თარგმანი
1945 წლის 15 დეკემბერი**

О наших законных претензиях к Турции

С успешным завершением освободительной войны победившая демократия организуется в оплот мира и безопасности. В этой организации свободолюбивые народы хотят занять достойные себе места, ищут осуществления своих заветных чаяний.

Грузинский народ, внесший значительный вклад в дело разгрома фашизма, заслужил также право предъявить свои законные требования.

Мы апеллируем к мировому общественному мнению по поводу отторгнутых Турцией наших исконных земель.

Речь идет не о незначительном территориальном ущемлении, а о захваченной колыбели нашей народной индивидуальности, о преступлении, рассекшем надвое живое национальное тело.

Речь идет о предмете вековой борьбы грузинского народа.

С глубочайшей древности грузинский народ жил, трудился и боролся на этой своей территории – от Большого Тавра до Большого

Кавказа. Созидая все новые и новые центры своей цивилизации и государственности, грузинский народ показал поразительную жизненную и творческую способность, упорную привязанность к родной земле, непоколебимую волю отстаивать свое достояние.

Во втором тысячелетии до н. э. хетты и субары, непосредственные предки грузинского народа, первенствуют в Передней Азии. В великой излучине реки, известной всему древнему миру под своим грузинским названием Галис (ныне Кизыл-Ирмак), в верхней части бассейнов реки Тигра и Евфрата они создают высокие очаги земледельческой и металлургической культуры.

В первой половине первого тысячелетия до н. э. государство Урарту достойно держит знамя хетто-субарской цивилизации, развивая ее дальше.

Степные завоеватели положили конец государству халдов. Но грузинский народ находит в себе жизненные силы для непрерывного развития многовековой цивилизации в новых государственных и культурных центрах, которые постепенно перемещаются к северу. На смену Урарту выступают два новых государственных образования грузинского народа – Иберия на востоке и Колхида на западе.

Эти вновь образовавшиеся античные грузинские государства, органически выросшие на общенародном стволе, еще занимают значительнейшую часть древней национальной территории. По достоверным указаниям древне-греческих авторов, государство сасперов, т. е. иберов, – одно из четырех крупнейших государств Передней Азии к середине VI века до н. э., – простирается до Калахены и Адиабены¹, т. е. до хребта Главный (Восточный) Тавр.

Еще в начале II-го века до н. э. Иберии принадлежит горный округ Париадра² – восточный сектор нынешней Сивасской области, один из основных районов древнего Хеттского царства. Здесь Иберия выходила к

¹ Страбон, География, кн. XI, гл. XIV, §§12-13.

² Страбон, там же, кн. XI, гл. XIV, §5; Плиний, Естественная история, кн. VI, §§28-29.

Черному морю, на что указывает название Тибарании, которое носила страна к востоку от устья Галиса ещё во времена Страбона. Бежавший от Помпея в 66 г. до н. э. Митридат Понтийский пришёл в столкновение в верховьях Евфрата с местными иберами, аборигенами древне-грузинской провинции Хордзена-Хотена.¹

К востоку от Тибарании, по побережью Чёрного моря, тянулась другая грузинская держава – Колхида, одно из четырёх крупнейших государственных образований Передней Азии в VI в., как об этом свидетельствует „отец истории“ – Геродот.²

Наука располагает столь же достоверными данными о границах царства Колхиды, по-грузински называвшейся Эгриси. Известный греческий писатель полководец Ксенофонт, лично побывавший в Колхиде в 400 году до н. э., сообщает, что Трапезунт и Керасунт (ныне Гиресун) – города Колхиды, что вокруг Трапезунта живут колхи. Со своим 10-тысячным отрядом Ксенофонт пробыл целый месяц в колхских деревнях близ Трапезунта и отсюда совершал опустошительные набеги на другие части Колхиды.³

Вся территория Южной, вернее, Юго-Западной Грузии, т. е. Колхиды к западу от устья р. Чорохи и Иберии к югу от истоков р. Куры и Чилдырского озера, с глубокой древности была сплошь заселена грузинскими племенами, позднее объединившимися в грузинскую нацию.

Тридцать веков дрался грузинский народ за своё достояние и свои позиции с враждебными силами, стремившимися вытеснить его со всемирно-исторической арены. Но никогда грузинский народ не терял национального самосознания и нерушимой связи со своим великим прошлым, не отказывался от своих священных прав. Вынужденное, под напором превосходящих сил, отступление оказывалось временным. Грузинский народ вновь собирался с силами и атаковывал врага, громил

¹ Аппиан, Войны Митридата, 101; Страбон. География, кн. XII, гл. III, §28.

² Геродот, IV 37, IV 40, I 104, I 110.

³ „Анабазис“, кн. IV, гл. 8; кн. V, гл. 3.

захватчиков и возвращал себе свои земли.

В начале н. э. римлянам удастся завоевать Колхиду. Позднее, в IV веке, из Восточной Колхиды образуется Лазское царство, которое у грузин продолжало именоваться древним национальным названием Эгриси. Что Лазика – наследница Колхиды, и что сами лазы являются прямыми потомками колхов, никем не оспаривается. Об этом свидетельствует византийский историк VI в. Прокопий Кессарийский: „Невозможно, чтобы колхи не были те же лазы... Имя колхов изменилось в настоящее время в имя лазов, как это было и со многими другими народами“. ¹ Ещё определеннее высказывается младший современник и соотечественник Прокопия, Агафий: „Что лазы в древности назывались колхами и действительно являются ими, в этом никто не будет сомневаться, кто ознакомится с населением Фазиса, Кавказа и окрестных стран“. „Лазы, – говорит тот же византийский писатель, – являются сильным и храбрым народом, господствующим над другими сильными народами. Они чрезвычайно гордятся древним именем колхов, быть может и не без основания“...²

Но ведь была не только восточная, так сказать – Рионская Колхида, но и западная, Чорохско-Трапезунтская. Именно поэтому имя лазов переносится на население Западной Колхиды, хотя последняя так и не успела воссоединиться в едином государстве с Лазикой.

Это имя остается за населением Западной Колхиды на все последующее время на ряду с именами чаны, халды. Грузинский писатель X в. выражение византийского автора: „город Лазики Трапезунт“ закономерно передает на родном языке так: „Город страны мегрелов – Трапезунт“.

Властителей Трапезунтской империи (1204-1461 гг.) в Константинополе называли „повелителями лазов“, а их владения – то Лазикой, то Колхидой. Для уяснения же пределов исторического

¹ „О войне с готтами“, VIII 2.

² II 18, III 5.

расселения этого лазского племени интересно сообщение акад. Марра: „В Константинополе... лазами называют всех жителей Турции с берегов Чёрного моря, даже самсунцев и синопцев..., а эрзерумцы лазами называют с одной стороны – гюмишханцев, с другой стороны – всех прибрежных жителей“.¹

Ядром политического и культурного объединения Грузии в средние века суждено было стать Картли, основной области Иберии. Знаменательные усилия в этом направлении мы видим при прославленном восточно-грузинском царе Вахтанге Горгасале (ум. в 502 г.), но его попытки были сведены на нет персидским господством в VI в. Возрождение грузинской государственности, уже на феодальной основе (конец VI в.), и ее первые успехи в долине р. Куры были задержаны арабским завоеванием. Главный центр сопротивления захватчикам и организации национальных сил перемещается на южно-грузинскую территорию.

Достоин внимания, что именно владельцы южно-грузинской провинции Спер (ныне – Испир) в верхнем течении р. Чорохи, Багратионы, имевшие собственный домэн в области города Байбурт, и явились основателями общенациональной династии, объединившей всю Грузию в конце X века. Но ещё перед объединением Багратионы, будучи князьями одной лишь части Грузии – Тао-Кларджети, отвоёвывают значительную часть южно-грузинских земель. Так, царь Давид III в 979 году вынуждает императора Василия Болгаробойцу уступить Грузии ряд ранее отторгнутых от неё областей: Карин (область гор. Эрзерума), Харк и Апахуник (области к северо-западу от Ванского озера, тогда уже населённые армянами), важнейшую крепость Халдоарич (что значит Халдское поселение) и Клисурь (проход) на магистральном пути из Эрзерума в Трапезунт, Чор-Майри в верховьях р. Чорохи и др. В восьмидесятых годах Давид выдвинул границы ещё дальше к юго-западу, отвоевав области Дерджан (ныне – Терджан) и Тарон, а в 997 г. он взял

¹ „Из поездки в Турецкий Лазистан“, стр. 608.

город Манаскерт (Мелязгерд).

Таким образом, южная пограничная линия Грузии была протянута от озера Ван до гор. Эрзинджан.

В южно-грузинских княжествах в IX-X вв. пышно расцветает грузинская культура, теснимая в долине Куры арабами. На всей территории бассейна Чорохи, в верховьях Куры и Евфрата воздвигаются монументальные строения, блестящие памятники самобытной грузинской архитектуры – Бана (в районе Олтиси, ныне Ольты), Хахули (близ Тортума), Ошки (там же), Ишхани, Цкарос-тави, Тбети, Хандзта, Анча со своими двенадцатью обителями („Грузинский Синай“), Опиза, Долис-кана, Шатберди, Панаскерти и др.

Большой размах получает в Тао-Кларджети развитие грузинского литературного языка, представленное такими выдающимися деятелями, как Георгий Мерчули, Микаэль Модрекили (гимнограф и композитор), Иоанэ и Евфимий Мтацмидели и др. Именно здесь получает законченную форму сознание единства Грузии феодальной эпохи.

В великолепном раскрытии культурных творческих сил грузинского народа на протяжении XI-XIII веков Южная Грузия занимает одно из самых первых мест. Достаточно назвать великого Руставели, несравненных мастеров-художников Бека Описари, Бешкена Описари, гордость грузинской философской мысли – Иоанэ Петрици, выдающихся филологов и историков Георгия Мтацмидели и Эфрема Мцирэ, – чтобы понять, каких сынов дала Южная Грузия матери-родине.

Естественное развитие Грузии было прервано монгольским нашествием. Почти два столетия, с перерывами, самоотверженно боролся грузинский народ, защищая свою свободу и культуру.

Западный мир должен помнить с благодарностью, что великая Русь на севере и сильная в то время Грузия на юге послужили основным барьером, ослабившим страшный натиск кочевых завоевателей. По грузинскому народу это стоило невозмездимых потерь. Пятнадцатое столетие, памятное в истории человечества важнейшими событиями, Грузия встретила истерзанная и истекающая кровью. Это в тот момент,

когда на Ближнем Востоке место татар заступают новые кочевники-завоеватели – турки-османы.

В XV в. турки вплотную подходят к Грузии. К этому времени Грузия, в результате внешних и внутренних неблагоприятных условий, представляет собой ряд отдельных феодальных образований. Но и в этом состоянии южно-грузинское княжество – Самцхе, ещё простиравшее свои владения до Эрзинджана и до подступов к Трапезунту, героически отбивается от наседающего кровожадного врага. Более того: верное понимание нависшей над всем культурным миром опасности создаёт единую внешнеполитическую линию грузинских царей и князей, два раза пытавшихся организовать широкую коалицию европейских и ближневосточных государств против турок-османов. Неудача этого предприятия не ослабляет энергии грузин: соединёнными карталинскими, имеретинскими и южно-грузинскими силами они дают не один кровавый урок захватчикам. Так, например, в 1545 г. грузины одерживают блестящую победу вторгшейся огромной турецкой армией в Басиани (близ Эрзерума).

С невиданным ожесточением сопротивлялся грузинский народ намерению турок, захвативших к этому времени большую часть Ближнего Востока и Балканский полуостров, – завоевать всю Грузию. Изгнанным из центральных и западных районов Грузии, туркам всё же удаётся закрепиться в Южной Грузии, оторвав её от матери-родины.

Однако, в дальнейшем борьба не прекращалась. Сознание единства Грузии никогда не умирало. Грузинский историк XVII в. Горгиджанидзе выражает настроение своих соотечественников, когда говорит, что „исповедывавшие христову веру“ грузины зажатые между двумя большими мусульманскими государствами – Османской Турцией и Ираном – „много постарались: долго рубились они на одной стороне, и на другой стороне, много повредили своим врагам, но не одолели их: султан и шах поделили Грузию между собой (автор имеет в виду ирано-турецкий договор 1555 года) – Самцхе, Картли и Кахети – были признаны за шахом, а Имерети, Одиши, Гурия, Абхазия и земля лазов – за султаном“.

Грузия, однако, никогда не признавала дележа, учинённого хищниками, и никогда не отказывалась от своих южных и юго-западных земель. IV сепаратный артикул Русско-грузинского трактата о дружбе 1783 г. гласит: император „обещает в случае войны употребить всевозможное старание пособием оружия, а в случае мира – настоянием о возвращении земель и мест, издавна к царству Карталинскому принадлежащих“.

Грузины принимают активное участие во всех войнах XIX-XX вв. России с Турцией, возлагая на них надежды, связанные с возможностью объединения. Лучшие сыны грузинского народа – И. Чавчавадзе, А. Церетели, Г. Церетели, Гр. Орбелиани, Д. Кипиани – восторженно приветствовали возвращение каждого нового грузинского района из числа захваченных Турцией. Всенародным ликованием было отмечено отнятие у турок Батумской области, Ардаганского и Артвинского округов, занятие Эрзерума, Лазистана, Трапезунта. Народ видел в этом воплощение своей вековой мечты.

Многих завоевателей видела Грузия. Турки по праву заслужили звание наихудших из них. Только смерть, разрушение и одичание приносили они всюду, где ни появлялись. Развитая материальная культура в захваченных грузинских областях была поставлена на несколько ступеней ниже. Городская жизнь полностью заглохла там, где раньше она была ключом. Исчезли интенсивные сельско-хозяйственные культуры – виноделие, шелководство. Обнищало население. Самому зверскому, бесчеловечному гонению была подвергнута святая святых грузинского народа – его язык, его законы и традиции, культура и вера отцов. Огнём и мечом насаждались турецкий язык и ислам.

Непокорное население массами изгонялось с насиженных мест. Там, где в VIII веке был построен храм Бана, один из самых выдающихся памятников мирового христианского зодчества, там, откуда в XII в. раздался бессмертный голос Руставели, где в XIV в. были сооружены великолепные храмы Чуле и Сафара, с нашествием турок и на всём протяжении их господства не было создано ничего положительного. Под мечети были приспособлены грузинские храмы: ещё в начале XX века

население пользовалось лишь мостами, построенными при царице Тамаре.

Однако грузинское население, подпавшее под иго турецкого господства, продолжало всегда бороться против угнетателей. Не удалось туркам, несмотря на все свои старания, искоренить бывшее органическое единство оторванных южных районов с Грузией. Все факты, мировое общественное мнение, наука, подтверждали и подтверждают это единство. Сами турки вынуждены его признать. Захватив в 1578 г. южно-грузинское княжество Самцхе, турецкое правительство назвало его Гурджистанским, т. е. Грузинским вилайетом. Сохранился и издан Грузинской Академией наук турецкий официальный документ 1595 года – „Пространный реестр Грузинского вилайета“ („Девтери муфассал вилайети Гюрджюстан“), в одной своей части описывающий, в числе других, районы: Чилдири, Поцхови, Паники (Бана), Ардаган.

Другой вилайет – Трапезунтский – в шестидесятых годах прошлого века включал в себя всю территорию до р. Кизыл-Ирмак (древний Галис) и был разделён на четыре санджака: 1) Лазистан, от русской границы до г. Ризе, 2) Трапезунтский, от Ризе до гор. Орду, 3) Джаник, от Орду до р. Кизыл-Ирмак, с центром в гор. Самсун и 4) Гюмюшханэ (Отчет английского консула В. Джиффорда Пальгрева, ИКОИРГО, т. VII, прил.). Таким образом, ещё в конце XIX века турецкая официальная номенклатура свидетельствовала, что даже область города Самсун, вплоть до Кизыл-Ирмака, есть Джаник – страна чанов, т. е. тех же лазов.

Турецкая энциклопедия „Гаамусуль-алам“ сообщает: „Лазы живут на юго-восточном побережье Чёрного моря в Трапезунтском вилайете... Считаются кавказским народом и имеют родство с грузинами... Даже внешность их говорит об их кавказском происхождении и расе“.

До XX века сохранила Южная Грузия большое количество грузинских географических названий. На картах XIX и начала XX столетия значится много таких чисто грузинских названий, как Имера (к северо-востоку от Гюмюшханэ), Дзара, Гориана, Маджара, Шува, Мирзани, Мохора, Лори, Боршиани, Патехилеби, Ксанта, Китра, Чорогма, Харти, Чумовани, Орцвери и др. Сейчас турецкие власти усиленно стирают

грузинские географические имена, разрушают грузинские исторические памятники – шедевры архитектуры. Они снова массами переселяют грузинское население в отдалённые районы, изгоняя их с родных мест, обильно политых кровью и потом сотен поколений наших предков.

В тяжёлое время, которое переживал грузинский народ в 1920 году и в начале 1921 г., турки вторглись и оккупировали на территории Грузии Ардаганский, Олтинский и Артвинский округа и южный сектор Батумского округа вдобавок к ранее захваченным исконным грузинским землям.

В период Великой Отечественной войны советского народа с фашистской Германией Турция, оставаясь фактически на стороне немецких захватчиков, вновь зарилась на наши территории. Об этом откровенно писала турецкая печать. Ещё раз Турция добровольно пошла на службу империалистической Германии, нанося ущерб антигитлеровской коалиции.

А мы? Есть ли необходимость напоминать миру о том, какой вклад внес грузинский народ в священное дело Объединённых наций?

Грузинский народ должен получить обратно свои земли, от которых он никогда не отказывался и отказаться не может. Мы имеем в виду районы Ардагана, Артвина, Олты, Тортума, Испира, Байбурта, Гюмюшханэ и Восточный Лазистан, включая районы Трабзона и Гиресуна, т. е. лишь часть территорий, отторгнутых от Грузии.

С. Джанашиа, профессор, доктор исторических наук, действительный член Академии наук Союза ССР и Академии наук Грузинской ССР

Н. Бердзенишвили, профессор, доктор исторических наук, действительный член Академии наук Грузинской ССР

(Опубликовано в газете „Комунисти“ – 14 декабря 1945 г.)

Газета „Заря Востока“, 1945, 15 декабря, №247, стр. 3.

დოკუმენტი №19
გაზეთ „პრაედის“ ცნობა 1945 წლის
4 დეკემბერს სტამბოლში სტუდენტთა
დემონსტრაციის შესახებ
1945 წლის 15 დეკემბერი

По поводу демонстрации в Стамбуле
15 декабря 1945 года

Как уже сообщалось в нашей печати, 4 декабря в Стамбуле имела место демонстрация из нескольких тысяч студентов, учащихся военных училищ и лицеев и других элементов. Во время этой демонстрации были разгромлены помещения всех демократических газет в Стамбуле. Также были разгромлены два магазина, торговавшие советской литературой и другими изданиями демократического характера. Во время демонстрации раздавались враждебные Советскому Союзу выкрики, что признавали на другой день после демонстрации и представители высшей турецкой администрации в Стамбуле.

8 декабря Советский Посол в Анкаре Виноградов вручил турецкому министру иностранных дел г-ну Хасан Сака ноту, в которой было сказано, что, по сведениям, полученным Советским Правительством, состоявшаяся 4 декабря в Стамбуле демонстрация сопровождалась многочисленными враждебными Советскому Союзу выкриками, разгромом двух магазинов, в которых продавалась советская литература, и

уничтожением советских книг, что придавало этой демонстрации враждебный Советскому Союзу характер. Указанные враждебные проявления со стороны демонстрантов имели место при отсутствии какого-либо противодействия со стороны турецкой полиции, охранявшей демонстрацию. Далее в ноте указывалось, что Советское Правительство не может пройти мимо таких провокационных действий в отношении СССР, и было заявлено, что ответственность за указанные действия ложится на Турецкое Правительство.

11-го декабря Турецкое Правительство в своей ответной ноте заявило, что в результате расследования турецких властей установлено, что стамбульская демонстрация имела „чисто внутренний характер“ и что эта демонстрация „означает просто реакцию одной части общественного мнения на теории, исповедуемые некоторыми турецкими журналистами“.

Сделав ссылку на какое-то дополнительно произведенное расследование, нота заявляет, что „демонстрация 4 декабря не носила, ни вследствие криков, ни вследствие действий, никакого враждебного какой-либо иностранной державе характера“ и что „не может быть речи ни о служебной провинности со стороны полицейских сил, ни тем более о какой-либо ответственности со стороны Турецкого Правительства“.

В турецкой ноте содержится также попытка опровергнуть сообщение корреспондента ТАСС о демонстрации 4 декабря, хотя в советской ноте не было никаких ссылок на такого рода сообщения.

При вручении Советскому Послу в Турции ноты от 11 декабря турецкий министр иностранных дел предложил опубликовать в печати содержание советской и турецкой нот.

В ответ на это предложение Советский Посол сообщил министру, что Советское Правительство не возражает против опубликования советской ноты и ответной турецкой ноты по поводу демонстрации 4 декабря в Стамбуле, если Турецкое Правительство считает это необходимым. Однако Советское Правительство находил нужным заявить, что ответ Турецкого Правительства является неудовлетворительным ввиду его необоснованности и отрицания очевидных фактов (ТАСС).

Примечание

Фашистские бесчинства в Стамбуле

Анкара, 5 декабря (ТАСС). Вчера днем в Стамбуле при явном покровительстве полиции состоялась демонстрация из нескольких тысяч фашистски настроенных студентов, учащихся военных училищ и лицеев, а также других элементов, причем характер этой демонстрации показал, что она была заранее подготовлена властями. Демонстранты, подогретые на соответствующих митингах, направились к тем зданиям, где помещаются редакции немногих в Турции демократических изданий; они разрушили помещения редакций и типографий демократических газет „Тан“, „Ля тюрки“, „Ени дюнья“ и недавно основанного журнала „Герюшлер“, избили сотрудников этих изданий, сломали все типографские машины, уничтожили мебель и всю обстановку в редакциях и учинили многие другие фашистские хулиганства. Разгромлен также книжный магазин, продававший советские книжные новинки; уничтожены книги и другие печатные издания, имевшиеся в этом магазине. Фашистские демонстранты выкрикивали враждебные Советскому Союзу лозунги.

Несмотря на это, некоторые официальные лица в Анкаре и Стамбуле пытаются изобразить эти уличные бесчинства, как проявление какой-то „демократии“, а начальник полиции, как передает газета „Сон тельграф“, квалифицировал происходившее на стамбульских улицах, как „патриотическую демонстрацию“.

„Правда“ №290 (10061) от 6 декабря 1945 г.

Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 99-101.

დოკუმენტი №20
აკადემიკოს არნოლდ ჩიქობავას წერილი
„Несколько замечаний о лазах“
1945 წლის 20 დეკემბერი

Несколько замечаний о лазах

В результате победоносного окончания войны над фашизмом наша страна получила возможность вернуться к мирному созидательному труду. Теперь впору нам вспомнить и о том, что многие тысячи наших единоплеменников, силою исторических обстоятельств оторванных от родного народа, не только лишены возможности свободно развиваться, но им грозит полное духовное вырождение и физическое уничтожение.

Речь идёт о лазах. Они известны в истории Грузии под именем чанов. Этнически и лингвистически лазы одно из картвельских племён. Лазский язык особенно близок к мегрельскому и входит вместе с ним в группу картвельских языков. Таково единодушное мнение как советских учёных (И. Джавахишвили, Н. Марр, И. Мещанинов), так и зарубежных лингвистов (Шухардт, Дирр, Блайхштайнер, Мейе, Тромбетти...).

Разве только турецкие лингвисты могли бы не признать лазский язык картвельским, но ведь согласие турецкой лингвистической „теории“ („Гюнеш-Дил“ – „язык солнца“) все языки „сводятся“ к турецкому, – все без исключения языки как древней, так и новой цивилизации: латинский так же, как и английский или французский..., арабский так же, как и шумерский (см. наприм. М. М. Dalkilic: „Etude sur la theorie Gunes-Dil“, Istanbul, 1936).

Бесхитростная процедура сведения всех языков Европы и Азии к турецкому языку, может быть, любопытна в некоторых отношениях, но с лингвистической точки зрения она менее всего интересна: с наукой, вообще, и с лингвистикой, в частности, теория „Гюнеш-Дил“ ничего общего не имеет.

Лазский язык испытал сильное влияние греческого и в дальнейшем турецкого языка, в особенности в области словаря. Несмотря на это основной корнеслов, морфологическая структура, фонетическая система, идиоматика и, как принято выражаться, вся психология лазской речи та же, что и в картвельских языках.

Академик Н. Марр в своё время (1910 г.) вследствие скудости известных ему материалов, подчёркивал самостоятельность лазского языка по отношению к мегрельскому. Однако по опубликовании труда проф. И. Кипшидзе („Грамматика мингрельского языка“, 1914 г.), Марр вынужден был признать, что „лазский и мингрельский собственно один язык с точки зрения лингвистических норм; это два наречия одного языка, но вследствие культурного разобшения они разошлись до степени соотношения двух языков“ (из рецензии на работу И. Кипшидзе).

Сохранилась лазская речь – этот „древнейший и правдивый свидетель истории“ лазов, – живучим оказался и лазский фольклор с характерными для грузинско-мегрельского фольклора персонажами, архитектурной и стилистическими деталями.

Сохранили лазы характерный для гурийцев и аджарцев головной убор и костюм („чакура“). Художником Е. Е. Лансере описан „чрезвычайно интересный танец лазов“ (см. Е. Е. Лансере: „Лето в Анторе“, Ленинград, 1925. стр. 54-57, 30); судя по описанию и зарисовкам – это широко известный воинственный грузинский танец „хоруми“.

Акад. Н. Марр отметил в бытность свою в Лазистане „любопытные мотивы резьбы на дереве, орнаментацию внутри комнат, а также снаружи старых амбаров для ореха и кукурузников“, указав при этом, что орнаментация эта повторяет мотивы декоративной резьбы на камне в грузинской христианской архитектуре (см. Н. Марр: „Из поездки в

Турецкий Лазистан". изд. АН, 1910, стр. 631).

В нашей этнографической литературе (проф. Г. Читая) „лазский орнамент“ – понятие исключительной важности в кругу аналогичных данных народного искусства других картвельских племён.

Современные лазы – с лазской речью и с сознанием своей этнографической самобытности – незначительный остаток некогда значительного по величине, распространению и богатому историческому прошлому этнического массива.

Ещё до падения т. н. Трапезунтской империи (Трапезунт был взят турками в 1461 г., спустя 8 лет после падения Константинополя) многие лазские районы были грецизированы. Общность религии, отсутствие непосредственной связи с Грузией, раздробленной и обессиленной со времён монгольского нашествия, способствовали процессу ассимиляции лазов с греками. С конца XV столетия начинается жестокий процесс отуречивания лазов.

С полным учётом этих процессов известный армянский лингвист Р. Ачарян, ныне действительный член Академии наук Армянской ССР, в работе „Очерк лазского языка“, опубликованной на французском языке в 1897 г., пишет: „Страна лазов или Лазистан находится на юго-западе Кавказа между Чёрным морем и большой цепью гор. Зигана; она (страна лазов) начинается у Батума и продолжается до Платаны. Лазы-христиане зависят от греческого патриарха в Константинополе. Они занимают западную часть Лазистана, от Платаны к востоку до Трапезунта и к югу от Трапезунта до Гюмюшханэ... Лазы-магометане или собственно лазы занимают восточную часть Лазистана, от окрестностей Трапезунта до Батума... В Атине, Архаве, Виле, Хопа говорят на разных лазских диалектах... Восточные диалекты – наиболее чистые, по мере продвижения на запад влияние турецкого языка более значительно“ (см. Н. Adjarian: „Étude sur la langue laze“ – в журнале Парижского Лингвистического Общества: *Memoires de la Société de Linguistique de Paris*, т. X, вып. 2 (1897), стр. 145. Подчеркнуто нами – А. Ч.).

В работе историка и географа Вахушти „Описание грузинского

царства“, датированной 1745 годом, про Лазистан сказано: „Чанети, ныне называемая также Лазией, простирается по побережью Черного моря от Гонии до пределов Трапезунта; по вероисповеданию ныне уже мусульмане; встречается лишь ничтожная часть христиан“ (стр. 142).

К 1615 году относятся весьма ценные сведения о методах отуречивания лазов, сообщаемые в отчёте итальянского миссионера Луи Гранжие, посланном генералу ордена иезуитов Клоду Аквавива. Повествуя о длительной вынужденной остановке, по пути в Западную Грузию, у Ризз, Л. Гранжие пишет:

„Местечко Риза... находится в стране Лазии, которая простирается от Трапезунта до Грузии. Но в части, которая ближе к Трапезунту, говорят по-гречески; в той, которая ближе к Грузии, говорят вообще на языке Мингрелии... Они переходят мало-по-малу в магометанство; обыкновенно те, которые уже в летах, перенося почти что невыносимый гнёт из-за того, что исповедуют христианскую религию, желая избавиться от налогов, которыми их отягощают, переходят на сторону турок; что касается детей, то родители подвергают их обрезанию, чтобы они были освобождены от все хподатей и налогов; они стараются, чтобы христианские девушки выходили за янычар для сохранения жизни отцов и матерей“ (см. Сборн. материалов по опис. тестн. и плем. Кавказа, т. 44, 1915 г., ч. III, стр. 38. Подчеркнуто нами – А. Ч.).

Ислам с его пресловутой формулой - „все мусульмане составляют один народ“ – в принципе антинационален. Вот почему ни одна из религии, известных в истории человечества, не являла собою такой реальной угрозы существованию малых народов, как ислам.

Приходится удивляться тому, как смогли лазы в условиях неимоверного гнёта вообще сохранить свою индивидуальность. Безусловно, немалую роль сыграл в этот низкий культурный уровень угнетателей: турки превосходили лазов лишь численно, значительно уступая им в культурном отношении.

Исламизация (или, что то же, туркизация) лазских районов была исходом неравной борьбы лазов с поработителями турками. Борьба эта

длилось долго. Она сохранилась в памяти народной так же, как и сознание о кровной связи лазов с грузинским народом.

Вот несколько отрывков из лазских сказаний, записанных проф. И. Кипшидзе в 1916 году в Лазистане. В одном из них рассказывается о том, что султан Селим после покорения Трапезунта блокировал лазские районы. Три месяца длилась неравная борьба. Источив силы, лазы были вынуждены капитулировать, но это была капитуляция на почётных условиях: турки обещали не трогать православной религии лазов, не обременять их налогами. Три года, действительно, всё оставалось попрежнему; а затем население обложили данью, священников выслали, вместо них прислали муллу из Амасии; школа превратилась в орудие муллы: исламизация началась с детей. Тогда собираются старейшины (вождём лазов, по рассказу, выступает Петро Хеция. Фамилия Хеция и ныне известна в Мегрелии) и принимают меры самозащиты: землю иноземцам не продавать; на тюрчанках не жениться; иначе „лишимся родной речи, исчезнет наш род. Пройдёт лет 50 и опять будем хлопотать, что-бы нам разрешили нашу школу иметь“. „Султан не разрешил лазам“, – меланхолически заключает сказитель, – „иметь свои школы. Когда в Турции началось революционное движение (имеется в виду движение младотурок – А. Ч.), султан обещал дать школы, но опять ничего не вышло...“.

Иллюстрацией к рассказу об обещанной школе может служить сообщение акад. Н. Марра о лазе Фаик-эфенди, который в начале нашего столетия попытался „изобрести чанский (лазский) алфавит: его выслали и заточили в тюрьму, дом его был обыскан и все его работы и книги сожжены“ („Из поездки в Турецкий Лазистан“, изд. АН, 1910, стр. 626).

А вот сказитель о „царском роднике“ (по-лазски: „мапа цкари“, ст. груз. „мепис цкаро“) как объясняет такое название родника, находящегося недалеко от Хопы: „От стариков слышал, что в старину наши предки были мегрелы и до Старого Трапезунта страна находилась в руках царицы Тамары. В честь её и назван родник“...

По другому же преданию, бежавшие от султана Селима лазы

спаслись в Грузии: „царица Тамара отвела им место и поселила“... Любопытный анахронизм: бежавшие от султана Селима не смогли бы обратиться за покровительством к царице Тамаре (три века разделяют их); но при всём анахронизме это предание полно глубокого смысла: оно – яркое выражение неизменного тяготения лазов к Грузии. В прославленной царице Тамаре видело заступника народное сознание обездоленных лазов.

Приведём ещё рассказ, записанный проф. И. Кипшидзе со слов одного лаза: „Лазы в деревнях готовятся к Новому году: всё приводят в порядок, вычищают, стирают, как перед Байрамом. Такого обычая нет ни в Турции, ни в Аравии. На мой вопрос: наш Новый год начинается в марте, почему же мы готовимся к первому января? – бабушка ответила: „наши предки были мегрелы, потому и некоторые древние адаты и ныне соблюдаем“ (см. проф. И. Кипшидзе „Чанские тексты“, изд. Груз. фил. АН ССР, 1939).

Характерны имена и фамилии лазов, всплывающие в рассказах о старине: Туха (женское имя), Хециа (фамилия)... Ныне в Лазистане имена все мусульманские, не осталось и старых лазских фамилий. Но они не исчезли из памяти народной; лазы знают по преданию, что такой-то родом из фамилии Патарая, другой – Норакия, третий – Ломидзе и т. д.

Живы среди лазов исторические предания, жива лазская речь, сквозь века пронесённая лазским племенем, как символ его самобытности.

Ещё не погасло сознание, что лаз, хотя и мусульманин, но не турок. Не погасло это сознание, несмотря на всю тяжесть угнетения, испытываемого лазами на протяжении четырёх с лишним веков, несмотря на все старания угнетателей туркизировать их. Но жестокость гнёта изо дня в день усиливается; всё больше вытесняется лазская речь; всё меньше становится лазских районов.

История не простила бы нам, если бы мы оказались безучастными зрителями того, как тает на наших глазах одно из картвельских племён с богатым историческим прошлым, с поразительной силой устойчивости в борьбе за существование.

Историческая несправедливость должна быть исправлена.

Естественное место лазов – в родной среде единокровных картвельских племён.

Действительный член Академии наук Грузинской ССР, доктор филологических наук,

профессор *Арн. Чикобава*.

Газета „Заря Востока“, 1945, 20 декабря, №250, стр. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 33-37).

დოკუმენტი №21

ამიერკავკასიის მუსლიმანთა სასულიერო
სამმართველოს წევრის, აჭარის ყადის
რასიხ სულეიმანის-ძე ბერიძის გამოხმაურება
სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენიშვილის
წერილზე „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი
პრეტენზიების შესახებ“
1945 წლის 28 დეკემბერი

თურქმა მოძალადეებმა უნდა დაგვიბრუნონ
ჩვენი მიწა-წყალი.
წერილი რედაქციის მიმართ

მსოფლიო მშვიდობიანობის მოსურვე ხალხებმა, დიდი ალაპის
ნებითა და სურვილით, იხსნეს ქვეყნიერება შავზნელი ფაშიზმისაგან,
კაცობრიობის ამ წყეული მტრისა და ბნელეთის მოციქულისაგან.
დამყარდა დიდი ხნის ნანატრი საყოველთაო მშვიდობა. საბჭოების
ქვეყანა ყოველ ღონეს ხმარობდა, რათა თავისუფლებისმოყვარე
ხალხებს გაემარჯვნათ.

აჭარის ქართველი მუსლიმანები, სიხარულით აღესილნი,
უდიდეს კმაყოფილებას გამოსთქვამენ ჩვენი ქვეყნის – საბჭოთა

კავშირის ხალხების ისტორიული გამარჯვების გამო. ქართველ ხალხს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ამ დიადი გამარჯვების მიღწევის საქმეში, მან უდიდესი წვლილი შეიტანა სინიდისის, პატიოსნებისა და სამშობლოს კეთილდღეობის დასაცავად.

ქართველი ხალხი თავისი ისტორიის დიდ მანძილზე მამაცურად იგერიებდა ყველა სახის უცხოელ ურჩხულთ, ანადგურებდა მათ სამართლიანობისათვის ბრძოლაში, არ ზოგავდა თავის ძალ-ღონეს, რათა უზრუნველყო თავისი ქვეყნის ერთობა.

განსაკუთრებით გართულდა ჩვენი სამშობლოს – საქართველოს მდგომარეობა მე-15 საუკუნეში. ეს იყო დრო, როდესაც საქართველოს მეზობლად შექმნილმა თურქეთის სახელმწიფომ თავისი დამპყრობლური სურვილების განხორციელების მიზნით უშუალოდ დაიწყო ჩვენს ქვეყანაზე თავდასხმა.

ოსმალ-თურქებმა ბიზანტიის დაპყრობისა და მისი დედაქალაქის კონსტანტინოპოლის აღების შემდეგ იერიში მოიტანეს სამხრეთ საქართველოზე და ქართველთა ტომებს ლაზ-ჭანებს და სხვებს შეუქმნეს სასიკედილო საფრთხე. 1462 წელს თურქებმა აიღეს ლაზთა ქალაქი ტრაპიზონი და ისწრაფოდნენ ხელში ჩაეგდოთ მთელი სამხრეთი საქართველო. ქართველები თურქების წინააღმდეგ თავდადებით იბრძოდნენ თავისი საკუთარი მიწა-წყლისათვის, მაგრამ რიცხვით მეტ ძალებს ვერ გაუძლეოდნენ. თურქებმა დიდი მსხვერპლის ფასად ჩვენი მხარე საქართველოს მოსწყვეტეს და დაამყარეს აქ თავიანთი სახელმწიფო ადათები. მაგრამ ჩვენი ხალხი ამ უცხო წესებს ვერ ურიგდებოდა და მუდამ იყო სისხლისღერა და ბრძოლა. ამას ადასტურებს ისტორია.

ზ. ჭიჭინაძეს, რომელმაც ფეხით შემოიარა მთელი სამხრეთი საქართველო, თავის წიგნში მოჰყავს მუფთი-ხოჯის ახმედ ეფენდი ხალილაშვილის ნაამბობი: „– ძველად ხოჯა ხერხეულიძე ასე იტყოდა, რომ ნახევარი ზეგანი ფოცხოვისა და ქვაბლიანისკენ გაწყდა ბრძოლაში, რადგანაც არ თათრდებოდნენ. დანდალმ ზეგანს მიბაძა და ამიტომ გაწყდნენ ისინიც ბრძოლაში. დანდალოს აჭარამ მიჰბაძა და აჭარაშიაც დიდი სისხლი დაიღვარა“.

ოსმალების მიერ ჩვენი ტერიტორიისა და ქართველი ხალხის ნაწილის დაპყრობის შემდეგ გავრცელებულ მუსლიმანურ სარწმუნოებას – ისლამს არ გამოუწვევია ქართული სისხლის შეცვლა და ეროვნული გადაგვარება.

ქართველი მუსლიმანნი და ქართველი ქრისტიანები ძმები არიან, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სხვადასხვა სარწმუნოებას აღიარებენ.

დიდ საბჭოთა ქვეყანაში მრავალ სხვა სარწმუნოების ხალხებთან ერთად არიან ისლამის სარწმუნოების მიმდევრებიც, რომელნიც თავისუფლად ასრულებენ მუსლიმანურ წესებს ყურანის შესაბამისად. ჩვენთან, აჭარაში არსებულ ჯამეებში მორწმუნენი ასრულებენ თავიანთ ღოცვებს და კითხვებს. ჩვენ არ ვგრძნობთ არავითარ შევიწროებას. ჩვენი ქვეყნის კონსტიტუციის თანახმად, თავის სარწმუნოების წესების შესრულება ყველას შეუძლია. ჩვენ ჩაატარეთ მუსლიმანთა ყრილობა და კრებები, მოვეუწოდეთ ყველა მუსლიმანს ფაშიზმის წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ.

ჩვენი ქვეყნის ყველა ხალხთან ერთად ქართველი მუსლიმანები მხურვალედ ეხმარებოდნენ ფრონტს საერთო მტრის გასანადგურებლად. ქართველმა მუსლიმანებმა ყველგან იციან, რომ ისინი ნამდვილი ქართველები არიან და ეროვნებით ერთ ერს – ქართველ ერს ეკუთვნიან, რომ სარწმუნოებით განსხვავება მათ ეროვნულ გათიშვას ვერ გამოიწვევდა და ვერც ვერასოდეს გამოიწვევს. თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართველი მუსლიმანები ჩვენი სისხლი და ხორცი არიან. მათთვის კარგად ცნობილია, რომ ქართული ეროვნების ეს მოსახლეობა თურქებმა მოსწყვიტეს დედა-სამშობლოს.

ქართველებმა საკუთარი სამშობლოს დაცვისათვის დაღვრილი სისხლის შედეგად შეინარჩუნეს თავისი არსებობა, კულტურა და სახელმწიფოებრიობა. ამჟამად ქართველი ხალხის დიდი ნაწილი მზიურ საბჭოთა ქვეყანაში თავისუფლად და ბედნიერად ცხოვრობს.

მე და მთელი ქართველი მუსლიმანები დიდად ვუმაძლით ღმერთს, რომ მოვხვდით საბჭოთა ქვეყანაში, საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკაში, სადაც სარწმუნოებრივ თავისუფლებასთან ერთად მოგვეპოვება კულტურული და ეკონომიური აღორძინების ყოველგვარი საშუალებები.

ქართველი მუსლიმანების საგრძნობი ნაწილი, რომელსაც ცხოვრება უხდება თურქეთის მიერ საქართველოსაგან ძალით მოწყვეტილ ტერიტორიაზე, სრულიად მოკლებულია ამ დიდ უფლებებს, კერძოდ მშობლიურ ენაზე ლაპარაკსაც კი. ეს ქართველი

მუსლიმანები დიდი ხანია გულის ფანცქალით მოეღიან საკუთარი სამშობლოს მთლიანობის აღდგენას, რადგან, როგორც გეოქერია პედისში, „სამშობლოს სიყვარული ყველა მუსლიმანის აუცილებელი მოვალეობაა“. ქართველი მუსლიმანები, რომელნიც მოქცეულნი არიან თურქეთის მიერ მიტაცებულ ჩვენს ტერიტორიაზე, დიდი სიხარულით შეხედებიან მათი სამშობლო ადგილების საქართველოსთვის დაბრუნებას.

ყველასათვის და თვით თურქეთისათვის ცნობილია, რომ საქართველოს მიწა-წყალი სცილდება ტრაპიზონს, გიუმიშხანეს, ბასიანის მიდამოებს, ჭოროხ-ტრაპიზონის კოლხეთს, რომელსაც შერჩენილი აქვს დასავლეთ კოლხეთის სახელწოდება. თვით კონსტანტინოპოლის თურქებიც კი ტრაპიზონს „ლაზთა საბრძანებლოს“ უწოდებდნენ.

ქართველ მუსლიმანთა ეროვნული ნიშნების მოსპობის მიზნით თურქეთის ხელისუფალთა მიერ გატარებული მრავალი ღონისძიების მიუხედავად, უკანასკნელ წლებში ქართველი მოსახლეობის თურქეთის შორეულ რაიონებში გადასახლების, ეროვნული დამცირებისა და ამ ადგილებში ქართულ სახელწოდებათა შეცვლის მიუხედავად, – აქ მაინც შერჩენილია უამრავი ქართული სახელწოდება. მაგალითად, ტრაპიზონის დასავლეთით მდებარე ჯანიქ-სანჯაყი პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ ეს ადგილები ჭანებისა, ე. ი. ლაზებისაა. იმერხევი, მიქელეთი, ნოდეთი, მარიშ სკირიშ ოფუტე, ოხამე და სხვა მრავალი ქართული სახელწოდება ახლაც არის ხმარებაში. აღსანიშნავია აგრეთვე ქართული ქრისტიანული ჩვევების არსებობა, როგორიცაა: ახალი წლის შეხვედრა, კვერცხის შეღებვა და სხვ.

ამგვარად, სამხრეთმა საქართველომ, მიუხედავად თურქეთის ბატონობისა, უკანასკნელ ხანებამდე ქართულ-გეოგრაფიულ სახელწოდებებთან ერთად შეინარჩუნა ქართული ენა და ადამ-ჩვევებიც.

ქართველ ხალხს, პირველ რიგში ქართველ მუსლიმანებს, არასოდეს არ დაავიწყდებათ თურქეთის ვერაგული თავდასხმა საქართველოზე 1920-21 წლებში, როცა მათ მოახდინეს არტანის, ართვინის ოლქების და ბათუმის ოლქის ნაწილის ოკუპაცია. მრავალი მუსლიმანი ქართველი გაუღიტეს მაშინ თურქებმა, მრავალი მათგანი აყარეს და შორეულ რაიონებში გადაასახლეს.

ქართველი ხალხის, მათ შორის ქართველი მუსლიმანების ნება-სურვილია გამოთქმული ჩვენი მეცნიერების ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილის წერილში, რომელიც საბჭოთა პრესაში გამოქვეყნდა. თურქმა მოძალადეებმა უნდა დაგვიბრუნონ ჩვენი მიწა-წყალი: არტანის, ართვინის, ოლთისის, თორთუმის, ისპირის, ბაიბურთის, გიუმუშხანეს რაიონები და აღმოსავლეთი ლაზისტანი ტრაპიზონისა და გირესუნის რაიონების ჩათვლით.

ქართველო მუსლიმანებო! ეთხოვოთ დიდ ღმერთს, რომ ჩვენი საუკუნეობრივი სურვილი შესრულდეს და სამუსლიმანო საქართველო მთლიანად შეუერთდეს თავის დედა-სამშობლოს – საქართველოს და გახდეს მონაწილე თავისი ძმების ერთიანი ოჯახისა, ამინ!

რასიხ სულეიმანის-ძე ბერიძე

ამიერკავკასიის მუსლიმანთა სასულიერო სამმართველოს
წევრი, აჭარის ყადი

გაზეთი „კომუნისტი“, 1945, 28 დეკემბერი, №256, გვ. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 38-41).

სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის
კალისტრატეს (ცინცაძის) მიმართვა გაერთიანებული
ერების ორგანიზაციასა და მსოფლიო
საზოგადოებას თურქეთის მიერ მიტაცებული
საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის
დედასამშობლოში დაბრუნებისათვის სამართლიან
ბრძოლაში მხარდაჭერის თხოვნით
1946 წლის 5 იანვარი

წერილი რედაქციის მიმართ

პატივცემულო რედაქტორო!

გთხოვთ მომცეთ საშუალება გაზეთ „კომუნისტში“ ამ
მოწოდების გამოქვეყნებით ჩემი და მთელი ჩემი სამწყსოს ხმა
შევეუერთო ქართველი ერის სამართლიან მოთხოვნას, რომელიც
წამოყენებული იყო თურქეთის მიმართ პატივცემული მეცნიერების –
ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილის წერილში (იხ. „კომუნისტ“ №246
(7461) 14/XII – 1945 წ.).

XV საუკუნეში მაჰმადიანურმა ოსმალეთმა ქრისტიანულ
მსოფლიოს გულზე ფეხი დაადგა: სახელოვანი კონსტანტინოპოლი
დაიპყრო და კულტურული ახლო აღმოსავლეთის სიამაყის –
ბიზანტიის სახელმწიფოს არსებობა სამუდამოდ შეწყვიტა.

იუსტინიანე კეისრის დროის გენიალურ ქმნილებაზე – წმინდა
სოფიის ტაძარზე, დაპყრობილ ქრისტიანეთა სისხლით მოსერილი
ხელის ანაბეჭდი – გამომხატველი გამარჯვებული ხონთქარის მიერ
ქრისტიანული ტაძრის მაჰმადიანურ მიზგითად გადაქცევისა,
მომასწავებელი რამ იყო ოსმალთა პოლიტიკისა მათ მიერ
დაპყრობილ ქრისტიანულ ქვეყნებში.

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთით ბნელი უკუნეთი
ჩამოწვა, ჩვენს ქვეყანას ოსმალეთი გაუმეზობლდა. შეწყდა
მრავალსაუკუნოვანი ცხოველი ურთიერთობა ქართველებისა
დასავლეთის განათლებულ ხალხებთან.

ოსმალეთი ყოველთვის შორს იდგა მეზობლებთან
მშვიდობიანი კულტურული ურთიერთობისაგან. ეს აგრესიული
ბუნების სახელმწიფო ყველა მეზობელს თავს ესხმოდა და გლეჯდა,

ვიდრე საამისო ღონე მოსდევდა.

ამ დროიდან მოკიდებული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან ზაფი არა პქონია. ოსმალეთი უწევულო სიჯიუტით ცდილობდა საქართველოს დაპყრობას ცეცხლითა და მახვილით, მაგრამ ქართველები შეუწელებელი მხნეობით თავს იცავდნენ.

300 წელს გრძელდებოდა უსწორო ბრძოლა.

მოძალადე მტაცებელმა განაზრახი ვერ შეისრულა, ქართველთა სიმტკიცე ვერ გასტეხა და საქართველო მთლიანად ხელთ ვერ იგდო. დამპყრობელს მწარედ მოაგონდება ბასიანი, ბათომი, გორი, ასპინძა, ზეკარი, ხრესილი, ჩხერის ციხე და არაერთი სხვა ადგილი – მოწმე ქართველთა მამაცური შებმისა და მომხდურის დამარცხება-უკუქცევისა.

მაგრამ უსარმაზარ მტერთან ბრძოლაში მეტად დაზიანდა ქართველი ხალხი. ოსმალეთმა თანდათან მიიტაცა საქართველოს სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით ერცელი მიწა-წყალი: ჭანეთი, ბაიბურთ-გიუმიშხანე, თორთუმი და სპერი, შავშეთ-კლარჯეთი, ტაო-ბასიანი, კოლა-არტაანი და სამცხე.

არც ერთ დამპყრობელს შუა საუკუნეებში კულტურული ახლო აღმოსავლეთისათვის ისეთი ზიანი არ მიუყენებია, როგორიც მას ოსმალეთმა მიაყენა. ბიზანტია-საბერძნეთი, რუმინეთი, ბულგარეთი, სერბია, ალბანეთი, სომხეთი, საქართველო და მრავალი სხვა კულტურული ქვეყანა, ქრისტიანული თუ მაჰმადიანური, შეიქმნა მსხვერპლი ოსმალური მიმტაცებლობისა და მისი ბარბაროსული მოძალადეობისა.

შეუძლებელია სიტყვით გამოითქვას ის უსამართლობა, რომელიც გადაიტანა ხონტქრის საბრძანებელში მოყოლილმა ქართველობამ ოსმალთა დამპყრობელთაგან. ფიზიკური ძალადობა, მორალური შეგინება ოსმალთა ბატონობის მთავარი იარაღი იყო.

ოსმალეთმა შეუძლებელი გახადა მის მიერ მიტაცებული ქართული ოლქების შემდგომი განვითარება. ბარბაროსული თურქული ფეოდალიზმი სულშემხუთავ ძალად დააწვა შეუდარებლად უფრო წინმდგომ ქართულ საზოგადოებრივ წყობილებას დაპყრობილ ოლქებში. დამახასიათებელია, რომ ქართულმა საზოგადოებრივმა აზროვნებამ დამპყრობელთა მიერ შემოღებულ წესებს, ყოველად უცხოს და შეუფერებელს ქართული

ცხოვრებისათვის, უწოდა ოსმალთა, რომელიც უსამართლობის სინონიმად გადაიქცა.

წინსვლა შეიწერდა და ქვეყანა თანდათან უკან წავიდა. ქრისტიანობა, ეროვნული კანონები და ქართული ენა ცეცხლითა და მახვილით იღვენებოდა. ოდესმე აყვავებულს ქვეყანაში უკულტურობამ დაისადგურა. სასოებით და სიყვარულით ნაგები ტაძრები, ხელოვნების შესანიშნავი ძეგლები, თანდათან დაიცალა, დაყრუვდა. თანდათან გაქრა ანჩას თუ ხახულს ოპიზართა მიერ ნაჭკიდი წმინდა ხატები, წყაროსთავს მოხატული სამღვთო წიგნები, შატბერდს ნათქვამი სიბრძნე, ოშკს შეთხზული საგალობლები. მათი დიდი უმრავლესობა დაიღუპა, ნაწილი სასოებით გადამალეს შევიწროებულმა მლოცველებმა, ნაწილიც თან წაიღეს გაჯოჯოხეთებული სამშობლოდან ღტოლვილებმა.

დამპყრობელთა ბარბაროსულმა მმართველობამ ხალხი გააღატაკა; მოსახლეობის რიცხვი კატასტროფულად შემცირდა, ქვეყანა გავერანდა. ოსმალური მმართველობის ჩამორჩენილობის მჭევრმეტყველური ნიშანია, რომ მას შემდეგ, რაც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეს დამპყრობელი დაეპატრონა, იქ მოიშალა და მოისპო ოდესმე აყვავებული საქალაქო ცხოვრება, ინტენსიური სასოფლო მეურნეობა, ჩაქრა განათლების კერა, შეწყდა ყოველგვარი მშენებლობა. მთელს ამ ერცელ ტერიტორიაზე, რომელიც საესეა ქართველობის დროის დიდებული არქიტექტურული ძეგლებით (რამდენადაც ისინი ჯერ კიდევ არ გაუნადგურებიათ ისტორიისა და მეცნიერების წინაშე პირშავ ბარბაროსებს), არც ერთი სასახლე, არც ერთი ტაძარი, არც ერთი ქარვასლა, არც ერთი ხიდი და არც სხვა რამ შენებულემა, რამდენადმე ღირსშესანიშნავი, არ აგებულა ოსმალთა ბატონობის დროს.

ხალხის სასიცოცხლო ძალების პარაზიტული გამოწოვით ოსმალურმა მმართველობამ დაპყრობილ ქართულ ქვეყნებში დაახშო განვითარებისა და შემოქმედების ყოველგვარი გზა.

ზემოთთქმულში დასარწმუნებლად საკმაოა ერთიმეორეს შევადაროთ დღევანდელი საქართველოს ორი ნაწილი: საქართველო ოსმალეთის ბატონობის ქვეშ მყოფი და საქართველო თავისუფალი. განუსოიმელია ჩამორჩენა სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილისა და მწარე კაუშნის მომგვრელია ბედის უკუღმართობა: ისტორიული საქართველოს დიდი კულტურული აღმავლობის ხანაში, IX-XII

საუკუნეებში, და შემდეგ, ვიდრე ოსმალთა მიერ მიტაცებამდე, საქართველოს სწორედ ეს ნაწილი იყო ჭეშმარიტი აკვანი და საძირკველი მთელი ჩვენი ხალხის სულიერი თუ ნივთიერი კულტურისა.

დიდი ოქტომბრის რევოლუციის შედეგად საბჭოთა ხალხებთან განუყრელ ძმურ კავშირში აღდგა თავისუფალი ქართველი ერი. გასაგებია, რომ საუკუნო ზრუნვის საგანი – მტრისგან ძალად მიტაცებული ქართული მიწა-წყლისა და დაზარალებული-შეგინებული ღვიძლი ძმების დედა-სამშობლოსათვის დაბრუნება – გარდაუვალ ამოცანად დაისვა მის წინაშე.

ქართული მართლმადიდებელთა ეკლესია ისტორიულად ყოველთვის ეროვნული მთლიანობისა და დამოუკიდებლობის მატარებელი და მქადაგებელი იყო. ჩვენი ეკლესია ამასთანავე სხვა სარწმუნოების მიმდევართა მიმართ ყოველთვის ღმობიერებით და მოთმინებით განირჩეოდა. მით უმეტეს ეს ითქმის იმ ქართველების, ჩვენი ღვიძლი ძმების მიმართ, რომელთაც მრავალსაუკუნოვანი ძალადობის შედეგად ისლამის სარწმუნოება მიიღეს.

ქართულ ეკლესიას არ ჰქონია და არც არასდროს ექნება განზრახვა სამხრეთ საქართველოს რაიონებში ქრისტიანობის აღდგენაზე იფიქროს. ხოლო რაც შეეხება საბჭოთა ხელისუფლებას, ყველასათვის ცნობილია მისი დამოკიდებულება სარწმუნოების საკითხისადმი: ჩვენი კონსტიტუციით გარანტირებულია სინიდიისა და რწმენის თავისუფლება – ყველას შეუძლია ირწმუნოს და ილოცოს ისე, როგორც თვითონ სურს.

დღეს ისტორიული უსამართლობის გასწორების ჟამია. თავისუფლებისმოყვარე ხალხებმა სამუდამოდ დაამარცხეს მძლავრობა-მტაცებლობის კერა – ფაშისტური გერმანია და მისი მოკავშირენი.

ქართველმა ხალხმა თავდადებული ბრძოლით მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ბოროტ ძალთა განადგურების ამ საერთო საქმეში და უდავო უფლებაც მოიპოვა მოითხოვოს ისტორიული უსამართლობის გასწორება – საქართველოს ეროვნულ-ტერიტორიული გაერთიანება.

თავისუფალ ერთა გაერთიანების წევრმა ოსმალეთმა საქართველოს უნდა დაუბრუნოს ქართული მიწა-წყალი: რაიონები არტანისა, ართვინისა, ოლთისისა, თორთუმისა, ისპირისა,

ბაიბურთისა, გიუმიშხანესი და ლაზისტან-ჭანეთი ტრაპიზონისა და გირესუნის წათვლით.

მე მიემართავ გაერთიანებულ ერთა ხელმძღვანელებს, მსოფლიო მოწინავე საზოგადოებრივობას და მოეუწოდებ მათ მხარი დაუჭირონ ისტორიული სამართლიანობის აღდგენის ამ წმინდა საქმეს.

კალისტრატე

სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი.

1946 წლის იანვრის 5.

გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 8 იანვარი, №6, გვ. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 42-45).

დოკუმენტი №23

აკადემიკოს ალექსანდრე ჯავახიშვილის მიერ

შესრულებული სამხრეთ-დასავლეთ

საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული

მიმოხილვა (ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით)

1946 წლის 7 იანვარი

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ვახუშტი

ბაგრატიონის აღწერილობით

ვახუშტი ბაგრატიონი 1745 წლის თავის შრომაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს ცალკე თავს მიუძღვნის სათაურით – „აღწერა საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საათაბაგოსი“. ეს მხარე გამოსახული აქვს მას, აგრეთვე, როგორც 1735 წლის გეოგრაფიულ ატლასში ცალკე რუკის სახით, აგრეთვე უფრო ვრცლად ქართულ და რუსულ შემდეგ შედგენილ ატლასებშიც.

საქართველოს აღნიშნული მხარის გამოყოფის საფუძველს წარმოადგენს მისი გეოგრაფიული და ისტორიულ-პოლიტიკური გამოყოფილობა საქართველოს სხვა მხარეთა შორის. სამცხე-

ქართლს.

მისი ისტორიულ-პოლიტიკური განსაზღვრა ვახუშტს განმარტებული აქვს ამ მხარის აღწერის შესავალ თავში – „ადგილებთა სახელის წარმონეჩისათვის“ – შემდეგნაირად:

„შემდგომად ქართლოსის სიკედილისა ცოლმან მისმან, განყო რა ძენი თვისნი, და მისცა უხუცესსა ძესა თვისსა მცხეთოს ტფილისისა და არაგვის დასავლეთი, და ფანავრის ტბის დასავლეთის ქვეყანა, წილი ქართლოსისა, ზღვამდე სპერისა და ტაოსა და კლარჯეთს შორისის მთამდე, და დაიპყრა მცხეთის ქვეყანა ესენი; ამან მცხეთოს უწოდა ტფილისის და არაგვის დასავლეთს, ლიხის მთამდე და ტაშის-კარამდე, შიდა-ქართლი და ტაშის-კარსა და ფანავრის დასავლეთს ზღვამდე უწოდა ზემო ქართლი, და განყო იგივე ქართლოსის სახელი ესრეთ“.

ვახუშტი, ამასთანავე, აშუქებს სამცხე-საათაბაგოს უფრო დაწერილებითი დაყოფის ისტორიულ-პოლიტიკურ საფუძველს:

„ხოლო შემდგომად მცხეთოს განუყო სამთა ძეთა თვისთა წილი თვისი და მისცა უფლოს, ძესა თვისსა, რა იგი აღესწერეთ, და ძესა თვისსა ოძრახოს მისცა ტაშის-კარს ზეითი და მტკერის დასავლეთი, ვიდრე ზღვამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ სამცხე, გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო; და ამით ადგილებთა უმეტეს ეწოდა ზემო-ქართლი.

ხოლო ფანავრის დასავლეთი და მტკერის აღმოსავლეთი, ვიდრე თავადმდე მტკერისა, მისცა მცხეთოს ძესა თვისსა ჯავახოს, და ამის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჯავახეთი. და არიან ამ ადგილებთა შინა ჯავახეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა და მტკერის აღმოსავლეთი; ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამითი, არამედ ფარნაოზ დაიპყრა შემდგომად აზონის სიკუდილისა.

და ესრეთ განიყო სახელი ზემო ქართლისა სამად. არამედ აწ ოძრახოს წელს, გურიის მთამდე და არსიანის მთამდე, უწოდებენ სამცხეს, მცხეთოსისა და ქალაქის მცხეთის გამო, პირველვე წოდებულს მცხეთის მორჩილებისათვის [კეალად იტყვიან: ოდეს აღაშენა სუმბატ ბივრიტიანმან ციხე დემოთს, სამთა ციხეთა-თვის ღომისისა, ოძრახეს მეპირისპირედ, ესე იგი არს სამცხეთ, ამით ეწოდა სამცხე]... ხოლო ბრწყინვალემ მეფემ გიორგიმ (1313-1346 წ.) მისცა რა ათაბეგობა და მის ქვეშე დააწესნა მის ქვეყნის ერისთავნი, მიერით იწოდა საათაბაგო, და უმეტეს განდგომილებისა ყვარყვარე

ათაბაგისაგან, და ისახელების დღემდე საათაბაგოდ“.

სამცხე-საათაბაგოს საერთო დახასიათებაში ვახუშტი ნათლად განსაზღვრავს მის მდებარეობას:

„ხოლო სიგრძე ქვეყნისა ამის არს ქართლის საზღვრიდამ ქართლის ყელამდე და ბაიბურდისა და ჭანეთის საზღვრამდე, და განი დევაბოინისა, და ირაჯლუს, და ყალნუს მთებიდამ ღადოსა და გურიის მთამდე და ზღვამდე. და მზღერის ქვეყანასა ამას: აღმოსავლით საზღვარი ქართლისა, რომელი აღესწერეთ, და მთა ყარისისა, არტან-კოლასა და ყარს შორისი; სამხრით მთა წინხსენებული, სომხით-ქართლის საზღვარი, რომელი აწ ისახელების ირიჯლუს და დევაბოინის მთად; ჩდილოთ მზღერის მთა ღადო ანუ ფერსათი, და მთა აჭარა-გურიის შორისი და ზღვა პონტოსი; დასავლით მთა აზრუმისა, ებინგისა და საქართველოს-ყელს შუა წაველილი, ანუ რკინის-პალოსი, და მისრული ზღვამდე, რომელი აღეწერეთ ტრაპიზონისა და ჭანეთის საზღვარი“.

ამ მხარის ბუნებრივი პირობების და მათი საწარმოო მნიშვნელობის მთლიანი და მრავალმხრივი, მაგრამ მოკლე, ცოცხალს და ზედმიწევნით დახასიათებას იძლევა ვახუშტი სათაურით – „ქვეყნისათვის“. საერთო დახასიათება ეხება აგრეთვე ამ მხარის მოსახლეობასაც; თაეში – „კაცისთვის“ – ეკითხულობთ:

„ხოლო კაცი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენატებილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მხნენი, შემმართებელნი, შევნიერნი, ცოდნა-ხელოვნების მოყვარენი, არამედ აწ, მაჰმადიანობის გამო, არღარა. სარწმუნოებით იყუნენ წლისამდე ქრისტესისა ჩქე (1626 წ.) ქართულისა ტიდ-მდე სრულიად ქრისტეანენი ქართველთა თანა და სამწყსონი ქართლის კათალიკოსისანი, ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მოჰმადიანნი, და გლეხნი ქრისტეანენი, არამედ კლარჯეთს გლეხნიც უმეტესნი მოჰმადიანნი; გარნა ვინანიცა არიან ქრისტეანენი, ივინიცა უმწყსელნი არიან, ვინათგან არღარა რაისა მორჩილებენ ქართლის კათალიკოსსა, და ბერძენთა არა სცაღს მათთვის. ამისთვის უუფისკოპოზონი და უხუცონი არიან, თვინიერ რომელიმე ქართლს იკურთხიან. ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. გარნა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უმბობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა, ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვიან ქართულსავე. სამოსლით მოსილნი არიან წარჩინებულნი და

მოქმადიანნი, ვითარცა ოსმალნი, და ქრისტიანნი, ვითარცა ბერძენნი, ხოლო ჯაგახეთისანი და ვიეთნიმე მესხნიცა, ვითარცა თრიალელნი. და გულისხმა აჟაე ეგრეთეუ ქალნიცა მათნი“.

სამცხე-საათაბაგოს ამ ზოგადი დახასიათების შემდეგ ვახუშტი აღწერს მის ცალკეულ გეოგრაფიულს და, ამასთანავე, ისტორიულ-ადმინისტრაციულ ნაწილებს შემდეგი თანამიმდევრობით: „სამცხისათვის, ჯაგახეთისათვის, ერუშეთისათვის, არტანისათვის, კოლისათვის, ჭოროხისათვის, აჭარისათვის, ფორჩხის ხეობისათვის, ანაკერტი, შავშეთისათვის, ართვანისათვის, ლიგანის ხეობისათვის, არტანუჯისათვის, კაღმახის ციხისათვის, ფანასკეტისათვის, ოლთისისათვის, ტაოსათვის, ბასიანისათვის, ისპირისათვის, თორთომისათვის, საქართველოს ყელისათვის, ბაიბურდისათვის, ჭანეთისათვის.“ მაშასადამე, ვახუშტი ჯერ იხილავს მტკვრის ზემო აუზის ნაწილებს, შემდეგ ჭოროხის აუზისას, არეზის სათავესას და ბოლოს, შავი ზღვის სანაპიროსას.

ას წელზე მეტმა განელო ვახუშტის დროისათვის, რაც საქართველოს სამეფოს პოლიტიკურ სხეულს მოსწყეიტეს და მის კულტურულ გულს მოჰგლიჯეს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნაწილთაგანი. მიუხედავად ამ პოლიტიკური და ისტორიული უკუდმართობისა, ქართველი ერის მოწინავე შეილები გონებაში და გულში არ იშლებოდა ნათელი და დაუვიწყარი წარმოდგენა და ცოდნა საქართველოსაგან დროებით მოწყვეტილი მხარეების შესახებ. ვახუშტი ისეთი დაწერილებით და გულმოდგინებით აღწერს ამ მხარეს, თითქოს იგი ისევ საქართველოს სამეფოს საზღვრებში ყოფილიყოს მოქცეული. ვახუშტის მიერ ამ მხარის ზედმიწევნით ცოდნის სანიმუშოდ მოვიყვანთ უფრო განაპირად მდებარე ადგილების აღწერას: კლარჯეთისას და ჭანეთისას.

კლარჯეთის შესახებ ვახუშტი სწერს:

„არს საზღვარი ამისი: აღმოსავლით მთა, რომელი განელის კლარჯეთსა და ტაოს შუა ზღვამდე; სამხრით მთა იგი, რომელს სდის მდინარენი და ერთვის ჭოროხსა; დასავლით მთა აზრუმ-ბასიანს შორის განვლილი ზღვამდე, და ჩდილოთ შავი ზღვა. და არიან ამათ შინა თორთომი, ხახული, ისპირი, ფორჩხა, ბაიბურდი და ჭანეთი“.

„ამ ქვეყანასა შინა უდიდესი მდინარე არს ჭოროხი, რომელი გამოსდის ირიჯლუს მთასა და დის სამხრიდამ ჩდილოთ, მცირედ

აღმოსავლეთით მიწეულად, ხვარამზეს ხიდამდე. მას ქვეით მოუხვევს და დის, უმეტეს ართვინიდან, ჩდილოთ-დასავლეთს შუა, და მიერთვის ბათომს ქვეით შავ ზღვას. სიგრძით არს ზღვიდამ ირიჯლუს მთამდე, და დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდიანსა და ხრამოვანსა შინა. და არს თევზიანი, გარნა მთის კერძოდ უმეტეს კალმახნი, სასმისად შემრგო, გემოიანი და სხვებ ურგები, ვინაიდგან არარაი კეთდების ანუ ირწყვის, თვინიერ ერგეს, გონიას და ბათომს“.

კლარჯეთის სხვა ნაწილთაგან უფრო მეტად ჩერდება ვახუშტი შავშეთის, არტანუჯის, ისპირის, თორთომის და ბაიბურდის აღწერაზე.

შავშეთის შესახებ ეკითხულობთ: „და მზღერის შავშეთს: აღმოსავლით მთა არსიანი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ერუშეთს, ფოცხოვის-ხეობას და ზარზმა-ყველს; სამხრით მზღერის კლდე, არტანუჯსა და შავშეთს შორისი, ვითარცა კედელი, რომელი ჩამოვალს არსიანის მთიდამ დასავლეთად, ვიდრე კინლა ჭოროხამდე, და განელის მას კლდესა შინა. გზა, ვითარცა კარი, და თვინიერ მისა არა არს გზა; დასავლით მთა შავშეთისა, შავშეთსა და ჭოროხის შორისი; ჩდილოთ მთა, არსიანიდამ ჩამოსული დასავლით ჭოროხამდე“.

„და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორა-მთიანი, ღელუ-ღრატოიანი, იწრო და მაგარი, ვენახ-ხილიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბამბისა. პირუტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. და ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამის, რაოდენიც იხმარების სივიწროვედ“.

ამასთანავე, ვახუშტი აღწერს შავშეთის მდინარეებს, ხეობებს, მნიშვნელოვან დასახლებულ ადგილებს და „შინა შენებულებებს“, აღნიშნავს მნიშვნელოვან გზებს, შავშეთის ბეგის საცხოვრებელ ადგილს, სრულიად შავშეთის და არტანუჯის ეპისკოპოზის ყოფილ რეზიდენციას.

არტანუჯს საზღვრავს - „აღმოსავლით მთანი ყალნუ-ქეაყრილისა, და გარდავლენან გზანი მათა ზედა კოლა-არტანს; სამხრით ფანასკეტსა და არტანუჯს შორის ჩამოსული მთა ყალნუს მთიდამ დასავლეთად, ვიდრე ჭოროხამდე; დასავლით მთა მცირე არტანუჯსა და ჭოროხს შორისი, და თვით მდინარე ჭოროხი; ჩდილოთ კლდე შავშეთსა და არტანუჯს შორისი“.

არტანუჯის ბუნების შესახებ ვახუშტი სწერს: „არამედ არს

არტანუჯი ეცნახიანი, ხილიანი; მარცვალნი ყოველნივე ნაყოფიერებს, ვითარცა სხვათა ამათ აღგილებთა; ტყიანი ფრიად და მცირე ეელოვანი. პირუტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი. პავით მშენი, კეთილი, სამთარ თბილი და დიდთოვლიანი, საფხული არა ეგოდენ ცხელი“.

იხილავს რა მდინარე არტანუჯს, ვახუშტი ჩერდება ქალაქ არტანუჯზე: „ამ წყლის შესართავის ზეით, წინათქმულს წყალზედ, არს არტანუჯი, ქალაქი მცირე და ციხე მაგარი, კეთილშენი. ეს აღაშენა გორგასალ, შემდგომად შემმუსრა ყრუმ, მერმე აღაშენა და განაახლა აშოტ კურატპალატმან, აღაგო ციხესა შინა ეკლესია პეტრე-პავლესი“...

ამ მხარის წარსული და აწმყო პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ ვახუშტი სწერს: „არამედ არტანუჯი, შავშეთი და ლიგანის-ხევი არს ოძრახოსავე წილი, და საერისთო მისი, ხოლო შემდგომად იქმნა არტანუჯს ერისთავი სხვა, შავშეთით, და აწ უხისთ თვისთვის ბეგი, ოსმალნი“.

ისპირის ხეობას საზღერავს: „აღმოსავლეთით ისპირის მთებიდამ ჩამოსულნი მთანი, სამხრით-ჩრდილოეთიდან ისპირისა, ტაოსა და ლიგანის-ხევის შორისნი; ხოლო სამხრით მზღერის მთა ისპირისა, ისპირსა და თორთომის ხეობას შორისი, და გარდავლენან გზანი თორთომის ხეობასა შინა; ეგრეთვე დასავლეთ მზღერის მთანი, ისპირის მთებიდამ ჩამოსულნი, ისპირისავე მდინარემდე, სამხრით ჩრდილოეთიდან, ბაიბურდსა და სპერის შორისი, და არიან მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანნი, და მიეღვენან გზანი ბაიბურდს; ჩდილოთ მზღერის მთა ისპირისავე, რომელი მდებარებს აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, ფორჩხის ხეობასა და ისპირის შორისი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ფორჩხას, და არს მთაცა ესე თოვლიან-ტყიანი, ვითარცა პირისპირი ამისი ისპირის მთა.“

„ხოლო ისპირის ხეობის მდინარე გამოხდის ბაიბურდს ზეით, ტრაპიზონის მთას, სიგრძით არს ტრაპიზონის მთიდან ჭოროხამდე, მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად, ხეესა კლდიანსა და ქვიანსა შინა. ამ ისპირის მდინარეს მოერთვის სამხრიდან თორთომის ხეობის მდინარე. და ამ თორთომის მდინარის შესართავს ზეით, ისპირის მდინარის კიდესედ, არს ქალაქი მცირე ისპირა... ამას ზეით მოერთვის კეალად ისპირის მდინარეს საქართველოს-ყელის მდინარე, ანუ გურჯი-ბოლაჩისა...“

„გარნა არს ესე ისპირის ხეობა ქარაფოვან-კლდიანი, ღელე-
ღრატოიანი, იწრო, ტყიანი, მცირე ველოვანი, მოსაველ-ნაყოფიერი,
ვითარცა აღესწერეთ ლიგანის-ხევი, ყოვლითა ნაყოფიერებითა და
მარცვლითა. პავით ზაფხულს ფრიად ცხელი, არამედ აქუს მთანი და
აგარაკნი ახლორეს. ზამთარი თბილი. კაცნი იუწყე მგზავსნი
სამცხისანი, და აწ მოჰმადიანნი სრულიად, ენითა ქართულითა და
ზნითა ოსმალთათა.“

თორთომის ხეობას საზღვრავს: „აღმოსავლით მთა
თორთომისა, თორთომსა და ტაოს შორისი... ხოლო სამხრით
მზღერის მთა ირიჯლუ-დევაბოინისა, რომელი ეგრეთვე უტყეო არს;
დასავლით მთა შიფაქლუსა, თორთომსა და ქართლის-ყელს შორისი...
წდილოთ მზღერის მთა ისპირისა, ამასა და ისპირის შორის, და
გარდაელენან გზანი ისპირის ხეობისა შინა.“

„თორთომის მდინარის კიდე, ხახულის ზეითამდე, ანუ
ციხემდე, ვენახოვანი, ხილიანი, მოსაველიანი, ხოლო მთის კერძონი
ყოველგნით, ვითარცა ჯაფახეთი აღესწერეთ, გარნა არს მოსაველიანი,
პირუტყვიანი, ფრინველიან-ნადირიან-თევზიანი, შემკობილი მთით და
ბარით. კაცნი ვითარცა მესხნი, და აწ სრულიად მოჰმადიანნი, ენითა
ქართულითავე, არამედ უმბოზენ თურქულსა.“

„თორთომის მდინარის ხევეზე, შიფაქლუს მთის კალთას, არს
ეკლესია-მონასტერი ხახულისა დიდი, გუნბათიანი, დიდ-შეენიერად
გებული, შეენიერს, კარგს ადგილს. ეს აღაშენა დაეით
კურადპალატმან... აქვე არს ეკლესია ფრიად შეენიერი, დიდ-შენი,
რომელი აღაშენა მეფემან დაეით. არამედ აწ უქმ ცალიერ არიან, და
ხატი ამისი არს გელათს, რომელი შეამყო აღმაშენებელმან, მერმე
თამარ მეფემან. ამ ხევს ზეით, თორთომის მდინარეზედ, არს ციხე
თორთომისა, მაგარი, კლდესა ზედა დიდ-შენებული... ამ თორთომის
მდინარეს მოერთვიან ხეენი თორთომისა და შიფაქლუს მთიდან, და
არიან დაბნები მათ ზედა შენნი, დიდ-მცირენი“.

სამცხე-საათაბაგოს აღწერა მთავრდება ჭანეთის
დახასიათებით. მის მდებარეობას და გავრცელებას ეახუშტი
განმარტავს შემდეგნაირად: „ხოლო ბაიბურდისა და ფორჩხის
სამხრით. ჭანეთის მთას იქით, არს ჭანეთი, და აწ უწოდებენ
ლაზსავე. არს ესე შავის ზღვის კიდის წადევნებით, გონიილამ
ტრაპიზონის საზღვრამდე“... ხოლო ამის (ე. ი. ქალაქ რიზას)
დასავლით ჩამოვარდების მცირე მთა, კინილა ზღვამდე, ჭანეთის

მთიდამ. და ესე არს საზღვარი საქართველოსი და საბერძნეთისა. აქა არს რკინის-პალო, აქავე არს სატყეველა. აქ აღაშენა მეფემან არჩილ მოწამემან ციხე შემდგომად ერუს შემოსელისა... ხოლო მსღერის ჭანეთს: აღმოსავლით გონიის საზღვარი; სამხრით მთა ჭანეთისა, ფორჩხა-ბაიბურდსა და ჭანეთს შორისი; დასავლით მცირე მთა იგი ქართლის საზღვარი და ჩდილოთ ზღვა შავი.“

ჭანეთის მდინარეების და დასახლებული ადგილების შესახებ ვკითხულობთ შემდეგს: „გონიის დასავლით მოერთვის ზღვას მდინარე, ჭანეთში გამომდინარე ჭანეთის მთისა... ამ მდინარის იქით არს ხოფჭა, ქალაქი მცირე, ზღვის კიდესა ზედა. აქ მოერთვის მდინარე ხობჭისა, გამომდინარე მისევე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე, კვალად მოერთვის ზღვას მდინარე, ხობჭას იქით გამომდინარე ჭანეთისავე მთას, რომელი არს ბაიბურდსა და ჭანეთს შორის, და მომდინარე ჩდილოთ კერძოდ. ამ მდინარის დასავლით არს ქალაქი მცირე რიზა, ზღვის კიდეზედ. მოერთვის მუნევე მდინარე მისივე ზღვასა, და გამოსდის მასევე მთასა და მოდის ჩდილოთ... ხოლო მთა ჭანეთისა ქეს დასავლიდამ აღმოსავლეთად, მცირედ ჩდილოთ მიწევით, და მივაღს ვიდრე ჭოროხამდე.“

ვახუშტი ახასიათებს აგრეთვე ჭანეთის ბუნებრივ პირობებს საწარმოო მნიშვნელობის თვალსაზრისით: „მთა ჭანეთისა არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი, გარნა ჭანეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ღელეიანი, არამედ ხილიანი, ევნახიანი, მარცვლებით მოსავლიანი ბრინჯ-ბანბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირუტყენი, ნადირნი ფრიად მრავალნი; ფრინველნი და თევზნი ურიცხენი; მწერნი მრავალნი, ფუტკარი და თაფლი ბევრად. პავით ზღვის კიდური ცხელი, მთის კერძონი კეთილპოუანნი. სამთარი თბილი, ზაფხული არა გაუძლისი“.

ვახუშტი ახასიათებს მოსახლეობასაც: „კაცნი არიან ხელოვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და მცირეთა, და სარწმუნოებით აწ სრულიად მოჰმადიანნი, გარნა მცირედნი ვინმე მოიპოუებიან ქრისტიანნი, არამედ იციან კვალად ქართული ენა ვიეთამე“.

ჭანეთის დასახლებული ადგილების და მის „შინა შენებულებათა“ შესახებ ვახუშტი სწერს: „არა არს ციხე, ანუ დაბანი, ანუ აგარანი, რომელსა შინა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკლესია, თლილის ქვით ნაშენნი, ორი ანუ სამი, დიდნი და მცირენი,

და ეგრეთვე ყოველთა საქართველოსა შინა, რომელნიცა აღესწერენით. კვალად არიან გორა-მთათა ზედა შენნი ეკლესიისაყდარნი, სადაცა ძნიად ხედებიან კაცნი, თვინიერ დღესასწაულთა მათთა..." ამ უკანასკნელის აღნიშვნით, ცხადია, ვახუშტი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მის დროსაც შენარჩუნებული ყოფილა მრავლად ჭანეთის დამოუკიდებელი ცხოვრების მატერიალური ძეგლები, მიუხედავად მოსახლეობის მასიური და იძულებითი გამომძადიანებისა.

ბოლოს ვახუშტი დასძენს: „ესე არს აღწერა სამცხე-საათაბაგოსი ჩენილთა ადგილებთა, რომელნი იცნობიან რუკასა ზედა ამისსა“.

1735 წლის ატლასში ვახუშტი რვა რუკიდან სამცხე-საათაბაგოს საკუთრივ უთმობს ორ რუკას:

„მ: რუკა არს: ყოვლისა სამცხე საათაბაგოსი, ანუ მესხთა: აზრუმით ტრაპიზონ კარით. მცირე წილი აღმოსავლ ჩდილო. ქართლი. იმერეთი და გურია.“

„ზ: რუკა კვალად სამცხე საათაბაგოსი: ვითარცა ზემორ მოხაზულ არს ეგრეთვე ესეც. – უმჯობესი იგივე არს.“

შემდეგ წლებში უფრო ვრცელ ატლასებში, შემდგარს 19 რუკისგან და ორ გენეალოგიურ ტაბულისგან, შედგენილს ქართულ და რუსულ ენებზე, ვახუშტი ცალკე რუკაზე გამოსახავს ზემო-ქართლს და კლარჯეთს, ანუ სამცხე საათაბაგოს.

ამის გარდა საქართველოს ეს მხარე აღნიშნული აქვს ვახუშტს თავის ატლასების საქართველოს სამეფოს ყველა საერთო რუკებზეც.

საკუთრივ სამცხე-საათაბაგოს რუკებზე აღნიშნულია ყველა გეოგრაფიული სახელწოდებანი, რომელიც მოხსენებული აქვს ვახუშტს თავის აღწერაში. სხვადასხვა ზომის შრიფტით განსხვავებულია შესაბამისად გეოგრაფიულ ადგილთა სახელწოდებანი. ამ მხარის ცალკეული ადგილები მათი საზღვრების ფარგლებში შეფარდებულია განსხვავებული ფერებით. უდიდესი შრიფტით არის წარწერილი მთელი ამ მხარის სახელწოდება – „სამცხე საათაბაგო“. უფრო მცირე შრიფტით – ამ მხარის ცალკეული ადგილები: „ჭანეთი ლაზია, ბაიბურთის ალაგი, გურჯი ბოლაზი, ისპირის ხეობა, ბორჩხის ხეობა, ხახული, თორთომის ხეობა, ოლთისი, ნარიმანის ალაგი, ტაოს კარი, ლიგანის ხეობა,

შავშეთი, აჭარა, ზემო ქართლი სამცხე, ჯავახეთი, ერუშეთი, არტანუჯი, კოლა, ბასიანი, ყაღზებანი, კარი ყარსის ადგილი.“

რუკაზე ცალკე ვინიეტში გამოხატულია სამცხე-საათაბაგოს ღერბი.

ასეთია მოკლედ საქართველოს სამეფოს სამხრეთ-დასავლეთი მხარის, – ზემო-ქართლის და კლარჯეთ-ჭანეთის, ანუ სამცხე-საათაბაგოს, გეოგრაფიული სახე, მრავალმხრივ და ზუსტად ასახული ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ ამ ორასი წლის წინათ, 1735-1745 წლებში.

უნებლიეთ იბადება ამ მხარის დღევანდელი გეოგრაფიული სახის საკითხი. იგი საქმარისად ნათლად აშკარადება უკანასკნელ ხანს გამოცემულ რუკებზე. ესენი უდავოდ და ყველასათვის დამაჯერებლად ამჟღავნებენ იმ ღრმა ცვლილებებს, რაც საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთმა მხარემ განიცადა ვახუშტის შემდეგაც, და ეს რუკები, ამასთანავე ერთად, გეოგრაფიულ სახელწოდებათა თავისი ჩამომავლობით წარმოადგენენ ქართველი ერის მწარე ისტორიულ წარსულის უკედავ ძეგლებს.

აკადემიკოსი **ალ. ჯამახიშვილი** (ხელრთვა)

7 იანვარი, 1946 წელი

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 353, ფურცლები 1-14. მანქანაზე ნაბეჭდი. დედანი. ალექსანდრე ჯავახიშვილის ხელით ნასწორები ტექსტი და მისივე ხელრთვა (პირველად გამოქვეყნდა: ვახტანგ გურული, ლევან ჯიქია. აკადემიკოს ალექსანდრე ჯავახიშვილის ნაშრომი „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობით“ – „მაცნე“, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, №1, 2012, გვ. 118-125).

დოკუმენტი №24

საბჭოთა მთავრობის განცხადება თურქეთთან
მოსალოდნელი ომის შესახებ უცხოურ
პრესაში გავრცელებული ხმების
უარყოფის თაობაზე
1946 წლის 9 იანვარი

Опровержение ТАСС

9 января 1946 года

Французская газета „Пари-Матэн“ распространяет слухи об объявлении Советским Союзом войны Турции и о „кровопролитных стычках“, будто бы происходящих „между русскими и турецкими пограничниками не то на турецко-болгарской демаркационной линии, не то в районе Ленинакана и на границе между Турецкими Андами и Советским Кавказом“.

ТАСС уполномочен заявить, что эти слухи являются лживой и недобросовестной выдумкой указанной французской газеты. Склонной вообще к провокационным проделкам.

„Правда“, №7 (10089) от 9 января 1946 г.

Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 120.

დოკუმენტი №25

პროფესორ სერგი ჯიქიას გამოხმაურება
სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენილის
წერილზე „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი
პრეტენზიების შესახებ“
1946 წლის 29 იანვარი

თურქების მიერ მიტაცებული ქართველთა მკვიდრი

მიწა-წყლის შესახებ

თურქთა მომთაბარე ტომი, ისტორიაში ცნობილი ოსმალო
თურქთა სახელწოდებით, აღმოსავლეთიდან მოვიდა და შესცვალა

სეულჯუკი თურქები, რომელნიც თავის მხრივ პირველად XI საუკუნეში გამოჩნდნენ მცირე აზიაში. ეს ტომი საქართველოში შემოჭრას იწყებს XV საუკუნიდან.

საქართველოს მაშინ კიდევ ეერ მოესწრო წელში გამართულიყო მონღოლების გამანადგურებელ შემოსევათა შემდეგ და დასუსტებული იყო შინაგანი პოლიტიკური არეულობის გამო. ამიტომ ხანგრძლივი და სისხლიმღვრელი ომების შედეგად ოსმალო თურქებმა შესძლეს თავიანთი ჭარბი ძალებით XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ხელში ჩაეგდოთ სამხრეთი საქართველო და იქ დაპყრობილი ქვეყნის მმართველობის მკაცრი რეჟიმი დაამყარეს.

საქართველოს ამ ნაწილის ხელში ჩაგდების მომენტიდან თურქები შეუდგნენ ქართველთა მთელი ეროვნული ყოფის მეთოდურად აღმოფხვრას, მოსახლეობის გათურქებისა და ქრისტიანული კულტურის მოწინავე ქვეყანაში ისლამის რელიგიის ძალდატანებით დანერგვის გზით. თურქები ნახევრადველურ მომთაბარეთა მორალით ხელმძღვანელობდნენ და თავიანთ განსრახვათა განსახორციელებლად არავითარ საშუალებას არ ერიდებოდნენ. თუ რამდენად მკაცრი იყო ეს ღონისძიებანი, ამაზე შეგვიძლია წარმოდგენა ვიქონიოთ იმის მიხედვით, რომ საქართველოს დაპყრობილი ოლქების მრავალი მცხოვრებნი, მშობლიურ წრეს მოწყვეტილნი, მასობრივად გარბოდნენ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში, რათა „თავი ეხსნათ თურქების მიერ ფანატიკური დევნისაგან“ (დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გვ. 119) და შეძლებისდაგვარად გადაერჩინათ თავიანთი კულტურის ძეგლები (ხელნაწერები, ხელოვნების საგნები და სხვ.). ცნობილია, მაგალითად, რომ სამცხის ზარზმის მონასტრიდან პატრიოტთა ჯგუფმა თავისი მშობლიური მხარე მიატოვა, თან წაიღო ეროვნული კულტურის ძეგლები და თავშესაფარი ჰპოვა გურიაში, შემოქმედის მონასტერში (დ. ბაქრაძე, იქვე).

ამ მკაცრ პოლიტიკას, რომელსაც ოსმალო ხელისუფალნი მხარის გასათურქებლად და გასამაჰმადიანებლად ახორციელებდნენ, მოწმობენ ის უცილობელი მონაცემებიც, რომლებსაც შეიცავს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მიერ გამოცემული „საქართველოს ვილაიეთის ერცელი დავთარი“. ეს ოფიციალური თურქული დოკუმენტი თურქხელისუფალთა წარმომადგენლების მიერ არის შედგენილი საქართველოს ახლად დაპყრობილი ნაწილისათვის

და ამიტომ წარმოადგენს ობიექტურ წყაროს, საიდანაც შეიძლება ამოღებულ იქნას თურქეთის პოლიტიკის დამახასიათებელი მასალები; დასახლებული პუნქტების ჩამოთვლასთან ერთად იგი შეიცავს აგრეთვე იმ სოფლების გრძელ სიებს, რომლებიც შიშით შეპყრობილ ქართველ მოსახლეობას მიუტოვებია. ეჭვს გარეშეა, რომ ეს, „დაეთრის“ მიხედვით „მოსახლეობისაგან თავისუფალი სოფლები“ იმ ქართველ პატრიოტთა საცხოვრებელი ადგილები იყო, რომლებმაც, ამაყობდნენ რა თავიანთი მრავალსაუკუნოვანი კულტურით, ნახევრადველურ მომთაბარეებს თავი აბუჩად არ ააგდებინეს, მიუხედავად უდიდესი მატერიალური და მორალური მსხვერპლისა, თავიანთი მშობლიური ადგილები დასტოვეს და საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში გადასახლდნენ. ამ გადასახლების მასშტაბს თუნდაც ის ფაქტი მოწმობს, რომ „მცხოვრებთაგან თავისუფალი სოფლების“ რაოდენობა საქართველოს მარტო იმ ნაწილში, რომელიც „დაეთარშია“ შეტანილი, 300-ს აღწევს!

იმ ძალადობას, რასაც თურქები დაპყრობილ მხარეში სწადიოდნენ, აღნიშნავს XVIII საუკუნის ცნობილი მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონიც, როცა იგი ამბობს, რომ დაპყრობილი მხარის წარჩინებულ ქართველთა წოდება თურქულ ენაზე გადავიდა, „დამჯირნეობისათვის ოსმალთა“ (იხ. ვახუშტი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, გვ. 131).

მაგრამ თურქი ხელისუფალნი პირდაპირი რეპრესიების გარდა, რასაც ქართველი მოსახლეობა სასოწარკვეთილამდე მიჰყავდა, მიმართავდნენ არაპირდაპირი ზემოქმედების ზომებსაც იმისათვის, რომ დაპყრობილი მოსახლეობა იძულებული გაეხადათ ხელი აეღო თავის საუკუნეობრივ ეროვნულ ტრადიციებზე. ეს იყო ეკონომიური ზეგავლენა, რაც გამოიხატებოდა აუტანელი გადასახადების შეწევით, რომლებითაც სპეციალურად დაბეგრეს არამუსლიმანი მოსახლეობა. იმავე „დაეთარში“ არის მასალები, რომლებიც ახასიათებენ ხალხის ჩაგვრის ამ ხერხს. „დაეთრის“ მიხედვით, მრავალ სხვა გადასახადს გარდა, არამუსლიმანი, ამ შემთხვევაში ქართველი მოსახლეობა იხდის კომლობრივ გადასახადს ეგრეთწოდებულ „ისფენჯს“ 25 ახნის ოდენობით, რაც იმ დროის მიხედვით მძიმე ტვირთს წარმოადგენდა განსაკუთრებით იმ მოსახლეობისათვის, რომელიც თავდადებულად იბრძოდა თავისი დამოუკიდებლობის დასაცავად და გალატაკებული იყო მომთაბარეთა

ურდოების ხანგრძლივი თავდასხმებით. ამავე დროს კი, მუსლიმანი გაცილებით ნაკლებს იხდიდა: ეგრეთწოდებულ „ბენაქს“ და „მუჯერეთს“, 18 ან 12 ახის. „დათარში“ 127, 262, 274, 358, 365 და სხვა გვერდებზე მუსლიმანის ყოველ სახელთან არის სპეციალური აღნიშვნა, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ეს პირი მუსლიმანია და ამიტომ შეღავათიან გადასახადს იხდის.

ასევე მკაცრი იყო თურქეთის პოლიტიკა თურქების მიერ დაპყრობილ მეორე სექტორში – ჭანეთში (ლაზთა ქვეყანაში). დამპყრობი თურქების დაუინებოთის მისწრაფებას – ჩაეხშოთ ლაზებში საუკუნეობით განმტკიცებული ეროვნული თვითმყოფობის ყოველგვარი გამოვლინება – ლაზები უპირდაპირებდნენ მტკიცე ეროვნულ თვითშეგნებას და, მიუხედავად სრული იზოლაციისა და მშობლიურ მიწა-წყალს მოწყვეტისა, დღემდე შეინარჩუნეს მშობლიური ლაზური ენა. ლაზებისადმი თურქების მხრივ ზოლით აღსაქმე და ეროვნულად შეურაცხყოფ დამოკიდებულებას მოწმობს თურქული ანდაზა: „ლაზლარინ თერმონი-მისლიმან იემეზ ონი“, ე. ი. „ლაზური ფელამუში მუსლიმანს არ ეტყევაო“ (ნ. მარი, თურქეთის ლაზისტანში მოგზაურობიდან, გვ. 627).

უფიქრობ, აქ უადგილო არ იქნება ცოტა რამ ეთქვას ლაზთა ტერიტორიული გაერთიანების შესახებ. ეჭვს გარეშეა, რომ ლაზთა ქართველური ტომის ქვეყანა ვერცელდებოდა შავი ზღვის სანაპიროს გაყოლებით სამსუნის ვილაიეთამდე ჩათვლით. ამის შესახებ ინგლისელი კონსულის ჯიფორდ პალგრევის ანგარიში, რაც მოყვანილია აკადემიკოს ს. ჯანაშიას და აკადემიკოს ნ. ბერძენიშვილის სტატიაში (იხ. გაზეთი „კომუნისტი“, 1945 წ. 14 დეკემბერი) სხვა ფაქტითაც დასტურდება. საქმე ის არის, რომ მსოფლიო სპეციალურ ლიტერატურაში შავი ზღვის სანაპიროს ყველა თურქული დიალექტი, მათ შორის სამსუნის ვილაიეთის დიალექტებიც, უსაფუძვლოდ როდია ცნობილი „ლაზურ-თურქულის“ სახელწოდებით (გერმანულად – Lazisch – Türkisch, იხ. მაგალითად, პოლონელ პროფესორ ტადეუშ კოვალსკის სამიმოხილვო სტატია Enzyklopädie des islam-ის IV ტომში, გვ. 996 და სხვ). ცხადია, რომ ანატოლიის ამ ნაწილში გაბატონებული ლაზური ენობრივი სუბსტრატი, ფრიად ქმედითი ფაქტორი იყო, რაც სპეციფიკურ ლაზურ ელფერს აძლევდა ლაზთა ამ ტერიტორიაზე ძალდატანებით გავრცელებულ თურქულ ენას.

ეს გარემოება მოწმობს არა მარტო ლაზთა ტერიტორიულ გავრცელებას აღნიშნულ ფარგლებამდე, არამედ ლაზებისა და საერთოდ ქართველთა ტომების კულტურულ უპირატესობასაც დამყარობ თურქებთან შედარებით.

და მართლაც, ოსმალთა თურქები, რომლებიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთში შემოიჭრნენ, ოსმალთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების პერიოდისათვის მომთაბარე ტომების ტიპური წარმომადგენლები იყვნენ. მცირე აზიისა და კავკასიის ცივილიზებულ სახელმწიფოებს რომ შეეჯახნენ, ისინი ცეცხლითა და მახვილით ანადგურებდნენ მაღალი კულტურის მქონე ხალხებს. თურქებმა ჯერ ბიზანტია დაამარცხეს და შემდეგ ხელი მიჰყვეს საქართველოს, ჩამოაშორეს იგი ევროპას და გაბატონდნენ მის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. დაპყრობილ ქართველთა ტომებს თურქებმა შემდგომი განვითარების გზა დაუხშეს და ფეხი მოიკიდეს ანატოლიაში, მაგრამ ამავე დროს არ შეიძლებოდა, რომ მათ არ განეცადათ ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი მატერიალური და სულიერი კულტურის კეთილმყოფელი გავლენა. ამ მდგომარეობის დამახასიათებელ ფაქტებს არაერთხელ მიუპყრიათ ყურადღება სპეციალურ ლიტერატურაში. ცნობილია, მაგალითად, რომ სოფლის მეურნეობის დარგში ქართველებმა, მათ შორის ლაზებმაც, რომლებსაც იმ დროისათვის მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურა ჰქონდათ, აღმოსავლეთ ანატოლიაში გაავრცელეს, როგორც გარკვეული სასოფლო-სამეურნეო კულტურები, ისე მიწის დამუშავების გაუმჯობესებული მეთოდები. უეჭველია, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ერთ-ერთი უმთავრესი სასოფლო-სამეურნეო კულტურა – სიმინდი – ანატოლიის ამ ნაწილის თურქებმა ლაზებისაგან გადაიღეს. ამაზე მიუთითებს სიმინდის თურქული სახელწოდება – „ლაზოთი, ლაზუთი“, რაც ნიშნავს „ლაზურ მცენარეს“ (იხ. რედჰაუსი, თურქულ-ინგლისური ლექსიკონი, გვ. 1619. აქმედ ვეფიკ-ფაშა, ლეხჯე-ი ოსმანი, გვ. 748 და შრომა „სიტყვა lazut-ის წარმოშობისათვის“ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის უწყებებში, ტ. V, №2, V. 227).

აკადემიკოსმა ი. ა. ჯავახიშვილმა „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“ გამოარკვია, რომ მთელი რიგი გაუმჯობესებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღები (გუთანა, ჯილდა) აღმოსავლეთ

ანატოლიის თურქებმა ქართველებისაგან გადაიღეს (იხ. დასახელებული შრომა, I, გვ. 248 და სხვ.).

თურქების მიერ უსამართლოდ მიტაცებული სამცხის მხარე საქართველოსათვის იყო არა „განაპირა მხარე, არა პერიფერია, არამედ ცენტრი“ ქართული კულტურისა. ამ კულტურის შემოქმედნი, რომელთა სახელებთანაც დაკავშირებულია ხალხური და ფილოსოფიური შემოქმედების შედეგები, სამხრეთ საქართველოდან წარმოსდგებოდნენ. აქვე იქმნებოდა ქართული ეროვნული ხუროთმოძღვრების ცნობილი შესანიშნავი ძეგლები, რომლებიც მოსულ დამპყრობთა მიერ მოსპობის, დანგრევისა და აბუნად აგდების საგანი გახდნენ. აკადემიკოსი ნ. ი. მარი, რომელიც ამ მხარეებში 1904 წელს მოგზაურობდა, ყველგან ხედავდა მატერიალური კულტურის ქართული ძეგლების „უღმრთლად გაძარცვულ კედლებს“; ეკლესიები გადაკეთებული იყო მენეთებად. „მუეძინის ძახილი ბერთის საყდართან, ამბობს აკადემიკოსი ნ. მარი, ახლა მე იმდენად სევდის მომგვრელი არ მენევენა, რამდენადაც დაბისა და ჯმერქის ეკლესიების, სამონასტრო ტაძრების ახლანდელი უბადრუკი მდგომარეობა“ („მოგზაურობის დღიური“, გვ. 182). ისტორიის უკუღმართობაზე, თურქთა ძალადობაზე აკადემიკოსი ნ. ი. მარი „მოგზაურობის დღიურში“ ამბობს: „სევდის მომგვრელი იყო ოდესღაც ცოცხალი ქრისტიანობის ბურჯზე ისლამის გამარჯვებული ხმის მოსმენა... იმათი ღვიძლი შვილები, ვინც ქრისტიანობის ეს ძეგლები ააგო, მიისწრაფოდნენ მაღლა ტაძარში, რათა თავიანთი ღოცვა აღველინათ ისეთ ფორმებში, რაც უცხოა ბერთის მშენებელთათვის. სევდის მომგვრელი იყო ამის დანახვა, სევდის მომგვრელი იყო ამის მოსმენა“ (გვ. 182).

სურათი ნათელია. უადრესად განვითარებული კულტურისა და აყვავებული ეკონომიური კეთილდღეობის ქვეყანა გაპარტახებულ იქნა და „დღემდე გაყინულია გაველურებაში“. ამ ქვეყნის ასეთი სავალალო მდგომარეობა (მისი დაპყრობის შედეგად) მკაფიოდ დაახასიათა მისმა საუკეთესო მცოდნემ აკადემიკოსმა მარმა: „მაღე (ქართველებისაგან მოწყვეტის შემდეგ) ამ მხარეში ჩაიფერულა და ჩაქრა ყოფილი ცხოვრების უკანასკნელი შუკი, და ახალი შუკი აღარ ამობრწყინებულა. მხარის კულტურული ცხოვრება ჩაკედა. ადამიანი მოკედა“ (ნ. მარი, ბათუმი-არტაანი-ყარსი, გვ. 47).

მაგრამ თურქთა ტყვეობაში მყოფ ქართულ მოსახლეობაში

მუდამ იყენენ პატრიოტთა ცალკეული ჯგუფები, რომელთა გულშიც ღვიოდა ჩაუქრობელი სიყვარული სამშობლოსადმი. ეს პატრიოტები, ამა თუ იმ საშუალებით, თაობიდან თაობას გადასცემდნენ მშობლიურ მეტყველებასა და მშობლიურ დამწერლობას. ერთეული როდი იყო იმის შემთხვევები, რომ ისმებოდა მიტაცებულ ტერიტორიებზე სკოლებში მშობლიური ენის შესწავლის შემოღების საკითხი. მაგრამ ასეთ ცდებს სულთნის მთავრობა ყოველთვის ახშობდა. ცნობილია, თუ რა ბედი ეწია ლაზს ფაიკეფენდის, რომელმაც სცადა „გამოეგონებინა ჭანური (ლაზური) ანბანი: იგი გადასახლეს და საპურობილეში ჩასვეს, მისი სახლი გაჩხრიკეს და მთელი მისი ნაშრომები და წიგნები დასწვეს“ (ნ. მარი, მოგზაურობიდან, გვ. 626). მშობლიურ ენაზე დაბრუნების ასეთსავე ცდებს ეკუთვნის სტამბოლში ქართული ენის სახელმძღვანელოს გამოცემის ცდა. თურქეთის ქართველთა ჯგუფის ინიციატივით, ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში, ბავშვებისათვის ქართული ენის სასწავლებლად ქართველ კათოლიკეთა კოლონიამ სტამბოლში სახელმძღვანელო გამოსცა. მაგრამ საქმე იმით დამთავრდა, რომ მთავრობამ ძირშივე აღკვეთა ეს ღონისძიება, რომელიც მიმართული იყო ქართული ეროვნული თვითშეგნების გაღვიძებისაკენ.

თურქეთის ქართველთა სიყვარულს სამშობლოსადმი შემდეგი ფაქტიც მოწმობს: სტამბოლში შეეხვდი ერთ შუახნის ქართველ მაჰმადიანს, რომელიც ცენტრალურ ანატოლიაში ცხოვრობდა და საქართველოში არასოდეს არ ყოფილა. მას თავისი მამისაგან ესწავლა ქართული კითხვა და მოეხერხებინა რამდენიმე ქართული წიგნის წაკითხვა. მას აინტერესებდა საქართველო და მისი ისტორია და დიდი სურვილი ჰქონდა საქართველოში წამოსულიყო. მე საესებით დაერწმუნდი მისი სურვილის გულწრფელობაში, როდესაც მან ჯიბიდან ამოიღო ქართული წიგნი, აკაკი წერეთლის „რჩეული ლექსები“. რამდენიმე ლექსი მას ზეპირად დაესწავლა.

დღეს, როდესაც დემოკრატია უდიდესი გამარჯვება მოიპოვა ფაშიზმზე, რომელიც ხალხთა მონობასა და ჩაგვრას ქადაგებდა, – საქართველოს, ჩვენის აზრით, იმდენად ის კი არ სჭირდება, რომ დაამტკიცოს თავისი შეურყეველი უფლებები სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მშობლიურ, მიტაცებულ მიწა-წყალზე, რამდენადაც ის, რომ მსოფლიო საზოგადოებრივი აზრის წინაშე აღიმადლოს ხმა თავის სამართლიან პრეტენზიებზე თურქეთის

მიმართ.

ამ პრეტენზიათა სამართლიანობა კარგად ცნობილია ობიექტურად მოაზროვნე კულტურული სამყაროსათვის, ყველა თავისუფლებისმოყვარე ხალხისათვის და ყველაზე უკეთესად თვით თურქებისათვის, რომლებიც ასე უსახელოდ გამოვიდნენ დემოკრატიული ქვეყნების დიდი ომიდან კულტურისა და პუმანიზმის მტრების წინააღმდეგ. საქართველოს მიწა-წყლის დაპყრობა არც იმდენად შორეულ წარსულში მომხდარა. თურქებმა ან მოსკეს მშობლიური ადგილებიდან განდევნეს მთელი ხალხები. მაგრამ ქართველმა ხალხმა შესძლო არათუ შეენარჩუნებინა თავისი ფიზიკური არსებობა და სახელმწიფოებრიობა, არამედ კიდევ გაეგრძელებინა მრავალსაუკუნოვანი კულტურით დაგვირგვინებული ტრადიციები თავისი წინაპრებისა, რომლებიც დიდ შემოქმედებითს მუშაობას ეწეოდნენ სწორედ იმ პროვინციებში, ახლა რომ მოწყვეტილნი არიან საქართველოს. საქართველო სისხლხორცეულად დაინტერესებულია ამ პროვინციების მიღებით და კიდევაც უნდა მიიღოს ისინი.

ს. ჯიქია

გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 29 იანვარი, №21, გვ. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ.46-52).

დოკუმენტი №26

პროფესორ სერგი ჯიქიას წერილის

„Об отторгнутых турками

коренных грузинских землях“

რუსული თარგმანი

1946 წლის 29 იანვარი

Об отторгнутых турками коренных грузинских землях

Пришедшее с Востока на смену сельджукским туркам, -

появившимся, в свою очередь, в Малой Азии впервые с XI века, – кочевое турецкое племя, известное в истории под названием османских турок, начинает вторгаться в Грузию с XV века.

В результате длительных и кровопролитных войн с Грузией, ещё не успевшей оправиться от опустошительных монгольских нашествий и ослабшей в силу внутренних политических неурядиц, османским туркам своими превосходящими силами удаётся во второй половине XVI века захватить Южную Грузию и установить здесь свой жестокий режим управления завоеванной страной.

С момента овладения этой частью Грузии турки приступили к методическому искоренению всего национально быта грузин путём отуречения населения и насильственного внедрения в передовой стране с христианской культурой исламской религии. Руководствуясь моралью полудиких кочевников, турки для осуществления своих намерений не пренебрегали никакими средствами. О степени жестокости этих мероприятий можно судить по тому обстоятельству, что огромное число оторванных от родной среды жителей завоёванных грузинских областей прибегало к массовому бегству в Западную и Восточную Грузию, „опасаясь от фанатического преследования турок“ (Д. Бакрадзе, Арх., Путешествие по Гурии и Аджаре, стр. 119) и спасал, по возможности, памятники своей культуры (рукописи, предметы искусства и пр.). Известно, напр., что группа патриотов из Зарзмского монастыря в Самцхе покинула свой родной край и, взяв с собой памятники национальной культуры, нашла убежище в Гурии, в Шемокмедском монастыре (Д. Бакрадзе, там же).

Об этой жестокой политике, проведившейся османскими властями для отуречения и обращения страны в ислам свидетельствуют и те неопровержимые данные, которые содержатся в изданном Академией наук Грузинской ССР „Пространном реестре Гюрджюстанского вилайета“. Этот официальный турецкий документ составлен представителями турецких властей для вновь завоеванной части Грузии и в такой же мере является объективным источником, откуда можно черпать материалы, характеризующие турецкую политику; он содержит, наряду с перечнем

населенных пунктов, также и длинные списки селений, покинутых бежавшим в панике грузинским населением. Вне сомнения, что эти, по „Реестру“, „свободные от поселян деревни“ были местожительством тех грузинских патриотов, которые, гордясь своей многовековой культурой, не дали полудиким кочевникам глумиться над собой и, несмотря на огромные материальные и моральные жертвы, оставили свои родные места и переселились в разные районы Грузии. О размерах этого переселения говорит тот факт, что количество „свободных от поселян деревень“ только для той части Грузии, которая внесена в „Реестр“, доходит до 300!

На насилия, которые чинили турки в стране, указывает и известный учёный XVIII века Вахушти Багратиони, когда он говорит, что сословие знатных грузин завоеванного края перешло на турецкий язык „в результате угнетения со стороны османских турок“ (см. Вахушти, Описание Царства Грузинского, стр. 131).

Но помимо прямых репрессий со стороны турецких властей, доводивших грузинское население до отчаяния, применялись ещё косвенные меры воздействия для того, чтобы заставить покорённое население отказаться от своих вековых национальных традиций. Это – экономический нажим, выражавшийся во внимании непосильных налогов, специально наложенных на немусульманское население. В том же „Реестре“ имеются данные, иллюстрирующие этот приём угнетения народа. По „Реестру“, помимо других многочисленных налогов, немусульманское, в данном случае грузинское, население платит недымный налог, т. н. „испендж“ в размере 25 ахчей, что по тому времени было тяжёлым бременем, особенно для населения, самоотверженно боровшегося за свою независимость и разорённого продолжительными нашествиями кочевых орд. А между тем, мусульманин платил значительно меньше: т. н. „бенак“ и „мюджерред“ в 18 или 12 ахчей. В „Реестре“, на страницах 127, 262, 274, 358, 365 и др., под каждым мусульманским именем имеются специальные отметки, указывающие на то, что данное лице является мусульманином и поэтому оно платит льготный налог.

Такой же суровой была турецкая политика в другом завоеванном

турками секторе Грузии – в Чанети (стране лазов). Упорному стремлению завоевателей-турок задушить в лазах всякое проявление веками упроченной национальной самобытности лазы противопоставили твёрдое национальное самосознание и несмотря на полную изолированность и оторванность от родных земель сохранили и по сей день родной лазский язык. О презрительном и национально-оскорбительном отношении турок к лазам свидетельствует турецкая поговорка: „лазларын термони – мислиман йемез они“, т. е. „лазского киселя – мусульманину есть нельзя“ (Н. Марр, Из поездки в Турекций Лазистан, стр. 627).

Здесь, думаю, кстати будет сказать немного и о территориальном распространении лазов. Вне сомнения, что страна картвельского племени лазов простиралась вдоль Черноморского побережья до Самсунского вилайета включительно. Свидетельство английского консула Джиффорда Палыгрева на этот счёт, приведённое в статье акад. С. Джанашиа и акад. Н. Бердзенишвили (см. газ. „Комунисти“ от 14/XII, 1945 г.), подтверждается ещё и другим фактом. Дело в том, что не без основания все турецкие диалекты Черноморского побережья, включая и диалекты Самсунского вилайета, в мировой специальной литературе известны под названием „лазско-турецких“ (по-немецки – Lazisch-Türkisch, см. напр., обзорную статью польского профессора Тадеуша Ковальского в IV т. Enzyklopädie des Islam, стр. 996 и др.). Ясно, что лазский языковой субстрат, доминирующий в этой части Анатолии, явился весьма действенным фактором, придавшим специфическую лазскую окраску турецкому языку, насильно распространённому на этом участке лазской территории.

Это обстоятельство говорит не только о территориальном распространении лазов до указанных пределов, но и о том культурном превосходстве лазов и, вообще, картвельских племён сравнительно с завоевателями-турками.

И действительно, турки-османы, вторгшиеся с Востока на Запад, к периоду организации османского государства были типичными представителями кочевых племён. Они, столкнувшись с цивилизованными государствами Малой Азии и Кавказа, предавали огню и мечу народы,

обладавшие высокой культурой. Разбив сперва Византию, турки принялись за Грузию и, изолировав её от Европы, водворились в её юго-западной части. Прегладив завоеванным картвельским племенам путь к дальнейшему развитию и осев в Анатолии, турки в то же самое время не могли не испытать благотворного влияния многовековой материальной и духовной культуры грузинского народа. Факты, иллюстрирующие это положение, не раз обращали на себя внимание в специальной литературе. Известно, например, что в области сельского хозяйства грузины, в том числе и лазы, имея высокую для того времени земледельческую культуру, являлись распространителями как определённых сельскохозяйственных культур, так и усовершенствованных методов обработки земли в Восточной Анатолии. Несомненно, что одна из главнейших сельскохозяйственных культур северо-восточной Анатолии, кукуруза была заимствована турками этой части Анатолии у лазов. На это указывает турецкое название „кукурузы“ – „лазоти, лазут“, что значит „лазское растение“ (см. Редхаус, турецко-английский словарь, стр. 1619. Ахмед Вефик-паша. Лехдже – и османи, стр. 748 и работу „К происхождению слова Lazut в Сообщениях Академии наук Грузинской ССР, т. V, №2, стр. 227).

Акад. И. А. Джавахишвили в своей „Экономической истории Грузии“ установил, что ряд усовершенствованных сельскохозяйственных орудий („гутани, джилга“) турки восточной Анатолии заимствовали у грузин (см. назв. труд, 1, стр. 248 и др.).

Несправедливо захваченная турками Самцхийская страна была для Грузии „же окраиной, не периферией, а центром“ грузинской культуры. Создатели этой культуры, с именами которых связаны шедевры художественного и философского творчества, происходили из Южной Грузии. Здесь же создавались всемирно известные замечательные памятники грузинского национального зодчества, которые стали предметом уничтожения, разрушения и глумления со стороны пришедших завоевателей. Путешествовавший в 1904 году в этих краях акад. Н. Я. Марр видел везде „обобранные безжалостно стены“ грузинских памятников материальной культуры: церкви переделывались в мечети. „Зов муэдзина у

бертинской церкви, – говорит акад. Н. Марр, – сейчас мне кажется не столь грустным, как настоящее жалкое состояние дабинской и джмеркской церквей, монастырских храмов” (Дневник поездки, стр. 182). О превратности истории, о турецком насилии говорит акад. Н. Я. Марр в „Дневнике поездки”: „Было грустно слышать на твердыне некогда живого христианства торжествующий голос ислама... Родные дети тех, кой соорудили эти памятники христианства, спешили вверх в храм изливать свое молитвенное настроение в формах, чуждых строителям Берты. Грустно было смотреть, грустно было слышать” (стр. 182).

Картина ясна. Страна высоко развитой культуры и цветущего экономического благосостояния подверглась опустошению и „по сей день пребывает в застывшей одичалости”. Такое плачевное состояние страны (в результате её захвата) ярко охарактеризовано лучшим знатоком её, акад. Марром: „Вскоре (после отторжения от грузин) в крае догорели и погасли последние лучи былой жизни, и не занялось зари с новыми лучами. Умерла культурная жизнь края. Умер человек” (Н. Марр, Батум, Ардаган, Карс, стр. 47).

Но среди пребывающего в турецком плену картвельского населения всегда находились отдельные группы патриотов, в сердцах которых горела немеркнущая любовь к родине. Эти патриоты тем или иным способом передавали из поколения в поколение родную речь и родную письменность. Не единичны случаи постановки вопроса о введении в школах на отторгнутых территориях изучения родного языка. Но также попытки всегда подавлялись султанским правительством. Известна участь лаза Фаик-эфенди, пытавшегося „изобрести чанский (лазский) алфавит: его выслали и заточили в тюрьму, дом его был обыскан, и все его работы и книги сожжены” (Н. Марр. Из поездки, стр. 626). К такого же рода попыткам, вернуться к родному языку, относится и попытка издания учебника грузинского языка в Стамбуле. По инициативе группы турецких грузин, в 20-х годах нашего века для обучения детей грузинскому языку колонией грузинских католиков был издан учебник в Стамбуле. Но дело кончилось тем, что правительство в корне пресекло это

мероприятие, направленное к пробуждению грузинского национального самосознания.

О любви турецких грузин к родине свидетельствует и следующий факт: мне довелось встретить в Стамбуле одного грузина-мусульманина средних лет, жившего в Центральной Анатолии никогда не бывавшего в Грузии. Ему, научившемуся у своего отца грузинской грамоте, удалось прочитывать несколько грузинских книг. Интересуясь Грузией и её историей, он выражал сильное желание переехать в Грузию. Я полностью убедился в искренности его желания, когда он из-за пазухи достал грузинскую книжку „Избранные стихи“ поэта Акакия Церетели, несколько стихотворений которого, оказалось, он знал наизусть.

Сегодня, в столь знаменательные дни великой победы, одержанной демократией над всемирным фашизмом, проповедывавшим рабство и угнетение народов, – Грузии, по-нашему, следует не столько доказывать свои непрорекаемые права на оторгнутые родные земли Южной и Юго-Западной Грузии, сколько возвысить свой голос перед мировым общественным мнением о своих справедливых претензиях к Турции.

О справедливости этих претензий хорошо известно всему объективно мыслящему культурному миру, всем свободолюбивым народам и лучше всего самим туркам, так бесславно вышедшим из великой войны демократических стран против врагов культуры и гуманизма. Захват грузинских земель произошёл не в столь давно минувшие времена. Целые народы либо уничтожены, либо изгнаны турками из своих родных мест, но грузинский народ сумел не только сохранить своё физическое существование и государственность, но и продолжить увенчанные многовековой культурой традиции своих предков, ведущих большую творческую работу, именно, в оторванных ныне от Грузии провинциях. Грузия кровно заинтересована в получении этих провинций, и она должна их получить.

С. Джикия

დოკუმენტი №27

**საქართველოს კომუნისტური პარტიის(ბ)
ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის
კანდიდ ჩარკვიანის მოხსენებიდან
„საბჭოთა საქართველოს 25 წლისთავი“
1946 წლის 25 თებერვალი**

25-летие Советской Грузии

К. Чарквани

Секретарь ЦКП(б) Грузии

Грузинский народ глубоко сознает, что своим политическим, экономическим и культурным возрождением он обязан мудрой ленинско-сталинской национальной политике, взрастившей нерушимую дружбу между народами Советского Союза.

Особо признателен грузинский народ великому русскому народу.

Дружба грузинского народа с русским народом, нашедшая свое лучшее воплощение в условиях советского строя, имеет глубокие исторические корни. Зачатки ее мы находим еще в XVI столетии. После присоединения Грузии к России эта дружба, несмотря на неимоверный гнет царского самодержавия, укреплялась из года в год.

Благодаря этому историческому содружеству и мощной поддержке русского народа грузинский народ был избавлен от бесконечных нашествий хищных завоевателей.

Одно то, что за последние полтора столетия Грузия не становилась ареной крупных военных действий, приносящих разрушения народному хозяйству и бедствия мирному населению, достаточно красноречиво говорит об огромном значении для грузинского народа братского содружества с могучим русским народом.

Грузинский народ встречает 25-летие установления советской власти в республике большими радостными достижениями, приведшими к окончательному укреплению грузинской государственности на основе победы социалистического общественного строя.

Но остается неосуществленной одна вековая мечта грузинского народа: восстановление территориальной целостности Грузии. Вне ее границ все еще остаются исконные грузинские земли: районы Артаани (Ардагана), Артвини, Ольты, Тортума, Байбурта, Испира, Гюмюшханэ, Лазистан. Поэтому понятны настойчивые требования грузинской советской общественности о возвращении Грузии отторгнутых от нашей Родины территорий, являющихся колыбелью культуры и государственности грузинского народа.

Грузинский народ принес достаточно много жертв для защиты общечеловеческой цивилизации от варваров древности и от варваров XX века. Он вправе надеяться на удовлетворение своих законных требований.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
უფროსი მეცნიერ თანამშრომლის
დ. ზაფრეივის გამოხმაურება სიმონ ჯანაშიას და
ნიკო ბერძენილის წერილზე „თურქეთისადმი
ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“
1946 წლის 3 მარტი

თურქეთის ნაციონალური რაიონების მძიმე
მდგომარეობის შესახებ

აკადემიკოსების ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილის
ისტორიულად დასაბუთებულ წერილში „თურქეთის მიმართ ჩვენი
კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“ ჩამოყალიბებულია ქართველი
ხალხის სამართლიანი მოთხოვნა, რომ მას დაუბრუნდეს
საქართველოს ძველისძველი ტერიტორიები, რომლებზეც ქართველ
ხალხს ხელი არასოდეს არ აუღია და არც შეუძლია აიღოს.
მიუხედავად თურქთა ბატონობის უსომო სიმძიმისა და მსაგერელთა
მეცადინეობისა გაეთურქებინათ დამონებული ქართველი ტომები, ამ
უკანასკნელებმა შესძლეს შეენარჩუნებინათ თავიანთი
ინდივიდუალობა და თავიანთი ენა, ხოლო აქა-იქ თავიანთი
რელიგიაც. ეს დასტურდება რუს და უცხოელ მეთვალყურეთა
მრავალი დაკვირვებით, აგრეთვე ოფიციალური თურქული წყაროების
აღიარებით.

ცნობილი ინგლისელი კონსული ტრაპიზონში ვ. ჯიფორდ
პალგრევი ამტკიცებს, რომ „თურქულ ენას ისინი (ლაზები) ხმარობენ
არა მკვიდრ მოსახლეობასთან ურთიერთობაში, ერთმანეთს შორის კი
მხოლოდდამხოლოდ მშობლიურ ქართულ ან მეგრულ ენაზე
ლაპარაკობენ; სოფლებმა ხშირად სხვა ენა არც იციან“.

ქემალისტური თურქეთის დროის ლაზების შესახებ ძეირფას
მასალებს იძლევა მ. ვ. ფრუნზე, რომელმაც 1921 წელს იმოგზაურა
ანგორაში. ასწერს რა ტრაპიზონში ყოფნას, ფრუნზე ამბობს:

„შემდეგ ვხედებით ლაზებს. ეს თურქეთის მთელი სამხრეთ-
აღმოსავლეთი შავი ზღვისპირეთის სოფლის მოსახლეობის მთავარი
მასაა. ისინი გამოირჩევიან იმით, რომ თავზე ხურავთ ყაბალახი,
რომელიც მოხვეული აქვთ დოლბანდივით... ლაზები გათურქებული

ქართველები არიან“.

შენიშვნაში კი ნათქვამია:

„ლაზები არიან ძლიერ გათურქებული ქართველები, რომელთაც თუმცაღა შეუნარსუნებიათ თავიანთი ენა (რამდენადმე დამახინჯებული), მაგრამ გამუსლიმანებულან“¹).

1867 წელს „Кавказский календарь“-ში ეკითხულობთ:

„მათ (ე. ი. ლაზებს) თავი ქართველ ტომად მიაჩნიათ და ერთმანეთში ყველანი ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ. თურქული მათ ქალიან ცოტა და ცუდად იციან“²).

კ. სადოესკი 1866 წელს სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის შესახებ სწერდა:

„მიუხედავად ძლიერი გათურქებისა, მოსახლეობაში მაინც დარჩენილა ამბავი, რომ ისინი გურჯები ანუ ქურჯების შთამომავალნი არიან. თუმცა ისინი მისდევნენ თურქულ ადათს, ჰკარგავენ გვარს და იწოდებიან მამის ან პაპის სახელით, მაგრამ ამჟამად ახსოვთ თავიანთი ქართული გვარები და ბევრ მათგანს, თურქული სახელის გარდა, ქართული გვარიცა აქვს“³).

თურქეთში მცხოვრებ ქართველ ტომთა რელიგია ისლამია. მაგრამ ბევრი ავტორიტეტული წყარო აღნიშნავს, რომ ლაზების მაჰმადიანურ რელიგიაში შენარსუნებულია მრავალი ქრისტიანული ზნე-ჩვეულება (კ. მარენცა)⁴). გენერალური შტაბის პოლდოლკოვნიკი ანდრიევსკი სწერს, რომ მუსლიმანი ქართველები თურქებისაგან იმით განირჩევიან, რომ მრავალცოლიანობას არ სცნობენ⁵). სხვა წყაროები აღნიშნავენ, რომ ლაზები მისდევნენ შარიატის მიერ აკრძალულ მღვინეობას, რომ ლაზისტანის ბევრ ადგილას ყველაზე საპატიო დღეს ახლაც წარმოადგენს თეთრი გიორგის დღე, რაც დროის მიხედვით გიორგი ძლევამოსილის ქრისტიანულ

¹ Фрунзе М. В. Собр. сочинений, т. I, стр. 278, 611. М. Л. 1929.

² Кавказский календарь на 1867 год. Изд. по распоряжению Наместника на Кавказа. Стр. 404, Тифлис, 1866.

³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск пятый, изд. Упр. Кавказ. Учеб. Округа, стр. 41. Тифлис, 1886 г.

⁴ Кавказский календарь на 1867 г. Стр. 404, Тифлис, 1866.

⁵ Кавказско-Турецкий район. Сост. Ген. шт. подп. Андриевский, стр. 135, Тифлис, 1908.

დღესასწაულს ემთხვევა, რომ სამხრეთ საქართველოს ზოგიერთ სოფელში დღემდე დარჩენილა ასეთი წვეულება: ამაღლების დღეს გორაკზე ადიან და შეღებილ კვერცხებს აგორებენ. დასასრულ, გ. ყაზბეგი აღნიშნავს, რომ თურქეთის საქართველოში დარჩენილა ზოგიერთი ოჯახი, რომელიც აშკარად აღიარებს ქრისტიანობას. არის ფარულ ქრისტიანთა ოჯახებიც. მაგალითად, ფარხლის ტაძრის მომიჯნავე ქართულ სოფელში 80-მდე ასეთი ოჯახი იყო. ქრისტიანთა კრებულს საკუთარი მღვდელი ჰქაევდა, რომლის წოდებაც მემკვიდრეობით რჩებოდა ღიბრაძეთა გეარს⁶).

თურქეთის მთავრობა ყოველნაირად ცდილობს მიაფუჩეოს თანამედროვე ეროვნული პრობლემები. შავი ზღვის ნაპირას ძალიან დიდხანს არსებობდა ვილაიეთი, რომელსაც ჰქონდა ლაზური სახელწოდება ჯანიკი – ჭანთა, ე. ი. ლაზთა ქვეყანა. თურქებმა ვილაიეთის ეს სახელწოდება შესცვალეს „სამსუნით“ ქალაქ სამსუნის სახელის მიხედვით.

ამავე დროს თურქები ცდილობდნენ გაეძლიერებინათ შუღლი ჩერქეზებსა და ლაზებს შორის, ლაზებსა და ქურთებს შორის, ლაზებსა და სომხებს შორის, ლაზებსა და ბერძნებს შორის. ლაზური რაიონების გასათურქებლად ლოზანის ხელშეკრულებით ბალკანეთის ნახევარკუნძულიდან რეპატრიირებული მრავალი თურქი ტრაპიზონში გადაასახლეს⁷). 1934 წელს, ლაზების განმათავისუფლებელი მოძრაობის შიშით, თურქებმა ლაზები თურქეთის შიდა რაიონებში გადაასახლეს. მშობლიური ადგილებიდან შიდა თურქეთში ქართველ ტომთა მასობრივი გადასახლება მოხდა მეორე მსოფლიო ომის დროს, როცა თურქეთს ჩვენს ტერიტორიებზე ეჭირა თვალი.

ძალიან ძნელია თურქთა ბატონობის ქვეშ მცხოვრებ ქართველთა რიცხვის ზუსტად განსაზღვრა. სატუნინი თავის „Очерки природы Кавказа“-ში (VIII По черноморскому побережью, 1911 г.) ლაზთა საერთო რიცხვს განსაზღვრავს 160 ათასი კაცით; ყაზბეგი

⁶ Казбек Г. Н. Три месяца в Турецкой Грузии, стр. 124, Тифлис, 1875.

⁷ Страны Ближнего и Среднего Востока, стр. 28. ОГИЗ, 1944.

თავის ნაშრომში „Три месяца в турецкой Грузии“ – 100 ათასიდან 180 ათასამდე კაცი; ლიოზენი ნაშრომში „Берег русского Лазистана“ – 66 ათასი კაცი; 1867 წლის „Кавказский календарь“-ი – 72 ათასი კაცი. პ. შუბინსკი 1911 წელს აღნიშნავდა, რომ ტრაპიზონში ლაზების წილად ორი მესამედი მოსახლეობა მოდიოდა⁸).

თურქეთის სტატისტიკა 1914 წელს 180 ათასი კაცი გაანსაზღვრავდა ლაზების რიცხვს, ე. აბოლტინი – 200 ათასი კაცი. ამავე ციფრს იძლეოდა თურქეთის 1927 წლის აღწერის წინასწარი მასალებიც. დ. ი. კორვინეველდნიციმ თურქეთში ქართველთა რიცხვი 700 ათასი კაცით განსაზღვრა. მ. ვ. ფრუნზე თავის ნაშრომში „Поездка в Ангорю“ ლაზების რიცხვს ნახევარი მილიონი კაცით განსაზღვრავს⁹).

ე. ჯიფორდ პალგრევის მასალებისა და მეფის დროის ოფიციალური სტატისტიკის საფუძველზე მოსახლეობის საშუალო მატების გათვალისწინებით, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო, ჩვენ მოვახდინეთ თურქეთში ქართველი მოსახლეობის რიცხვის მიახლოებითი გამოანგარიშება. ამ გამოანგარიშების მიხედვით, მიუხედავად ქართული რაიონების სასტიკი გათურქებისა და გადასახლებისა, 1940 წელს მაინც დაახლოებით სულ ცოტა 500-600 ათასი კაცი მოდიოდა ქართველ მოსახლეობაზე, მათ შორის ლაზებზე – 290 ათასი კაცი. ამრიგად, თურქეთში ქართული მოსახლეობის შესახებ ყველაზე სარწმუნო ციფრი მოცემული აქვთ ფრუნზესა და ველედნიცკის.

როგორც სწორად აღნიშნავს კენტერბერიის ტაძრის მოძღვარი დოქტორი ჰიულეტ ჯონსონი, ქემალისტები ეროვნული რაიონების ეკონომიურ განვითარებას „განზრახ აბრკოლებდნენ“¹⁰). ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ ქემალისტებს ეშინოდათ სოციალური ძალების განვითარებისა იმ რაიონებში, რომლების თურქეთის ხელში ყოფნის ისტორიული უსამართლობა აშკარა იყო. საკმარისია აღინიშნოს, რომ თურქეთში სახელმწიფო სახსრებით ამუშავდა

⁸ Шубинский П. Гробница имеретинского царя Соломона в Трапезунде. Истор. Вестник, стр. 278, 1913.

⁹ Фрунзе М. В. Собр. соч., т. I, стр. 278. М. Л. 1929.

¹⁰ საქაღსი. 28. VI. 1945 წ.

მრავალი სამრეწველო საწარმო, რის შედეგადაც ფაბრიკა-ქარხნების მოწყობილობის ღირებულება 1936-დან 1941 წლამდე 65 პროცენტით გადიდა, შენობების ღირებულება – 70 პროცენტით, სამუშაო კაცდღეთა რაოდენობა – 90 პროცენტით და ძრავების სიმძლავრე – 142 პროცენტით¹¹). ამავე ხნის განმავლობაში თურქეთის ნაციონალურ რაიონებში აგებულ იქნა მხოლოდ ერთი ფაბრიკა... რძის ფხენილისა ყარსში.

ეკონომიური განვითარების განზრახ შეფერხების იმავე პოლიტიკას ახორციელებდნენ სოფლის მეურნეობის დარგშიც. მაშინ როცა თურქეთის დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში, მართალია ნელა, მაგრამ მაინც ვითარდებოდა კაპიტალისტური ურთიერთობა, ნაციონალური რაიონები, რომლებშიც ფეოდალური ნაშთები მეტად ძლიერი იყო, საშინელი დეგრადაციის მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. ამ მხრივ დიდი როლი შეასრულა იმან, რომ მკვიდრნი გადაასახლეს და შესცვალეს მოსული ელემენტებით, რომლებსაც სოფლის მეურნეობის წარმოების ჩვევები არა ჰქონდათ და კულტურული განვითარების მხრივ უფრო დაბალ საფეხურზე იდგნენ.

თურქეთის სტატისტიკის ოფიციალური ცნობები ერთგვარ წარმოდგენას იძლევიან იმ საშინელ დეგრადაციაზე. მაგალითად, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების გამოსავალი თურქეთის ნაციონალურ რაიონებში 1939-დან 1942 წლამდე 61,4 პროცენტით შემცირდა,¹²) კერძოდ ჭოროხის ვილაიეთში (რომელიც მოიცავს ართენის ოლქს და ბათუმის ოლქის სამხრეთ სექტორს) 76.813 ტონიდან 7.293 ტონამდე (9-ჯერ), გიუმშიშხანეში – 180.058 ტონიდან 88.359 ტონამდე, რიზეში – 40.683 ტონიდან 22.862 ტონამდე, ტრაპიზონში – 67.947 ტონიდან 31.885 ტონამდე¹³). ცნობილი ტრაპიზონული თამბაქოს მოსავალიც კი 3,7 ათასი ტონიდან 2,8 ათას ტონამდე შემცირდა. პირუტყვის რაოდენობა ნაციონალურ რაიონებში 21 პროცენტით შემცირდა და სხვ.¹⁴). ეკონომიურად ნაციონალური

¹¹ İstatistik yillığı, 1942-43, vol 14, pp. 201. 202, Ankara, 1944.

¹² გამოანგარიშებულია ჩვენ მიერ 1942-43 წლის „İstatistik yillığı“-ის მასალების საფუძველზე, vol 14, pp. 144-155, Ankara, 1944.

¹³ Ibid., 144-155.

¹⁴ Ibid., 176-181.

რაიონები ქმალისტებმა ნახევარი საუკუნით დასწიეს უკან.

ქვემოთ მოგვყავს შედარებითი ცნობები თურქეთის ხელში გადასული რაიონების ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის შესახებ ქმალისტებისა და ცარიზმის დროს. ამასთან ქმალისტების პერიოდისათვის ციფრები აღებული გვაქვს ქმალისტური ოფიციალური სტატისტიკად „I statistic yilliqi, 1942-43, vo 14, Ankara. 1944“, ხოლო ცარიზმის დროის პერიოდისათვის ამიერკავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის მასალებიდან და მეფის გუბერნატორთა უქვეშევრდომილესი ანგარიშებიდან. ამ მასალების საფუძველზე უნდა გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნები:

1. მოსახლეობის რიცხვი 1940 წელს (ე. ი. ქმალისტების დროს) ნაკლები იყო, ვიდრე 1915 წელს (ე. ი. ცარიზმის დროს).
2. ნათესი ფართობი 1927 წელს ნაკლები იყო, ვიდრე 1885 წელს.
3. სასოფლო-სამეურნეო მანქანების რიცხვი 1940 წელს მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა 1911 წლისას.
4. საშუალო მოსავლიანობა ნაკლები იყო, ვიდრე გასული საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში.
5. ხორბლის, ქერის, ოსპის და სხვა კულტურების მოსავალი 1942 წელს 1896 წლის დონეზე ნაკლები იყო.
6. თამბაქოს მოსავალი ართვინის ოლქში 1930 წელს 1902 წლის მოსავალს უდრიდა.
7. სამრეწველო წარმოება და მუშათა რიცხვი 1930 წელს უფრო ნაკლები იყო, ვიდრე 1898 წელს.
8. გზატკეცილები 1939 წლამდე ძირითადად ცარიზმის დროისა დარჩა.
9. წერაკითხვის მცოდნეთა პროცენტი 1931-32 წელს ნაკლები იყო, ვიდრე 1897 წელს და მხოლოდ 1935 წელს გაუთანასწორდა ამ უკანასკნელს.
10. ექიმთა რაოდენობა ნაკლები იყო, ვიდრე 1885 წელს და სხვა და სხვა.

თურქეთის ნაციონალურ რაიონებში ჯანმრთელობის დაცვის საქმის დაყენების თაობაზე გაზეთი „Kars“-ი სწერდა:

„ბევრ სოფელში გლეხები ჯერ კიდევ ექიმბაშებთან მკურნალობენ ავადმყოფებს. ექიმბაშები ხმარობენ მკურნალობის პრიმიტიულ, აშკარა მავნე მეთოდებს – ეს წარსულის

ცრუმორწმუნეობის ნაშთია. ხოლო თუ იმის შესაძლებლობა არა აქვთ, რომ ექიმს მიმართონ, უნდა მიმართონ სამხედრო სამსახურიდან დაბრუნებულთ, რომლებსაც ცოტა რამ მაინც გაეგებათ პირველი სამედიცინო დახმარების აღმოჩენის საქმეში¹⁵).

საინტერესოა შევადაროთ ეს ცნობები, რომლებიც თურქეთის ნაციონალურ რაიონებს შეეხება, ცნობებს, რომლებიც შეეხება მთელ თურქეთს, რათა მივხედეთ ნაციონალურ რაიონებში წარმოებულ ჩაგერის თურქულ პოლიტიკას:

პროფესია	თურქეთის მასშტაბით (პროცენტობით) ¹⁶	ნაციონალურ რაიონებში (პროცენტობით)
მრეწველობაში მომუშავენი	4,1	1,05
ტრანსპორტზე და კავშირგაბმულობის ორგანიზაციებში მომუშავენი	0,8	0,06
თავისუფალი პროფესიების პირები და მოხელეები	2,5	0,7

სახალხო განათლების ხაზით აღვნიშნავთ, რომ ნაციონალური რაიონების წილად, რომლებიც ფართობის მიხედვით შეადგენენ თურქეთის მთელი ტერიტორიის 30 პროცენტს, ხოლო მოსახლეობის რიცხვის მიხედვით – 20 პროცენტს, მოდის მთელი დაწყებითი სკოლების მხოლოდ 10 პროცენტი, მოსწავლეთა და მასწავლებელთა 9 პროცენტი¹⁷). ნაციონალური რაიონების საქალაქო ელექტროდანადგართა სიმძლავრემ 1942 წელს შეადგინა მთელი თურქეთის მასშტაბის საქალაქო ელექტროდანადგართა სიმძლავრის

¹⁵ „Kars“, 20. VI. 1633.

¹⁶ İstatistik yilliqı, 1942-43. p. 51. Ankara, 1844.

¹⁷ İstatistik yilliqı. 1931-32, pp. 150-154. Ankara, 1933.

2,5 პროცენტი, პროდუქციამ – 2 პროცენტი, აბონენტების რიცხვმა – 3,4 პროცენტი¹⁸). აი ნათელი სურათი თურქეთის ნაციონალურ რაიონებში ეკონომიური და კულტურული მოდუნების პოლიტიკისა, რასაც შეგნებულად ეწეიან.

თურქეთის ნაციონალური რაიონების ეკონომიურმა და კულტურულმა ჩამორჩენილობამ თავი იჩინა ამ რაიონების მოსახლეობის პროფესიულ შემადგენლობაშიც: 94 პროცენტი მოდის მიწის მუშებს, ერთი პროცენტი მუშებსა და ხელოსნებს, ამდენივე ვაჭრებს, 0,7 პროცენტი ინტელიგენციას და 2 პროცენტი სამხედროებს¹⁹). ინგლისური წყაროების ცნობით, თურქეთის ნაციონალურ რაიონებში მეურნეობათა მთელი რაოდენობის 40 პროცენტს შეადგენენ ერთ პექტარზე ნაკლები ფართობის და ამდენსავე 1-დან 5 პექტარამდე ფართობის მეურნეობანი. ამ ჩია მეურნეობებთან ერთად არსებობენ ევებერთელა მემამულური მიწათმფლობელობანი. თურქეთის ახალ აგრარულ კანონში ნათქვამია, რომ დიდ მამულად ითვლება 500 პექტარზე მეტი, საშუალოდ – 500 პექტარამდე, წერილად – 50 პექტარამდე²⁰), რაღა უნდა დაერქვას იმ ჩია, ერთ პექტარზე ან 5 პექტარზე ნაკლები ფართობის მეურნეობებს, რომლებიც თურქეთის ნაციონალური რაიონების ყველა მეურნეობათა 80 პროცენტზე მეტს შეადგენენ!

ჯერ კიდევ 1936 წლის 29 დეკემბერს სახალხო-რესპუბლიკური პარტიის საპარლამენტო ჯგუფის სხდომაზე ისმეთ ინენიუ (თურქეთის ახლანდელი პრეზიდენტი) ამბობდა, რომ გლეხობის თითქმის ნახევარს ყველაზე მდიდარ რაიონებშიც კი მიწა არა აქვს.

თურქული გაზეთი „İeni Asir“ 1945 წელს სწერდა:

„მეტ წილ ვილაიეთებში... ჩვენი გლეხობის ცხოვრება პირველყოფილ ადამიანთა ცხოვრებისაგან არ განსხვავდება. ისინი საქონელთან და შინაურ ფრინველთან ერთად ცხოვრობენ უბადრუკ ქოხმახებში, ან პირდაპირ ორმო-გამოქცაბულებში“²¹).

გლეხობის უბედურებასა და სიღატაკეს, თვით თურქეთის

¹⁸ Ibid., pp. 329, 330, 331, 333.

¹⁹ İstatistik yilliqı, 1942-43, pp. 64-66, Ankara, 1933.

²⁰ „Ulus“. 17. VI. 1945.

²¹ „İeni Asir“. 13. 1. 1945.

პრეზიდენტ ისმეთ ინენიუს აღიარებით, თავიანთ სიმდიდრეს აშენებენ პარაზიტები.

„ჩვენ მწუხარებით უნდა მოგაგონოთ, – განაცხადა ისმეთ ინენიუმ, – რომ მთავრობის ღონისძიებანი ორი წლის განმავლობაში... ვერაერთარ დახმარებას ვერ ჰპოვებენ საზოგადოების ერთი ნაწილის მხრივ... ძველი მეფახზე, ყალთაბანდი და გაიძვერა, რომელიც მძიმე დროებას იყენებს, ვაჭარი, ეს სპეკულანტი, რომელიც, თუ შესძლებდა, ჰაერთაც კი ივაჭრებდა, რამდენიმე პოლიტიკანი, რომლებიც ყოველგვარ სიძნელეს უყურებენ როგორც გამდიდრების მარჯვე შემთხვევას, ... ცდილობენ ხელჰყონ დიდი ხალხის ცხოვრება“²²).

აი იმათი ავტორიტეტული დახასიათება, ვისი უღელიც სრულ სულიერ გადაგვარებასა და ფიზიკურ მოსპობას უქადის ქართველ ტომებს, რომლებიც ისტორიულმა ვითარებამ მშობლიურ კერას მოსწყეიტა.

გასაგებია, რომ ქართველ ხალხს არ შეუძლია გულგრილად უყუროს თავისი ღვიძლი ძმების საშინელ მდგომარეობას. მას სურს აზიაროს ისინი იმ თავისუფალ და ბედნიერ ცხოვრებას, რომელიც ქართველ ხალხს საბჭოთა ხალხების ოჯახში აქვს.

დ. ზაერევი

**საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის უფროსი მეცნიერი
თანამშრომელი**

გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 3 მარტი, №46, გვ. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 53-60).

²² „République“, 2. XI. 1942.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
 დოცენტის ნადიმ ნიჟარაძის, ბათუმის პედაგოგიური
 ინსტიტუტის დოცენტის ჯემალ ნოღაიდელის, ბათუმის
 პედაგოგიური ინსტიტუტის დოცენტის მემედ სტამბოლიშვილის,
 აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერ მუშაკის
 ხუსეინ ახელედიანის წერილი თურქეთის მიერ მიტაცებული
 საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის დედასამშობლოში
 დაბრუნების სამართლიანობის შესახებ

1946 წლის 7 მაისი

მოვითხოვთ თურქეთის მიერ დამონებული ჩვენი დებისა
 და ძმების განთავისუფლებას

ბევრი მწარე, მძიმე განსაცდელი ახსოვს ქართველი ხალხის
 - მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი კულტურული ხალხის
 მრავალსაუკუნოვან ისტორიას. აჭარამაც, საქართველოს ამ
 განუყოფელმა ნაწილმა, უზომოდ მძიმე ტანჯვა და ვაება განიცადა.
 ამ შესანიშნავ მხარეს დიდხანს ჯიჯგნიდნენ და აპარტახებდნენ
 მრავალი ჯურის ბარბაროსები, რომელთა შორის თავისი ველური
 წესებითა და დესპოტიზმით განირჩეოდნენ ოსმალ-თურქები.

თურქები ცეცხლითა და მახვილით ავრცელებდნენ თავიანთ
 აუტანელ, სისხლიან რეჟიმს. ხალხისათვის მათ მოჰქონდათ
 სიკვდილი, განადგურება, აოხრება, გადასახლება. ისინი
 კრძალავდნენ ოჯახებშიაც კი ქართულ, მშობლიურ ენაზე ლაპარაკს,
 ქართველებს უცვლიდნენ სახელსა და გვარს თურქულ სახელსა და
 გვარზე. სდევნიდნენ რა ყოველივე ქართულს, თურქებს ამით სურდათ
 ქართველები სავსებით გაეთურქებინათ.

თურქმა დამპყრობლებმა როგორც საერთოდ სამხრეთ
 საქართველოში, ისე კერძოდ აჭარაშიც დაანგრიეს
 ხუროთმოძღვრების იშვიათი ნიმუშები: ტაძრები, მონასტრები,
 დასწევს და გაანადგურეს კულტურის ძეგლები, ფერფლად აქციეს
 ქართული წიგნები და ყოველგვარი წერილობითი დოკუმენტები,
 ხელოვნების ნიმუშები.

„1859 წელს ოსმალის სულთანმა ირადე გამოსცა, რომლის ძალით სამუსულმანო საქართველოში დასწევს და დახიეს სამი ათასზე მეტი ქართული წიგნი“ (ზ. ჭიჭინაძე, „აჭარის ისტორიის კონსპექტი“, გვ. 24).

ხალხს დღესაც ახსოვს, რომ თურქი მოხელეები დიდი ფორმატის ქართულ წიგნებს, რომელთა გარეყდა ტყავისა იყო, პგლეჯდნენ, სწეადნენ, ხოლო ტყავისაგან ქალამნებს იკერაედნენ.

აჭარაში თურქების ბატონობის დროს მოსახლეობა საშინელი უმეცრების ბურუსში გაეხვია. აქ მაშინ მხოლოდ მაჰმადიანური რელიგიური განათლება იყო, რომელიც ერცელდებოდა სასულიერო სკოლების, ე. წ. მედრესეების საშუალებით. მედრესეებში ახალგაზრდობის „სწავლა-აღზრდას“ ეწეოდნენ მოლები, რომლებმაც ხშირად თვითონაც არ იცოდნენ ხეირიანად წერა-კითხვა. ისინი სრულიად გაუგებარ არაბულ სიტყვებს და მითიურ ზღაპრებს ძალით აწრიდნენ პირში მოსწავლეებს. „მედრესეებთან მიახლოებისას შორით ისმოდა რაღაც გოდების მსგავსი საშინელი ხმაური. ეს იმის მანევენებელია, რომ ბავშვები იხეპირებენ ანბანს, მაგრამ მათ შორის მხოლოდ გამონაკლისი თუ სწავლობდა წერა-კითხვას“ („Френкелъ А. С. Очерк Чуруксу и Батума“. Тифлис, 1879 г.).

მედრესეებში გამოყენებული იყო ფიზიკური სასჯელის ყოველგვარი სახე. თურქეთის მთავრობა, მუსლიმანური რელიგიის საფარქვეშ, მედრესეების საშუალებით სპობდა ყოველივეს, რაც ქართული იყო, და ნერგავდა თურქულ ენასა და თურქულ ზნე-ჩეულებას.

თურქების მიერ მოტანილმა უმეცრებამ და ველურმა ადათებმა კიდევ უფრო მძიმე და აუტანელ მდგომარეობაში ჩააყენა აჭარელი ქალი, რომელიც გაეხვია შვე სუდარაში – ჩადრში და მამაკაცის მონად და გასართობ საგნად იქცა.

საწარმოო ძალთა განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომმა თურქებმა ჩვენს მხარეში სრულიად მოსკეს სოფლის მეურნეობის ისეთი მნიშვნელოვანი დარგები, როგორიცაა მევენახეობა, მეაბრეშუმეობა და სხვ., მოშალეს ქალაქები, შეაჩერეს მათი განვითარება. აჭარის უაღრესად მდიდარი და თვალწარმტაცი ზღვის სანაპიროები ეკალ-ბარდით, შამბნარებით და ჭაობებით დაიფარა. გაწნდა მალარიის კერები.

„ეს საუცხოო სანაპირო ზოლი ყოველთვის როდი წარმოადგენდა მალარიის შხამის კერას. იყო დრო, როცა ის ცხოვრების უფრო ხელსაყრელი პირობებით ხასიათდებოდა; მისი გაუარესება, დაჭაობება თურქეთის სამასწლიანი ბატონობის დროს მოხდა... ამჟამად დროს უეჭველია, რომ თურქეთის აქ გაბატონებამდე მოსახლეობა გაცილებით უფრო ხშირი იყო და იმყოფებოდა უფრო კულტურულ მდგომარეობაში, რასაც მოწმობს ძველი დასახლების, ხიდების, სხვადასხვა ნაგებობათა მრავალრიცხოვანი ნაშთები“ („Батум и его окрестности“, И. А. Вери, Батум, 1910 г.).

ამრიგად, თურქეთის მიერ დაპყრობილი აჭარა და მთელი სამხრეთი საქართველო ეკონომიურად გაპარტახდა, ხოლო მისი კულტურული ცხოვრება სრულიად ჩაქვდა.

ყოველივე ეს ხალხში იწვევდა დამპყრობლებისადმი უსაზღვრო ზიზღსა და სიძულვილს, მაგრამ მათ, ვინც წინააღმდეგობას გაბედავდა, ახრჩობდნენ, თავს ჰკვეთდნენ, ხიდებიდან მდინარეში ჰყრიდნენ, კლდეებიდან აგდებდნენ, ქალებს ძუძუებს აჭრიდნენ.

თურქი დამპყრობლები აწარმოებდნენ ტყვეებით ვაჭრობას, ძალით იტაცებდნენ ქალიშვილებსა და ვაჟებს, მიჰყავდათ თურქეთის ბაზარზე და პირუტყვივით ჰყიდდნენ. ამჟამად დროს აჭარიდან თურქეთის ფაშები ახდენდნენ თავდასხმებს გურიაზე, სამეგრელოზე, იტაცებდნენ ახალგაზრდებს და მონებად ჰყიდდნენ სტამბოლში, აფრიკაში, სირიაში.

მე-17 საუკუნის ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი, რომელმაც დიდი ხანი დაჰყო საქართველოში, მოგვითხრობს თურქ სატრაპებსა და მათს თარეშზე სამეგრელოში. ის ამბობს: „...ყველა ოჯახს, საცა ოთხი ბავშვი იყო ერთი გამოართვა. ძალიან საცოდავი სანახავი იყო, როცა საწყალ ბავშვებს ჰგლეჯდნენ დედებს ხელიდან, გადააბამდნენ ორ-ორს ერთმანეთზე და მიჰყავდათ ოსმალებთან“ (ჟან შარდენი, „მოგზაურობა საქართველოში“, გვ. 35, 1935 წელი).

ცნობილია, რომ ბათუმში მყოფ მუხამედ ფაშას 1856 წელს ბათუმიდან სტამბოლს გაუგზავნია გასასყიდად გურული ქალ-ვაჟებით დატვირთული გემი.

თურქები შორეულ პროვინციებში ასახლებდნენ იმ ქართველებს, რომლებიც არ ურიგდებოდნენ მათს აუტანელ რეჟიმს

და იბრძოდნენ ამ რეჟიმის წინააღმდეგ, ხოლო დამნაშავე თურქებს პგზავნიდნენ და ასახლებდნენ სამხრეთ საქართველოში. უკანასკნელნი აქ ყოველგვარ საზიზღრობას სწადიოდნენ და ხალხს ავიწროებდნენ.

უფრო გვიან, XIX საუკუნეში, თურქმა დამპყრობლებმა მრავალი ქართველი აპყარეს თავისი მშობლიური მიწა-წყლიდან და გადაასახლეს შორეულ უდაბურ ადგილებში, სადაც ისინი მასობრივად იხოცებოდნენ. ასე, მაგალითად, ჩაქვის ხეობიდან გადასახლებულ იქნა 1.000 კომლი. მარტო მერიისიდან, სადაც 700-მდე კომლი ითვლებოდა, გადასახლეს 600 კომლი. ბათუმისა და მის ახლო მდებარე რაიონებიდან თურქებმა გადაასახლეს 20.000-ზე მეტი ქართველი.

პროფესორ მ. ჯანაშვილის ცნობით, XVIII საუკუნიდან აყრილ და ბრუსას, სამსუნსა და სხვა ადგილებში მთელი მესხეთიდან გადასახლებულ იქნა ნახევარ მილიონამდე კაცი, რომლებსაც აქ, ადგილებზე, ხელი ვერ ააღებინეს ქართველობაზე. მრავალი ქართული სოფელი დაცარიელდა და გავერანდა ამ გადასახლების შედეგად.

მიუხედავად დევნისა, შევიწროებისა, აწიოკებისა და გადასახლებისა, აჭარლები განაგრძობდნენ შეუდრეკელ ბრძოლას ქართული, ეროვნული კულტურის დაცვისა და თავიანთი მიწა-წყლის შენარჩუნებისათვის.

მრავალმა აჭარელმა დასდო თავი სამშობლოს კეთილდღეობისათვის. მრავალმა აჭარელმა შესწირა თავისი სიცოცხლე ეროვნული განთავისუფლების საქმეს. XVIII საუკუნეში ქართველი პატრიოტი – სულეიმან ფაშა ნიბაძე მისთვის თავის მოკვეთის წინ საჯაროდ აცხადებს: „მე მუსლიმანი ვარ, მიყვარს ისლამი და მასთან მიყვარს ჩემი მამა-პაპის ენა, სამშობლო ქვეყანა და ჩემი ძმანო. შეიძლება სამ ძმაში ერთი მუსლიმანი იყოს და ორი კიდევ სხვადასხვა სჯულისანი, მაგრამ სამივეს კი თავიანთი სამშობლო და დედაენა უნდა უყვარდესო“ („ბათუმის გაზეთი“, 1911 წ., №21).

ასეთივე ბედი ეწია სამშობლოსათვის თავდადებულ სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილს: „...ბაბა ფაშამ ხელთ იგდო ოტომანთა სულთანის წინააღმდეგ ამბოხებული სელიმი, თავი მოჰკვეთეს მას და

სტამბოლში გაუგზავნეს სულთანს“ (Акты Археографической комиссии, том V, стр. 828, 1873 год, Тифлис).

თავის მოკეუთის წინ სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილმა რწმენით განაცხადა: „მე მჭრიით თავს, მაგრამ გეტყევით, რომ გურჯისტანი ოსმალოს სამუდამოდ არ შერჩება, ამის ხსოვნას მე ჩემს შვილებს დაეუტოვებო“. სელიმ ფაშას ოცნება მუდამ ის იყო, რომ სამუსლიმანო საქართველო შეერთებოდა დედა-საქართველოს. იგი სწერდა ამიერკავკასიის მთავარმართებელს: „მე თქვენთან ომი და თქვენგან დაშორება არ მინდა, არამედ მენატრება, რომ თქვენი ჯარის დახმარებით მთელი ამ ჩვენი გურჯისტანის ადგილები ჩამორთმეული იქნეს ოსმალეთისაგან და იგი გადაკეთდეს ისეთ სახელმწიფოდ, როგორც ის ათაბეგის დროს იყო“ („ბათუმის გაზეთი“, 1911 წელი, №134).

XIX საუკუნეში ცნობილია 1813, 1815, 1830, 1845 და 1852 წლების მასობრივი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლები თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ. ამ ბრძოლებს ხელმძღვანელობდნენ ცნობილი სახალხო გმირები: დვალისე, კიკნაძე, ცეცხლაძე, ბერიძე, ჩახალოღლი და სხვები.

აჭარისა და ლაზეთის მეგრძოლ პატრიოტებს თურქეთის მთავრობა სასტიკად უსწორდებოდა. „ლაზისტანში 1826 წელს თავი მოჰყვეთეს მემიშ-ალა ტუსჯიოღლის, ხოლო მისი მომხრენი დარსიოღლი, ქუწუოღლი, ლელოღლი და სხვები დაპატიმრებულ იქნენ; სურმენის, ოფის და გონიოს აჯანყებები კი ჩაქრობილ იქნა“ (გაზეთი „Южная Речка“, №31, 28 ოქტომბერი, 1917 წ.).

მიუხედავად იმისა, რომ სამასი წლის მანძილზე აჭარა მოწყვეტილი იყო საქართველოს, აჭარლებს არ გაუწყვეტიათ კავშირი მშობლიურ ქართველ ხალხთან.

თურქთა ბატონობის დროს დამონებულმა, აოხრებულმა და საშინელ უმეცრებაში მყოფმა აჭარამ მხოლოდ მაშინ დაიწყო თავისუფალი და ადამიანური ცხოვრება, როცა შეუერთდა დედა-სამშობლოს — საქართველოს. აჭარას მხოლოდ საბჭოთა საქართველოს მშობლიურ კალთაში მიეცა საშუალება ეკონომიური და კულტურული აღორძინებისა. თურქების დროს მალარიის შხამით აშმორებული აჭარის მინდორელები დღეს აბიზინებულია ნარინჯოვან და სხვა ძვირფას კულტურათა ბაღნარებით. ჰყავის და

იფურჩენება აჭარის სოფლები და ქალაქები. დღეს ის დაფარულია სკოლების, თეატრების, მუზეუმების, კლუბებისა და სხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა ფართო ქსელით.

აჭარას აქვს უმაღლესი სასწავლებელი, რომელიც ატარებს უკედავი შოთა რუსთაველის სახელს, და მთელი რიგი სამეცნიერო-საკელევი ინსტიტუტები. აჭარას ჰყავს მშობლიურ საქართველოს წიაღში აღზრდილი მაღალი კვალიფიკაციის მქონე მრავალი სპეციალისტი – ინჟინრები, აგრონომები, მასწავლებლები, ექიმები, მეცნიერი მუშაკები, მსახიობები, მწერლები და სხვ.

აჭარელი ქალი, რომელიც წინათ წყევდიადში იყო გახეული და მზის სხივს ნატრობდა, დღეს თავისუფალი და კულტურული ცხოვრების აქტიური მონაწილეა.

დღეს, როცა დედა-სამშობლოში ადრევე დაბრუნებული აჭარლები თავისუფლად და ბედნიერად ცხოვრობენ, თურქეთის უღელქვეშ მოქცეული ჩვენი ძმები: არტაანის, ართვინის, ოლთისის, თორთუმის, ისპირის, ბაიბურთის, გიუმშიშხანეს, ტრაპიზონის, გირესუნის და სხვა რაიონების ქართველები თურქი მოხელეებისგან გაუგონარ დევნას, შევიწროებას, ჩაგვრასა და დამცირებას განიცდიან.

თურქეთი ჩვენდამი მუდამ ევრაგული ზრახვებით იყო შეპყრობილი. მის განზრახვას ყოველთვის წარმოადგენდა მთელი საქართველოს ხელში ჩაგდება და სამუდამოდ დაპყრობა. სამამულო ომის პერიოდშიც, როცა ქართველი ხალხი საბჭოთა კავშირის სხვა ხალხებთან ერთად სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას ეწეოდა ფაშისტური გერმანიის წინააღმდეგ, თურქეთი, რომელიც ფაქტიურად გერმანიის მხარეზე იყო, ხელსაყრელ მომენტს უცდიდა, რათა ქართველი ხალხისათვის ზურგიდან ჩაეცა სასიკედილო ლახვარი.

საქართველომ და მისგან განუყოფელმა პატარა აჭარამაც სახელოვანი წელილი შეიტანეს დიდ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში, რითაც მოიპოვეს კანონიერი უფლება მოითხოვონ თურქეთის მიერ ძალმომრეობით წაგლეჯილი ტერიტორიების დაბრუნება – სამხრეთ საქართველოს შემოერთება დედა-სამშობლო საქართველოსთან.

ჩვენ მოვითხოვთ თურქეთის მიერ ძალით მიტაცებული საქართველოს მიწა-წყლის დაბრუნებას.

მოვითხოვთ თურქების მიერ დამონებული ჩვენი დებისა და

ქმეების განთავისუფლებას.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოცენტი *ნადიმ ნიჟარაძე*
ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის დოცენტი *ჯემალ ნოღაიდელი*
ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის დოცენტი
მემედ სტამბოლიშვილი
აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერი მუშაკი
ხუსეინ ახვლედიანი

გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 7 მაისი, №91, გვ. 3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა
სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები
თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 61-66).

დოკუმენტი №30

პროფესორ ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი თურქეთის
მიერ მიტაცებულ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე
არსებული არქიტექტურული ძეგლების შესახებ
1946 წლის 25-26 მაისი

თურქების მიერ მიტაცებულ ჩვენს მიწაზე

I

ამ რამდენიმე თვის წინათ გამოქვეყნდა ორი წერილი
თურქეთის მიერ მიტაცებული ქართული მიწების შესახებ, ერთი
აკადემიკოსების ს. ჯანაშიას და ნ. ბერძენიშვილისა გაზეთ
„კომუნისტიში“, მეორე – აკადემიკოს არნ. ჩიქობავასი გაზეთ „*Заря*
Востока“-ში. სიმართლეს ჰღაღადებენ. დაათვალიერეთ სამხრეთ-
საქართველოს ტერიტორიის ის ნაწილები, რომლებიც სახეში აქვთ
ავტორებს, და ისინი თვითონვე გეტყვიან, დაგიმოწმებენ, თუ რომელი
ერი ცხოვრობდა მრავალ საუკუნეთა მანძილზე მათს წიაღში.
საკმარისია მარტო გაიხსენოთ მათს სიერცხვე გადარჩენილი, ზოგი
ნანგრევების სახით, ზოგიც მთლიანი ძეგლები, საკმარისია
გადაათვალიეროთ ამ მხარის შემსწავლელ ქართველ და
არაქართველ მეცნიერთა, არქეოლოგთა შრომები, და ურწმუნონიც კი

დარწმუნდებიან, რომ ეს მხარე სამყოფი ადგილებია ძველ დროს მჭიდროდ მოსახლე და ახლა ნარჩენებად გადაქცეულის ჩვენი ღვიძლი ძმებისა – ქართველი ერის შვილებისა.

ამ მხარის თაობაზე მომთხრობ შრომათა ავტორები ცნობილნი არიან ყველასათვის და დიდი ავტორიტეტიც აქვთ მოპოვებული. მოთავისეობას, მიმკერძეველობას მათ ვერავენ დასწამებს. საკმარისია გავიხსენოთ დ. ბაქრაძე თავისი „აჭარა-გურიაში მოგზაურობით“, გ. ყაზბეგი თავისი „Три месяца в Турецкой Грузии“-ით, პავლინოვი „Материалы по археологии Кавказа“-ს III წიგნში მოთავესებული ნაკვლევებით, უეაროვა ამავე „Материалы по археологии Кавказа“-ს IV წიგნში მოთავესებული ნაკვლევებით, ნ. მარი თავისი „Григорий Хандзтиский“-თა, და „Путешествие по Кларджию, Шавшию и Имерхеви“-თა, და თვალწინ აღგემართებათ ამ მხარეში ქართველების სისხლითა და ოფლით შექმნილი მატერიალური კულტურა, მისი ნაშთები, რომლებიც ვერ გადარეცხა ვერც დროთა სრბოლამ და ვერც უცხო ტომთა დაუნდობელმა ხელმა.

ჩემი თვალთ მინახავს საქართველოსაგან მიტაცებული – ოსმალეთის ხელით ძალით მოგლეჯილი ეს მხარე. ჩემი თვალი გადამივლია იმ ძეგლებისათვის, რომლებითაც თამამად შეუძლია იამაყოს ჩვენმა ერმა. სამი ექსპედიცია მომიწევია ამ მხარის შესასწავლად და თვითული ექსპედიციის შედეგები მიკარნახებდა, შენი მშობელი ერისაა ეს მხარეო, მის ღვიძლ შვილთა ნაღვაწევია აქ ყველაფერიო. ქართველი ერის შვილები არასდროს არ შერიგებიან თავისი ეჭვშეუტანელი დიადი კულტურის ერთი მთავარი კერის დაკარგვასა და მუდამ ელოდებოდნენ მისი დაბრუნების დროსა, სამართლიანობის გამარჯვებასა.

თვალწინ მიდგას ბუმბერაზი, საოცარი ბინა, რომლის შესწავლის შესაძლებლობა მომცა პირველმა ჩემმა ექსპედიციამ 1902 წელს, და სხვა ძეგლები, ამავე დროს ჩემს მიერ ნანახი. თვალწინ მიდგას მრავალი თვალსაჩინო ძეგლი, კოლა-ოლთისში მოზნეული, რომელთა შესწავლის შესაძლებლობა მომცა 1907 წელს მოწყობილმა მეორე ექსპედიციამ. არაჩვეულებრივ ძეგლებს შემახვედრა მესამე ექსპედიციამ 1917 წელს. მომეცა საშუალება შემესწავლა: იშხანი, ოშკი, ხახული, ექეკი, პარხალო, ოთხთა ეკლესია და ყველა ჩამოთვლილის გვერდში ამომდგარი სხვა ძეგლები, მიმოზნეული ტაო-

თორთუმ-ისპირში, ჭოროხის ხეობაში.

ბანა, იშხანი, ოშკი, ხახული შექმნილია ცნობილი ქართველი მოღვაწეების მესვეურობით. მათ რიგში მოსჩანან გრიგოლ ხანძთელი, მისი მოწაფე საბანი, გრიგოლ ოშკელი, ტაო-კლარჯეთის მფლობელი დიდი დავით კურაპალატი და სხვანი მისნი ნათესავნი. ძეგლები ბრწყინავენ თავისი სახოვნების ძნელად ასაწერი სილამაზით, ფრაგმენტებად გადარჩენილი კედლის მხატვრობით, ბარელიეფებით, ჩუქურთმებით. ძეგლები პლადადებენ უმაღლეს წერტილამდე მიღწეულ ხელოვნებაზე. ეს ხელოვნება კი გვიჩვენებს ამ ძეგლების შემცველ ტერიტორიაზე მათი შემქმნელი ერის მრავალსაუკუნოვან ცხოვრებას. ყოველი შემსწავლელი ამ ძეგლებისა მხოლოდ ერთს დაასკენის, რომ ისინი ქართული ძეგლებია, ქართული ხელოვნების ნაკვეთია, და ხალხის ნარჩენებიც ამ ძეგლების ტერიტორიაზე ქართველის იერით იცქირებიან.

უამთა უკუღმართობის წყალობით სადავოდ გამხდარი ჩვენი სამხრეთი მხარის ნაწილები, თურქი მფლობელების სიხარბით თურქეთზე მიეკრებულნი რომ უდავოდ ჩვენია, ჩვენი ერის ღვიძლი შვილების სისხლითა და ოფლითაა მორწყული, ამის დასასაბუთებლად უნდა მივცე ჩემს თავს ნება და მოკლედ მაინც გაგაცნოთ, თუ ყველა არა, ნაწილი მაინც ჩვენი ძეგლებისა, რომელთა წარწერები მრავალი საუკუნის სიღრმიდან მხოლოდ ქართულით პლადადებენ და არა სხვა რომელიმე ენით და მოგვითხრობენ მხოლოდ ქართველთა ღვაწლზე.

საქართველოსაგან ჩამოკეტილსა და თურქეთის მოძალადე მფლობელების მიერ თურქეთის საზღვრებში ძალით მოქცეულს მიწა-წყალს შეადგენს ყოფილი არტაანის (არდაგანის) ოლქი მთლიანად, ესე იგი ზემოწელი მტკერის ხეობისა და ზემოწელი ფოცხოვის ხეობისა, მთლიანად ყოფილი ოლთისის ოლქი და საზოგადოდ მდინარე ჭოროხის მთელი ხეობა, აჭარის გამოკლებით. სამმა ჩემმა ექსპედიციამ ამ მხარეში მანვენა ქართული ხუროთმოძღვრების უარებელი ნაშთები ეკლესიების სახით.

როგორც ყველგან საქართველოში, ისე აქაც, ავრცელებულია ჩვეულებრივი ოთკუთხედი ეკლესიები, მომრგვალო აკურთხეველით, ანუ აბსიდით აღმოსავლეთ მხარეს. ამ ნაგებობათა აუკეთესო ნიმუშებს წარმოადგენენ: არტაანის ოლქში – ეკლესიები აშლობისა, ჩაისისა, ნომარდოსა, ამპურისა, კოპისა და სანსუთისა,

და ოლთისის ოლქში – ეკლესიები სოფლებისა: კერ-ლუხისა, სეხნერისა, ჯიჯორისა, უკიამისა, ზარდანესისა, ტახტაკრანისა, კოპისა, პერნიავისა და ოთხთა ეკლესია კოლაში. სიმრავლე ასეთი ეკლესიებისა მოგვითხრობს, თუ როგორ მჭიდროდ იყო დასახლებული მხარე.

ამ მხარეში მრავლადვე მობნეული ციხეების საშუალებით ქართული მოსახლეობა რამდენიმე საუკუნის მანძილზე მდგარ წინააღმდეგობას უწევდა ადრე – სხვა შემოსეულ მტრებსა, და შემდეგ – მოზღვავებულს თურქთა ლაშქრებს, რომელთა ძალას ვერ გაუმაგრდა ბიზანტიის იმპერია და დაეცა, ხოლო ევროპის სხვა სახელმწიფოები მას შიშის თვალთ უცქეროდნენ.

არტაანის რაიონში, ველის ციხეში, რომელსაც დიდი, მტკიცედ შემოზღუდული, ადგილი უჭირავს, დაცულია თლილი ქვით ნაგები და ქართული კედლის მხატვრობის შემცველი X საუკუნის ეკლესია. ეკლესია დაცულია აგრეთვე მგელციხეშიაც. პატარაა, მაგრამ კოხტაა, ჩუქურთმებით შემკობილი. პატარა ეკლესია დაცულია არტაანის ოლქში, მტკერის ნაპირას მდებარე ქაჯის ციხეში. თვით არტაანის უზარმაზარ ციხეშიაც ყოფილა ეკლესიები. ფრაგმენტები მათი წარწერებიანი ქვებისა, ჩაშენებულია თურქებისაგან განახლებულს ციხის ზღუდეში. ერთი ფრაგმენტის წარწერა თამარ მეფის ასულის რუსუდან დედოფლის დროს ეკუთვნის. ისპირის მხარეს ოთხთა ეკლესიის ზემოთ თითქმის მიუვალ კლდეზე აღმართულ ციხეშიაც აღმოჩნდა ეკლესია, რომლის კედელზე, შიგნით, დახატულია, როგორც წარწერა გვამცნობს, ვინმე მურვან კავკასიძე და მისი მეუღლე. წარწერა იკითხება ასე: „სახელითა ღმრთისაითა, მამისა, ძისა და სულისა წმიდისაითა, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობლისაითა, მე მურვან კავკასიძემან აღვაშენე ეკლესიაი ესე მეორედ განსრულებით სალოცველად სულისა“... გაგრძელება წარწერისა არაა გადარჩენილი. მხატვრობა XV საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ეკლესია ყოფილა კალმახის ციხეშიაც, რომლის მდებარეობა არ ყოფილა გამორკვეული ჩვენს ექსპედიციამდე. მისი ნანგრევები, ოლთისის რაიონში, სოფელ ნიაკომის მახლობლად მდებარე მაღალ კლდეზეა აღმართული. ეკლესიები ციხეებში გვეუბნებიან, რომ მათი შემცველი ციხეები ქრისტიანთა მოსახლეობისა ყოფილა და მათი წარწერების ქართულობა კიდევ მოწმობს, რომ ეს ქრისტიანთა მოსახლეობა

ქართველობა ყოფილა და არა სხვა ვინმე.

კალმახის ციხის კლდის ქვემოთ, სოფელ ნიაკომის ხეში აღმოჩნდა ლიტერატურაში სრულიად უცნობი ეპიგრაფის დიდი მონასტერი – ლაერა. მთავარი შენობა წარმოადგენს გუმბათიანს სამნავიან ბაზილიკას მრავალი ეკეტერის შემცველს უფრო მეტად დასაველეთით. ამ მხარეზე დაცულია სამრეკლო და მთავარ ტაძარზე სხვადასხვა დროს მიშენებული სამი ეკეტერი, ანუ მცირე ეკლესია. უკანასკნელი მათგანი, როგორც წარწერა უჩვენებს, აშენებულია მეფის დიმიტრი III ასულის რუსუდანის მიერ 1306 წელს. ირგვლივ მონასტერს ახლავს კიდეც ხუთი პატარა ეკლესია და ამას გარდა სხვა მრავალი შენობა. აქვე ჩვენ ენახეთ და ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ ექვსი საბუთი, მღვიმეში ნაპოვნი.

ჩვენმა ექსპედიციამ აღმოაჩინა კიდეც მეორე უცნობი მონასტერი ოლთისის რაიონში, კინეპოსი, სადაც დაცულია ოთხი ეკლესია. სამი სხვა ეკლესია და სამრეკლო დანგრეულია. მთავარი ეკლესია ოთხფასადიანი, ლამაზია და ჩრდილოეთის მხრით მიშენებული აქვს სამი ეკეტერი.

დიდი მონასტერი – ლაერა ყოფილა სოფელ ლექსორშიც, ბარდუხის მაღალ კლდოვან ნაპირზე. მთავარი ეკლესია უბრალო ბაზილიკაა, მოდილო, სამი ეკეტერით; ორი ეკეტერი სამხრეთითაა და ერთი – ჩრდილოეთით; მთავარი ეკლესიის შორი-ახლოს ხუთი პატარა ეკლესიაა. ყველა ესენი კარგად არის დაცული.

ოთხაფსიდიანი ეკლესია, კინეპოს მთავარ ეკლესიას გარდა, გეხედება კიდეც სადგურ კოსორის მახლობლად მდებარე მღვიმეში, ბანას დიდი ტაძრის ჩრდილოეთით. მაგრამ ამ მხრივ ყველაზე უფრო შესანიშნავია ოლთისის რაიონის ბობიქურის ეკლესია, გარედან მრავალწახნაგოვანი. თლილი ქვით შემოსილი ყოფილა. ეხლა კი თითქმის მთლად შემოძარცულია გარედან. კანკელზე გამოკვეთილი ყოფილა წმიდანების რელიეფური სახეები. გადარჩენილია მხოლოდ ერთი წმიდანის სახე, ეგონებ წმიდა ნიკოლოზისა. გადარჩენილია წარწერა ირგვლივ, ასომთავრული, რომელშიაც მოხსენებულია ვინმე მიქელ ცოდვილი. ეკლესიის შინაგანი ასახელობა მომხიბლავია. ეს ნაგებობა IX-X საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ჩემმა ექსპედიციამ ამ მხარეში კიდეც აღმოაჩინა სამაბსიდიანი ეკლესიები. ერთი სამაბსიდიანი ეკლესია ენახეთ კოლის ოთხთა ეკლესიის სოფელში, მეორე – სოფელ ორთულში, მესამე –

ბაღრალოკიშტაში და მეოთხე – სოფელ ისსში თორთუმის ტბის ნაპირას.

ორაბსიდიანი ეკლესიაც არის ნახული კოლის რაიონის სოფელ ფარსადანში. ოლთისის რაიონში, ბანას მახლობლად, სოფელ ჩამხუსში, მცხეთის ჯვარის გეგმის მსგავსი ეკლესიაც შემხვდა. მცხეთის ჯვარისებურად ოთხაბსიდიანია, აბსიდთა შორის შექმნილ კუთხეებში თითო ოთახის ჩართვით. მხოლოდ აქ გარედან ამ ოთახების ასახულობა სამწახნაგოვანია, მცხეთის ჯვარში კი ორწახნაგოვანი. სამწუხაროდ, ეს ნაგებობა ისეა დანგრეული, რომ სხვა მეტი ვეღარა ითქმის რა მასზე.

ამ მხარეში გავრცელებული მრგვალი ტიპის ეკლესიები უმეტეს შემთხვევაში წარმოადგენენ ექვსაბსიდიან ნაგებობას, გარედან გუმბათოვანსა და მრავალწახნაგოვანს. ასეთებია ეკლესია კიაგმისალტში, ბანას მახლობლად, ოლთისის ციხის ეკლესია და გოგიუბას ეკლესია, არტანის რაიონში, სოფელ ველის მახლობლად. უკანასკნელი პირველებისაგან განირჩევა თავისი სიმაღლით და მდიდრული შემკულობით, ბარელიეფებით შიგნით, რომელთაგან ცოტადაა გადარჩენილი. მრგვალი ტიპისე ეკლესიაა სვეტშიაც, ართვინის მახლობლად. ამავე ტიპისაა ორიგინალური გეგმის ტაძარი ტაოსკარისა, ბურჯებ შორის სენაკების მქონე. უნიკუმი. მისი მსგავსი და თვალწარმტაცი ნაგებობა ჯერ არსად არის ნახული.

მრგვალი ტაძრის ტიპის დამგვირგვინებლად გვევლინება ბანას დიდებული კათედრალი, ბუმბერაზი თავისი აღნაგობით, მთასავეთ მაღლა აზიდული. აღაშენა „ხელითა კვირიკე ბანელისათა“ ადარნასე II კურაპალატმა, ქართველთა მეფედ კურთხეულმა 898 თუ 899 წელსა. კვირიკე ბანელი პირველი ეპისკოპოსი იყო ბანისა.

ბანის კათედრალისთანა ტაძრის საერთო გეგმას მის აგებამდე ტაოში უკვე იცნობდნენ VII საუკუნის ნახევარში აგებულის იშხნის ტაძრის სახით. იშხნის ტაძრის სახე განმეორებულ იქნა ამავე საუკუნეში ვაღარშაბატში. მაგრამ ეს ტაძრები მოკლე დღისანი აღმოჩნდნენ. მალე დაინგრნენ. ასევე მალე მოეღო ბოლო 1.000 წელს აშენებულს გაგიკის ტაძარს ანისში. აშენების დღიდან ორ საუკუნესაც ვერ გადააბიჯეს თავისი მთლიანობით. ბანა კი მრავალი საუკუნე არსებობდა და იარსებებდა კიდევ, რომ თურქთა მფლობელების ბარბაროსულ ხელს ციხე-სიმაგრედ არ გადაექცია რუს-ოსმალოს ომის დროს, XIX საუკუნის პირველ ნახევარში.

ბანის კათედრალის უდრეკელობა გამოიწვია იშხნის ტაძრის გეგმაში შეტანილმა გენიალურმა ცვლილებამ. ცვლილება შემდეგში გამოიხატა: ხუროთმოძღვარმა ჩვეულებრივი სვეტების ნაცვლად აღმოსავლეთის და დასავლეთის აბსიდებით შექმნილ კუთხეებში ამოიყვანა სამ-სამი სართული ოთხკუთხე პატრონიკეთა. ისინი ტაძარს ბურჯობასაც უწევდნენ თავისი სიმტიკიციითა და გამძლეობით, და ამშვენებდნენ კიდევ. 1843 წელს ბოტანიკოს კოხს უნახავს ბანის ტაძარი ჯერ კიდევ კარგად შენახული, თვალი მოსჭრია და ასეთი სიტყვები აღმოხდომია: „მთელ აღმოსავლეთში, მხოლოდ კონსტანტინეპოლის გამოკლებით, რაც კი მინახავს უეჭველად ეს ყველაზე ულამაზესია და უმშვენიერესი“.¹ სხვანაირად რომ ვსთქვათ, კოხის აზრით აია სოფია თუ შეედრება ბანას, თორემ სხვა არც ერთი ძეგლი აღმოსავლეთისა. ბანის ტაძარი უსათუოდ სიამაყეა ქართული ხუროთმოძღვრებისა და ქართული ისტორიისა.

თურქეთის მფლობელებისაგან მითვისებულს ამ ჩვენს მხარეში შეხედებით საერთოდ მარტო ზევით დასახელებულს ტაძრის ტიპებს კი არა, სხვა მრავალრიცხოვან ტიპებსაც. იშვიათი არაა აქ წმინდა სამნავიანი ბაზილიკა. სოფელ ურთაში შენახულია ამ ტიპის კოხტა პატარა ტაძარი, ექვსსვეტიანი, უძველესი, ჩემის რწმენით, ქართული წარწერით. სვეტები, იონური რიგის, თავისი შესაფერისი სვეტისთავეებით დამთავრებული, მსხვილია და დაბალი, უკვარცხლბეკო და ორ მწკრივადაა მოცემული, მწკრივში სამი სვეტის აღმართვით. მათზე დამყარებული კამარები სამ ნაგებ ნაგებობის სიერცეს. ნაგებობა არ ასცდენია თურქ მესვეურთა ხელით დამახინჯებას. გარედან ზედნაშენი კედლებით ციხედ გადაუქცევიათ. მისი შიგნითა შუა ამადლებული ნაწილისათვის ხის იატაკის დამატებით პატრონიკეს სახე მიუციათ და ნაწილობრივ სვეტის თავეები დაუფარიათ. ძეგლი V საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

სამნავიანი ბაზილიკა უფრო დიდი და ძველი დაცულია ჩილდაარის რაიონში, წყაროსთავეში. V-VI საუკუნეს ეკუთვნის. XI საუკუნეში ეს ტაძარი გადაუკეთებიათ გუმბათიან ნაგებობად სამი მკლავის მიშენებით მის აღმოსავლეთ ნაწილზე.

ამგვარივე ბაზილიკა ყოფილა კლარჯეთში, ჩვენი სასიქადულო ოქრომქანდაკებლების ბეშქენისა და ბექას სამშობლო

¹ Reise in Pontischen sebirge, II, Weimar. 1846. gv. 243-248.

ოპიზაში, და IX საუკუნის პირველ მეოთხედში გუმბათიან ტაძრად გადაუეთებია აშოტ I კურაპალატს, რომლის ქანდაკება თვით ტაძრის გამოსახულებით ხელში, ტაძრის გადაკეთებულ კედელზე, „ფრიად საჩინო ადგილზე“, როგორც გიორგი ყაზბეგი მოწმობს, ყოფილა გამოკეთილი. ეხლა ეს ქანდაკება, თბილისში ფოტოგრაფ ერმაკოვის ხელით მოტანილი, საქართველოს მუზეუმში ინახება.

უფრო მკვეთრი სახის სამნავიანი დიდი ბაზილიკები დაცულია ისპირის დასავლეთ ნაწილში, ოთხთა ეკლესიის მახლობლად, და პარხალში. უკანასკნელი აუგებინებია 973 წელს დავით მაგისტროსს, შემდეგ კურაპალატს. ამაზე წინათ, როგორც ჩვენმა ექსპედიციამ გამოარკვია, აშენებული ყოფილა ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკა, რომელიც შემდეგ შეუძერწინებია თლილის ქვით დავითს დიდ კურაპალატს, რასაც თვით წარწერა ამტკიცებს. აქ ყოფილა დიდი მონასტერი. დაცულია სხედასხვა ნაგებობანი, მათ შორის დიდი სემინარია – საოსტიგნეც. ეს ადგილი ერთი აკანთაგანია ჩვენი კულტურის მოღვაწეებისა. აქედან არიან გამოსულნი ექვთიმე მთაწმინდელი, არსენ ნინოწმინდელი და სხვა ცნობილი პირნი. საერთო გეგმა ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკისა ურბნისის ბაზილიკის გეგმას მოგვაგონებს.

პარხლის ბაზილიკა ოთხთა ეკლესიის ბაზილიკის განმეორებაა. მაგრამ აქ უნდა აღინიშნოს ერთი ფაქტი. პარხლის ბაზილიკისათვის თავიდანვე დაურთავთ პატრონიკე და შემდეგ ამის მიბაძვით ამგვარივე ოთხთა ეკლესიის უკვე აგებული ბაზილიკისათვის დაუმატებიათ. პარხლის ბაზილიკა თავიდანვე თლილი ქვით აუგიათ და შეუმკიათ მრავალნაირი ლამაზი ჩუქურთმებით, უფრო მცენარეთა და ცხოველების სურათებით. ბაზილიკის შუა ნაგის კამარნარი უჩუქურთმოდაა დატოვებული, მაგრამ შემკობილია შემდეგ დროში პოლიხრომის საშუალებით იოანე ქართლის პატრიარქისა და სხვების მიერ. შერჩენილია ნაშთები ძველი მხედრული წარწერისა, რომელიც ტაძრის მოხატვას ეხება. ტაძრის წარწერაში აღსანიშნავია ერთი მოვლენა: შიგ ლაზურ-მეგრული სიტყვები ურევია.

II

საქართველოს სამხრეთ ნაწილებში გვხვდება ტაძრის კიდევ ერთი გახშირებული ტიპი. ეს არის ცენტრალური გუმბათიანისა და

ბაზილიკის ტიპის ტაძრის სინთუზი. ეს სინთუზი საქართველოში უფრო ადრე გვხვდება (IX-X საუკუნეებში), ვიდრე ბიზანტიაში. ამ სინთუზმა როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, ისე თურქეთის მიერ მითვისებულს სამხრეთ საქართველოს ნაწილებში დიდი შედეგები მოგვცა. მისი ნიმუშებია იშხანი, ოშკი და ხახული. მომხიბლავია მათი ასახულობა და სამკაულობა – ფრესკები, ჩვენამდე ბევრი მათგანი ფრაგმენტებად მოღწეული, ჩუქურთმები მრავალფეროვანი და ბარელიეფები.

იშხანი. ეს კათედრალის ტაძარი აგებულია ტაოში, ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, მაღალ ტაფობზე. ტაძარი აუგია გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეს, საბანს IX საუკუნის პირველ ნახევარში.

თავისი გეგმით იშხანის კათედრალი წარმოადგენს ერთნავიანი ბაზილიკისა და ცენტრალურ გუმბათიანი ტაძრის სინთუზს, და ამის გამო ჯერის სახოვნებას. დასავლეთი მკლავი წაგრძელებული აქვს. ტაძრის სწორედ ეს ნაწილი უკვე თაღრიცხული და შემდეგ კრამიტგადახურული მაჰმადიანებს თავისი მიზგითისათვის გამოუყენებიათ. ტაძრის აღმოსავლეთი ნაწილი და გუმბათი საკმაოდ კარგად არის დაცული. კათედრალი ნაგები ყოფილა მსუბუქად ნათალი აგურისებური ქვით, ხოლო 1032 წელს, ბაგრატ IV დროს შეუძერწიათ მოყვითალო ნათალი ქვით. ბაგრატ IV შეიღის გიორგი II დროს კიდევ გადაუკეთებიათ სამხრეთის კარის ბჯე. დასავლეთის ეკტერი აღარ არსებობს. მოსპობილია აგრეთვე რესტავრაციისას, ჩემის აზრით, გაღერიაც, სამხრეთის მხრით სამი ფრონტონით, იმგვარი, როგორიც დაცულია ოშკის ტაძარში. კარსარკმლები ტაძრისა შემკობილია ფრიად ლამაზი ჩუქურთმებით, რომლის მსგავსიც ბაგრატ IV დროის სხვა ძეგლებში იშვიათი არ არის. განსაკუთრებით ლამაზია სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ფასადები. რესტავრაციისას, ე. ი. 1032 წელს, გუმბათს ცოტა ცვლილება განუცდია. მისი რვა გლუწახნაგი შეუძკიათ გარედან ლამაზად მოჩუქურთმებული თითო მრგვალი სარკმლით. ამ სარკმლების გამოკვეთის დროს დაუზიანებიათ, თითქოს დაუკოდიათო, წინასწარმეტყველთა სურათები და მათი წარწერები.

იშხნის კათედრალი ცნობილია კარგი ფრესკებით. ტყუილად კი არ არის აქ გაერცელებული ასეთი გამოთქმა: „საქებარია სილამაზე ოშკის ტაძრისა, ადგილ-მდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იშხნისა“. მხატვრობა კედლებზე მთლად წარხოცილია.

გუმბათში სხვათა შორის გადარჩენილია ლამაზი სტილის ჯვართამაღლება და ზაქარია წინასწარმეტყველის ხილვის ფრესკა – ეტლები, რომლებშიაც შებმულია ფერადი ცხენები. საკურთხეველში მარჯვნივ, კანკელის ზემოთ, თაღზე მედალიონში ყოფილა დახატული ქალი, რომლის ძლიერ წაბღალული წარწერა მე ასე აღვადგინე: „(ნანა მეუღლე მირიანისა მცხეთისა) დედოფალი ნინოის მიერ განათლებული“.

ჩრდილოეთის ეკეტერში ვიპოვე უძველესი წარწერა, 27 სტრიქონიანი, შესრულებული ლამაზი ასომთავრულით. წარწერის რვა უკანასკნელი სტრიქონი სრულიად წარხოცილია, დანარჩენები – მერთაღად მოსიანან, მაგრამ წაკითხვა მათი მაინც შეუძელი.

იშხანში გადარჩენილია კიდევ კედლის მხატვრობის სამი წარწერა, თვით სურათები წარწერებში მოხსენებული პირებისა კი აღარ არსებობენ. პირველი წარწერა დასაწყისში დაზიანებულია. გაგრძელება იკითხება ასე: „(... ძე ბ) ბაგრატ კურაპალატისაი“... მეორე წარწერა – „ბაგრატ (მაგისტ)როსი, ქართველთა მეფე“. მესამე წარწერა იკითხება სრულად: „ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი: ძე ადარნესე კურაპალატისაი“.

ეს წარწერები მოგვითხრობენ ადრეულ ბაგრატიონებზე, რომელთა ჩამომავალნი XIX საუკუნემდე საქართველოს სახელმწიფოებრიობის მესვეურობას ეწოდნენ და XI საუკუნის დასასრულიდან XIII საუკუნის პირველ მეოთხედამდე ჩვენი „ოქროს ხანის“ შემქმნელნი გახდნენ.

ამრიგად, ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ბევრი რამ ცხადი ხდება მისგან უსამართლოდ ჩამოკეპთილ მხარეში მობნეულის ძეგლების გადათვალიერებით.

ოშკი. ეს ტაძარი თავისივე სახელის სოფელშია აღმართული, თორთუმის წყლის მარცხენა მხარეს, თორთუმის ტბაში ჩამდინარე თორთუმის წყლის შესართავის მახლობლად მაღალ მთაზე. სოფელ ოშკის მცხოვრებნი ქართველი მაჰმადიანნი არიან. მთის კალთა, საცა ტაძარია მოთავსებული, საგანგებოდ მოვაკებულია. კალთას აღმოსავლეთით ღრმა ნაპრალი საზღვრავს. ოშკი ბანას შემდეგ პირველხარისხოვანი ძეგლია ტაოში თავისი ბუმბერაზობით, პარმონიული სტილით და სამკაულადობით. თანატოლია ქუთაისის ბაგრატის ტაძრისა, მცხეთის სვეტიცხოველისა და კახეთის ალავერდისა. მას უსათუოდ გაეღენა მოუხდენია ქუთაისის

კათედრალის აგებაზე.

ოშკის გეგმა რამდენადმე განმეორებაა იშხნის ტაძრის გეგმისა, მხოლოდ დიდი მასშტაბით. აქაც სინთეზი გვაქვს ცენტრალურ გუმბათოვანი ტაძრისა და ერთნაირი ბაზილიკისა ერთი ნრდილოეთის ეკეტერიტ. მაგრამ ოშკსა და იშხანს შორის განსხვავებაც არის. ოშკს ჯერის აღმოსავლეთისა, სამხრეთისა და ნრდილოეთის მკლავები სამ-სამი აბსიდით უთავდება, იშხანს კი სამხრეთისა და ნრდილოეთის მკლავები ოთხკუთხედად აქვს დათავებული. ოშკს ამშვენებს ორი პატრონიკე, ერთი დასავლეთით და მეორე ნრდილოეთით ეკეტრის ზემო სართულში. პატრონიკე დასავლეთ მკლავში ოთხი ღამაში კამარით გამოიმშორება. გარედან დასავლეთის მკლავის სამხრეთს გრძელი ღამაში გაღვრია ახლავს თავისი ოთხის ფრონტონით. ტაძარი თავიდანვე აგებულია ღამაზად ნათლის მოყვითალო წითელი ქვით. ძველი დაზიანებულია: ჩანგრეულია მისი დასავლეთის მკლავისა და ნაწილობრივ აღმოსავლეთის მკლავის თაღი. მაღალი გუმბათი კი, დამყარებული დიდს, მრგვალს, მაღალს და მდიდრულად შემკულს ოთხ სვეტზე, კარგადაა დაცული. საკმარისად დაცულია ტაძრის ფასადებიც. ტაძრის სამხრეთი მკლავი ჯამედაა გამოყენებული და ამით დაუშნობებულია.

ოშკი მოხატული ყოფილა. ცოტადენი მხატვრობა გადარჩენილია საკურთხეველში. დაცულია მხატვრობის ერთი წარწერა, რომელიც გვიჩვენებს, რომ ტაძარი მოხატულია ჯოჯიკ პატრიკის საფასით 1036 წელს. მხატვრობის სტილი მონუმენტურია. გადმოვლებულია მისი ორი ნიმუში: წმ. თეკლა და ერთი ანგელოზი.

ტაძარი აგებულია X საუკუნის მეორე ნახევარში. მისი აგება დამთავრებულია 961 წელს. აღმშენებელნი არიან ტაოს ბაგრატიონები, ძენი ადარნესე III კურაპალატისა – ბაგრატ ერისთავთ ერისთავი (966) და მისი ძმა დავით III – ოშკის აშენებისას ერისთავთ ერისთავი და მაგისტროსი, შემდეგ დიდი კურაპალატი ტაოსი, ტაოს მეფე, რომელიც მიიცვალა 1001 წელსა. ორთავე მამულებელი ტაძრისა ოთხს სხვადასხვა წარწერაშია მოხსენებული. დაცულია ერთისაც და მეორის ბარელიეფიც ეედრებისა, ბარელიეფის აქეთ-იქით ტაძრის გამოსახულებით ხელში თვითეული. ეედრების ქანდაკებას აწერია: „წმინდაო ღთისმშობელო და წმინდაო ნათლის მცემელო ადიდენ მეფენი ჩუენნი, გლახაკნი შეენნი, მშენებელნი ამის წმინდისა

(ეკლესიისა) და კუალად წარუმართენ მეფეთა ჩვენთა ბაგრატსა და დავითს“.

დავით მაგისტროსის ბარელიეფს აწერია: „მონაი ღმრთისაი მეფე ჩვენი დავით მაგისტროსის ადიდენინ ღმერთმან ორთავე ცხორებათა მაშენებელი ამის წმინდისა ეკლესიისაი – ამინ“.

ოშკის სხვა წარწერებიც აქვს. ერთი აღმოსავლეთის აბსიდის სარკმლის თავზე ასომთავრული ხუთსტრიქონიანი, ერთი ათსტრიქონიანი – დასავლეთის მკლავის სამხრეთის კარის თავზე. ერთიცა და მეორეც საყურადღებოა, მაგრამ ყველაზე დიდი და ძვირფასი წარწერა დაცულია სამხრეთის მკლავის კარის თავზე. ის თორმეტსტრიქონიანია. ჯერ მოხსენებულია ტაძრის მაშენებელი ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი და დავით მაგისტროსი, მერმე მშენებლობის ხელმძღვანელი, ალბათ მნე, გრიგოლი და შემდეგ თუ რამდენი კალატოზი, ხურო და მჭედელი მუშაობდა ტაძრის აგებაზე, რამდენი ღვინო, რკინა, ხორბალი იხარჯებოდა, რამდენ საქონელს ამუშაებდნენ, საიდან მოჰქონდათ ქვა და რამდენი სხვა მუშა ხელი მოქმედებდა. ამ წარწერაში მოხსენებულის გრიგოლის ბარელიეფიც შერჩენია ტაძარს სამხრეთ გალერიაში, დიდს ექვსწახნაგიან სვეტზე. ეს სვეტი საუცხოოდ არის შემკობილი ნაირნაირი ჩუქურთმებით, ბარელიეფებით, გორელიეფებით და ქანდაკებებით. თვით გრიგოლი ეედრების ქანდაკების ქვემოთ არის მუხლმოდრეკით წარმოდგენილი. აქვე არის წმინდა ნინოს ქანდაკებაც. სხვა წახნაგებზე წარმოდგენილი არიან სხვადასხვა დასი ანგელოზთა და სხვათა შორის გორელიეფები კოზმანისა და დომიანესი.

ოშკის სამხრეთ ფასადს ამშვენებს ხუთი მთავარანგელოზის ქანდაკება და ბარელიეფები არწივისა, ირმებისა და სხვათა, ჩრდილოეთ ფასადს ქანდაკებანი – ლომისა და კუროსი, დასავლეთის ფასადს – ბიუსტი სიმეონ მესვეტისა.

ოშკის სამკაულადობაში უხვად გამოყენებულია პოლიხრომი. წარწერები, ორს ამოჭრილს გარდა, წითელი საღებავით არის შესრულებული. სხვათა შორის საღებავით შესრულებულია ზევით მოხსენებული თორმეტსტრიქონიანი წარწერაც. ატმოსფერული მოვლენებისაგან დაუცველ ადგილებში ყველა წარწერა გადასულია, დაცულში კი შენახული.

ოშკი დიდი მონასტერი ყოფილა. მის გარშემო სხვა შენობების დიდძალი ნანგრევებია. სამხრეთით ორი მცირე ეკლესიაა

თლილი ქვით ნაგები. ერთს ქვა მთლად შემოძარცული აქვს. ოშკის ჩრდილოეთის მკლავს უშუალოდ ეკერის ერთი საყურადღებო ნაგებობა – სამნავიანი ბაზილიკა სამხრეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გაგრძელებული თავისი ორწყება სვეტებით და ამ სვეტებზე დამყარებული კამარებითურთ. ამ ნაგებობის ჩრდილოეთის კედელი ეკერის ჩამოჭრილ მთასა და გლუვია. ნაგებობა თაღნამოქცეულია. სხვა მისი ნაწილები დაცულია. ასეთი ნაგებობა კლარჯეთის სხვა მონასტრებშიაც გვხვდებოდა – ოპიზასა, შატბერდსა და ტბეთში. ჩემის ასრით, ნაგებობა საკრებულო სახლს წარმოადგენდა, სახელდობრ სემინარიის ბინას, სადაც განათლებულ ხალხს ამზადებდნენ. ამაზე მიგვითითებს ზეით დასახელებულ ნაგებობასთან ჩრდილოეთით მოდგმული უშეულებელი კვადრატული, გვირგვინიანი დარბაზი. გვირგვინი ტრომპეზუა ამოყვანილი. დარბაზი თავისი გამშუქებული გვირგვინითურთ კარგადაა დაცული. თავისი კონსტრუქციით მოგვაგონებს ჩვენში აქიქ სოფლებში გადარჩენილს დარბაზებს. ეს დარბაზი, თქმა არ უნდა, გაწესებული იყო საბიბლიოთეკოდ და ხელნაწერების გადასაწერად. ამ დარბაზის გვირგვინის ქვეშ 978 წელს თორნიკე ერისთავის შეკვეთით გადაწერილია ქართული დაბადება და მრავალი სხვა წიგნი, რომელნიც ეხლა ათონის ივერიის მონასტერში ინახება და თავისი წარწერებით მოწმობენ, რომ ოშკში არიან გადაწერილნი. მიქელ მოდრეკილის საგალობლების წიგნი ამ დარბაზში უნდა იყოს გადაწერილი.

ოშკი ერთ-ერთი აკვანია ჩვენი ღვაწლმოსილი ძველი განათლებული ხალხისა და ამასთანავე წყაროც ყოფილა ჩვენი მწიგნობრობისა. ქართველთა განათლების ამ მნიშვნელოვან ცენტრს, ახლა უპატრონოდ მიგდებულსა და ნაწილობრივ გავერანებულს, დიდი დამსახურება მიუძღვის ჩვენი ქვეყნის წინაშე.

ხახული. ეს ტაძარიც თავისი სახელის სოფელშია აღმართული. სოფელს უჭირავს ხახულის წყლის ვიწრო ხეობა ექვსი კილომეტრიც მანძილზე. ეს მდინარე ჩადის თორთუმის წყალში მარცხენა მხრიდან. მის შესართავთან ახლოს ჩვეულებრივი ტიპის ეკლესიაა, რომლის გასწვრივ თორთუმის წყალზე ერთმალისი და ცალკამარიანი ქვით ნაგები ძველი ხიდია გადებული. თორთუმის წყლის სათავეში ციხეა, ციხის ქვემოთ კიდევ სოფელი თორთუმი. თორთუმის ციხის მახლობლად მთაზედ სოფელ ექექში (ეკეკი)

დაცულია ღამაში, გუმბათიანი ეკლესია, თლილის ქვით მკევიდრად ნაშენი. ახლა მიზგითად არის გადაქცეული. აშენებულია XI საუკუნის დასაწყისში. ჩვენი ექსპედიციის დროს თორთუმის ხეობა ექვს უბნად იყოფოდა. მცხოვრებთა რიცხვი აღწევდა 14 ათასს, რომელთა შორის 79 სომეხი აღმოჩნდა. დანარჩენნი მესხები იყვნენ. ხახული ბაღნარით მოცული მთავარი სოფელია თორთუმის ხეობაში. ხახულის ტაძარს ქეიტკირის გაღავანი არტყია. გაღავანი დანგრეულია. გაღავანში მოქცეულია ხუთი მცირე ეკლესიაც. ერთი – მთავარი ტაძრის სამხრეთითა და მეორე ჩრდილოეთით მთლად დაუსიანებელია. გაღავანში შესასვლელი კარი სამხრეთით არის მოთავსებული. მის თავზე სამრეკლო ყოფილა დაშენებული. თურქეთის ხელში ჩავარდნილს ჩვენი ქვეყნის მთელს მხარეში არც ერთი ტაძარი არაა ისე დაცული, როგორც ხახულში. ტაძარი გამუსლიმანებულ ქართველებს მიზგითად გადაუკეთებიათ, ამგვარად ზრუნვის საგნად გაუხდიათ და კარგად შეუნახათ.

ხახული სინთეზია ცენტრალურ გუმბათოვანი ტაძრისა და სამნავიანი ბაზილიკისა. ამით განირჩევა იშხნისა და ოშკისაგან. ეს წინ წადგმული ნაბიჯია ოშკის აშენების შემდეგ X საუკუნის დასასრულს, დავით კურაპალატის დროს. ხახულიც, როგორც ქართლის ცხოვრება მოწმობს, უეტყველად დავით კურაპალატის ბრძანებით არის აშენებული. ხახულის ერთი წარწერა გვიან მიშენებულის გაღვრიის სვეტზეა ამოკვეთილი და იკითხება ასე: „სახელითა ღმრთისაითა მე საბა საღირის ძემან შევსწირე წისკილის ადგილი წმიდასა ღმრთის მშობელსა და დაედევ აღაძი სალოცველად თავის ჩემისა და მშობელთა და ძმათა ჩემთათვის და ვინც შეუცვალოს შეჩვენებულ არს ღვთისა პირითა, მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა. ამინ“. ტაძრის აგების დროის წარწერები აღმოჩნდა გუმბათის სვეტების კვარცხლბეკებზე, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ესენი იხსენიებენ მხოლოდ კალატოზებს. ამ წარწერებს ჩვენ ვკითხულობთ ასე: „გურსი, ადერკ, მიქელ, ჯაფახ, თვალშავ, გიორგი და თვალის, მუხწის (მხწს)“.

ხახულს თავდაპირველად ჰქონია ორი ეკეტერი – ერთი დასაველეთით და მეორე ჩრდილოეთით. ეს უკანასკნელი სანოვანისა და ნივთების საწყობი ყოფილა. ამას მოწმობს ეკეტერში ნახული ნაქვევრალი ადგილები და მისი უაბსიდობა. XIII-XIV საუკუნეებში ხახულისათვის სამხრეთით მიუშენებიათ გაღვრია სამი ღია თაღით.

ამ მინაშენს დაუფარავს ხახულის სამხრეთის სარკმელი, დაუფარავს ნაწილობრივ სვეტებით ბარელიეფები და ჩუქურთმები, მოთავსებული ტაძრის ერთადერთ შესასვლელზე. კარგად მოსჩანან აქ ბარელიეფი – პეტრე მოციქული გასაღებით, მამალი ღომი ხარის მბრძღენელი, ნიანგი იონას მყლაპავი და ღომი. ტაძარი მოხატულია. საკურთხეველში წარმოდგენილი მოციქულები უფრო კარგად არიან დაცულნი, ვიდრე სხვა ადგილების ფრესკები. ტაძრის სამხრეთის მკლავის ორმაგი სარკმელი შემკულია ორმაგი სვეტებით, დამშვენებულია პოლიხრომით შექმნილი მარათი, რომლის შუაში მოთავსებულია საუცხოო ბარელიეფი – კურდღლის მბრძღენელი არწივი. ყველაფერი ეს ერთად სამხრეთ ფასადს თვალწარმტაცობას უქმნის. მშვენიერია ტაძრის დასავლეთი ფასადიც. ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადი ნაკლებად არის შემკული, თუმცა სარკმელი ამ მხრითაც ლამაზია.

ხახული – დიდი ლაერა – მონასტერი, ეს კიდევ ერთი აკანია ჩვენი ქვეყნის ძველ, განათლებულ შვილთა. აქედან არიან გამოსულნი გიორგი მთაწმინდელი, მისი ხელმძღვანელი და ნათესავი გიორგი მწერალი, რომელიც იყო მწერალთა ზედა მთავარი ბაგრატ III დროს. აქ გაჩაღებული იყო ხელთნაწერების გადაწერაც. სხვათა შორის, აქ გადაიწერა XI საუკუნის დამდეგს თარგმანებათა იოანე ოქროპირისა. ეს ხელნაწერი სინას მთაზეა დაცული. აქედანაა გამოჩენილი იოანე ეპისკოპოსიც, იოანე ხახულელი, რომელსაც ოქროპირს უწოდებდნენ. მისი გადაწერილი სადღესასწაულო დაცულია იერუსალიმის მახლობლად ჯვარის მონასტერში.

ამრიგად, თურქეთის საზღვრებში მოქცეულია საქართველოს ტერიტორიის სამხრეთი მხარე, ჩემს მიერ და სხვა მეცნიერთაგან დაეღილი, და ჭანეთ-ლაზეთი, რომელიც, მე არა, მაგრამ სხვა ჩვენ მეცნიერთ დაუვლიათ, შესწავლიათ ისტორიულად, ეთნოგრაფიულად, რასიულად და კულტურულად, საქართველოს განუყოფელი ნაწილია და მისი შვილების შრომით, ოფლითა და კულტურული უნარით იყო აყვავებული. საქართველოს აღნიშნული ნაკვეთის უხეში ძალით ჩამოშორებას ქართველი ერი არასოდეს არ შეპრიგებია და არც შეურიგდება.

ახლა, როდესაც საბჭოთა კავშირ-ინგლის-ამერიკის კოალიციამ ფაშისტური გერმანია და იმპერიალისტური იაპონია დაამარცხა და მთელი ევროპა იხსნა მონობისაგან, დადგა ჟამი

მრავალი ისტორიული უსამართლობის გამოსწორებისა. რეაქციის შეიარაღებული ძალების განადგურებაში მთავარი როლი საბჭოთა ქვეყნის წითელმა არმიამ და მისმა შემქმნელმა და ხელმძღვანელმა გენიოსმა დიდმა სტალინმა შეასრულეს. ქართველმა ერმა, საბჭოთა კავშირის სხვა ერებთან ერთად, დიდი მსხვერპლი გაიღო ამ ომში, ფასდაუდებელი წელიწადი შეიტანა ჩვენს გამარჯვებაში. მისი კანონიერი მოთხოვნები თურქეთის მიმართ უნდა დაკმაყოფილდეს.

პროფესორი ექვთიმე თაყაიშვილი

გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, 25 მაისი, №104, გვ. 3-4; 26 მაისი, №105, გვ. 2-3 (გამოქვეყნებულია: ჯაბა სამუშია. იდეოლოგიური კამპანია (საბჭოთა კავშირის პრეტენზიები თურქეთისადმი 1945-1953 წლებში). თბილისი, 2003, გვ. 67-80).

დოკუმენტი №31

საბჭოთა მთავრობის განცხადება ალბანეთისა
და იუგოსლავიის ტერიტორიაზე საბჭოთა
ჯარების თავმოყრის შესახებ უცხოურ პრესაში
გავრცელებული ცნობების უარყოფის თაობაზე
1946 წლის 7 ივნისი

Опровержение ТАСС

7 июня 1946 года

На-днях радио Анкары передало сообщению специального афинского корреспондента Анатолийского агентства о том, что в Албанию и Югославию, якобы, прибывают крупные контингенты советских войск, которые расквартировываются вдоль греческой границы.

ТАСС уполномочен заявить, что указанное сообщение является сплошным вымыслом и распространяется указанным агентством с явно клеветнической целью.

„Известия“, №133 (9049) от июня 1946 г.

დოკუმენტი №32

აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს
ნიკო ბერძენიშვილის წერილზე „თურქეთისადმი
ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“ უცხოურ
პრესაში გამოქვეყნებული გამოსმაურებების მიმოხილვა
1945 წლის 1 ნოემბერი-1946 წლის 15 იელისი

Отклики иностранной прессы на письмо грузинских академиков

**С. Джанашиа и Н. Бердзенишвили „О наших законных
требованиях к Турции“**

14 декабря 1945 года в Грузинской республиканской газете „Комунисти“ было напечатано письмо в редакцию членов Академии Наук Грузинской ССР С. Джанашиа и Н. Бердзенишвили под заглавием: „О наших законных требованиях к Турции“. На шестой день, эта же статья был опубликована в газетах „Правда“, „Известия“ и в других московских газетах. Статья передавалась по радио – Грузинским Радио-комитетом на грузинском и русском языках; после ее опубликования на страницах московской прессы, она транслировалась Московской Радио-станцией.

Грузинские академики в указанной статье, основываясь на многочисленных исторических и документальных источниках, обосновывали необходимость возвращения Грузии ее земель, отторгнутых Турцией. Они писали о многовековой мечте грузинского населения, закабаленного турками, вернуть себе свободу, о фактах уничтожения турками замечательных памятников грузинской материальной культуры и о всех тех несправедливостях, которые чинили турецкие захватчики по

отношению к Грузии и грузинскому народу.

Авторы, говоря о мечте и желании трудящихся Советской Грузии и грузинского населения, томящегося под игом турецкого господства, требовали воссоединения исконных грузинских земель, все еще находящихся за пределами Советской Грузии, а именно: воссоединения районов Ардагана, Артвина, Ольты, Тортума, Байбурта, Испира, Гюмишхане и Лазистана вместе с Трапезундом и Герасунтом.

После появления в печати письма грузинских академиков, в тбилисских газетах „Комунисти“ (на грузинском языке) и „Заря Востока“ (на русском языке) появился целый ряд статей, посвященных затронутому вопросу.

В своих статьях Кадий аджарских мусульман Беридзе, Патриарх Всея Грузии Цинцадзе, академик А. Чикобава, проф. Завриев, доц. Джикия и др. подчеркивали правильность постановленного вопроса и подкрепляли новыми материалами законность требований грузинского народа. Эти статьи не были опубликованы в московских газетах и поэтому не стали объектом обсуждения иностранной прессы и радио.

25 февраля с. г. в газете „Правда“ было опубликовано выступление Секретаря ЦК КП(б) Грузии товарища К. Н. Чарквиани: „25 годовщина Советской Грузии“. В этой статье товарищ Чарквиани коснулся вопроса, поднятого грузинской общественностью и подчеркнул его правоту и законность.

Вполне понятно, что после того, как статья акад. Джанашиа и Бердзенишвили была опубликована в московских газетах и передана центральными радио-станциями, она тотчас-же привлекла внимание мировой прессы и радио. В течение долгого времени в иностранной печати появлялись ответные письма и комментарии на эту статью.

Вопрос, поставленный передовой грузинской общественностью, вызвал в зарубежной печати и радио новый поток антисоветской пропаганды, разукрашенной всевозможными выдумками и клеветой. Разумеется, особо сильную кампанию подняли турецкие реакционеры. От них не отставали некоторые газетные писак и радиокомментаторы

Англии, Америки, Франции, Индии, Канады и других стран. Они не щадили красок для разоблачения советских „экспансионистских“ намерений.

Для лучшего освещения данного вопроса ознакомимся с наиболее характерными выступлениями в печати в отдельных странах в связи со статьями грузинских академиков.

Турция: Еще до опубликования вышеуказанной статьи грузинских академиков, 1 ноября 1945 года, Президент Турции Исмет Иненю произнес традиционную речь, коснулся вопроса поднятого армянами, проживающими в Америке и других странах, о возвращении Советской Армении земель, захваченных турками. Иненю категорически отвергнул возможность каких-либо территориальных уступок со стороны Турции. Он заявил:

„Было бы странно требовать от Турции под каким бы то ни было предлогом какую-то часть ее территории и ее прав... Мы открыто заявляем, что нам не нужно платить кому бы то ни было долгов за счет турецких земель и прав. Всей душой мы любим честь и умрем как честные люди“ (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 3).

При этом Иненю, как бы между прочим, обмолвился о том, что Турция имеет надежду на поддержку со стороны Англии.

Этой своей речью Исмет Иненю дал тон и направление деятельности турецкой печати и радио. Вскоре за этим последовали довольно обширные статьи и обзоры в газетах „Улус“, „Танин“, „Джумхуриет“ и др. Турецкие журналисты, члены Меджлиса Атан, Ялчин и другие откровенно писали о том, на что намекал Иненю. С новой силой развернулась антисоветская кампания против „москалей“ и русского „экспансионизма“.

12 декабря 1945 года турецкий посол в Лондоне Джеват Ачикалин дал интервью корреспонденту агентства Рейтер. В интервью он официально заявил: „Вилайеты Карс и Ардаган были отданы Турции Лениным в 1921 году, когда Турция уступила Советам Батуми... этот обмен (!) является искренним жестом дружбы и доверия между двумя странами и

был направлен к действительному устранению трений и подозрений между двумя странами" (ТАСС. ГПО. 18.1.46 г. стр. 4).

Это официальное заявление ясно говорит о позиции Турции в этом вопросе. При этом турки не могли скрыть своих надежд на возникновение непреодолимых противоречий между англо-американцами и Советским Союзом на предстоявшей в то время Московской Конференции. Турецкие журналисты Ялчин, Атан, Ялман, Сарач-оглу и другие предсказывали, что Московская Конференция закончится также безуспешно, как и предыдущая Лондонская Конференция.

В турецкой правой печати появлялись и другие соображения, высказываемые не без провокационных целей. Так, например, в номере от 12 ноября газеты „Тасвир“ была напечатана статья Бабана, в которой автор не желая сил, пытался раздражить общественное мнение Англии и Америки, утверждая, что эти последние проводят политику губительную для Турции. Бабан сравнивал поездку Бевина и Бирнса в Москву с поездкой Чемберлена и Даладье в Мюнхен в 1938 году. По мнению автора за этой новой „поездкой“ должно было последовать принесение в жертву турецкой национальной независимости, точно также, как совершили это Чемберлен и Даладье по отношению к Чехо-Словакии.

Таковой была обстановка к началу Московской Конференции. Опубликование московскими газетами 20 декабря 1945 г. статьи грузинских академиков было подобно взрыву бомбы в лагере турецких реакционеров.

До того, как содержание статьи академиков Джанашиа и Бердзенишвили стало известным в Турции, 20 декабря в турецком Меджлисе была устроена очередная инсценировка, действующим лицом которой явился „герой“ первой мировой войны генерал Кязым Кара Бекир. Имея в виду неоднократные требования армянской общественности о возвращении Советской Армении провинций Карса и Ардагана, а также то, что будто бы конференция трех Министров в Москве занимается этим вопросом, генерал Кара Бекир заявил:

„Если верить сообщениям иностранных агенств, наш северный

сосед имеет к нам некоторые притязания. Весь мир должен знать, что проливы являются горлом турецкой нации, а Карское плоскогорье – ее позвоночным хребтом. Претендовать на это плоскогорье, значит покушаться на всю Анатолию. Мы не можем допустить посягательств на Проливы, ибо иначе мы будем задушены... Удар по нашей стране может привести в действие всех англо-саксов... Если русские будут по-прежнему настаивать на своих требованиях, мы прольем кровь... Мы будем бороться до тех пор, пока в живых останется хотя бы один турок. Мы потратим все наши деньги, чтобы вооружиться до зубов" (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 6). То, что в Турции придавали большое значение выступлению Кара Бекира, видно хотя-бы того факта, что по распоряжению правительства на страницах турецкой печати был опубликован полный текст речи этого генерала.

После Кара Бекира в Меджлисе выступил Министр Иностранных дел Хасан Сака, который заявил:

„Мы никому не предъявляем требований, но никому ничего не отдадим. Мы хотим проводить ему политику и в будущем как делали это в прошлом“ (ТАСС. ГПО. 18.I.46 г. стр. 7).

Во время этой инсценировки Меджлисом были приняты резолюция и обращение к турецкой армии, в которых выражалась надежда на то, что армия с честью выполнит стоящие перед ней задачи по защите единства, независимости и безопасности родины.

Вся эта антисоветская кампания достигла наивысшей точки, когда туркам стала известна статья грузинских ученых, вызвавшая неистовую истерику в турецких реакционных кругах. Турецкие газеты, начали обливать самой грязной и ложной руганью авторов статьи.

Вначале, казалось, что в Турции не придают особого значения появлению этой статьи: Однако, после того, как интерес иностранной прессы к этой статье стал очевидным, в Турции поднялась газетная шумиха.

Кое где в иностранной прессе появилось мнение, что после того, как конференция трех Министров в Москве закончит рассмотрение

иранского вопроса, на повестку дня встанет турецкий вопрос. Это мнение окончательно вывело из равновесия турецких реакционеров. 22 декабря радио Анкары посвятило этому вопросу специальную передачу, в которой было сказано:

„Турция не претендует на чужие земли и не имеет никаких территориальных долгов. Поэтому мы даже не допускаем мысли, что вопрос, касающийся территории Турции, может быть поставлен на обсуждение Московской конференции и будет играть на нервах турецкого народа. Если все это война нервов, то не мешает знать, что турки в долинах Анатолии в результате борьбы за независимость укрепили свои нервы и сделали их крепкими как сталь“ (ТАСС. Р-54, 22.12.45 г.).

23 декабря волна турецкого „возмущения“ еще больше поднялась. Турецкие газеты поместили свои статьи под кричащими заголовками. Так например, в турецком офицозе, газете „Улус“ была помещена статья под заголовком „После Карса и Ардагана начали требовать от имени Грузии Трабзон, Гирасунт и Байбурт“, а в газете „Танин“ – „Оказывается Карса, Ардагана и Артина недостаточно. Уже требуют Трабзон, Гюмишхане и Байбурт“.

Газета „Улус“ поместила на первой странице фотоснимки городов Трабзона, Артина и Карса со следующими надписями: „Вид нашего прекрасного Трабзона, который на протяжении всей истории был турецким и таким останется навсегда“; „Один из видов турецкого Артина“; „Общий вид турецкого Карса“ и т. д.

Газета „Анатолю“ в номере от 21 декабря писала: „В настоящее время Турция стоит перед лицом притязаний России. Необходимо признать, что Россия сделала большой переворот и путем реакционных политических действий возродила методы царизма. Она стала применять на практике прежнюю царскую политику. С точки зрения международной политики, было бы напрасным трудом искать различие между сегодняшней и вчерашней Россией“ (ТАСС. 23.12.45 г. лист 86-О).

Ялчин выступил в обычном для него тоне на страницах газеты „Танин“:

„Большевики имеют притязание на наши земли и проливы. Однако Турция является страной, которая способна защитить себя. Она внимательно следит за коммунистической провокацией и пропагандой“ (ТАСС. 23.12.45 г. лист 5-0).

Редактор газеты „Актами“ Садак писал о том, что Советский Союз относится враждебно к Турции потому, что она верна англо-турецкому союзному договору: „Россия стала относиться враждебно к Турции вследствие того, что последняя является союзницей Англии. Современную политику Советов следует рассматривать в связи с тем страхом (?!!), который они испытывают перед Англией, вернее в связи с возможностью объявления западным миром новой священной войны против России. Ту форму, которую в настоящее время приняли русско-турецкие отношения, можно объяснить только тем, что Турция находится в одном стане с Англией и Америкой... Если сумашествие не стало для мира нормальным явлением, то разум и логика рано или поздно восторжествуют“ (ТАСС. 23.12.45 г. стр. 5-6).

Депутат Меджлиса Атай в своей очередной статье в газете „Улус“ повторяет клевету об „экспансионизме“ Советского Союза, о том, что „новая“ советская политика – это есть возвращение к старой политике царизма. „Сперва русские предложили пересмотр конвенции о проливах, заключенной в Монтре, – писал Атай, – затем они потребовали от нас передачи подлинных турецких городов – Карса, Ардагана и Артвина. Но и этого оказалось мало. Сейчас русские требуют передать грузинам территорию протяжением в 270 километров.

Нам совершенно непонятно, почему эти требования стали появляться одно за другим именно сейчас, спустя 25 лет со дня создания Советской России“ (ТАСС. 24.12.45 г. стр.18-р.).

24 декабря корреспондент агентства „Франс Пресс“ Андре Кло анализируя выступление турецкой печати и радио приходит к выводу, что у турецких журналистов господствует три основных взгляда: первый – что Советский Союз действительно намеревается аннексировать 8 турецких областей; второй – что Россия требует многого, чтобы получить хоть что

нибудь; и третий – что Советское правительство для того выдвигает свои требования, чтобы добиться удовлетворения со стороны англо-саксов других своих требований, а именно в вопросах Балкан и атомной бомбы.

24 декабря газета „Улус“ снова возвращается к этому вопросу с еще большим ожесточением: Газета переходит к грубой брани, она пишет: „Грузины, опубликовавшие письмо в газете „Комунисти“, не профессора, а просто провокаторы. Их цель заключается в том, чтобы поссорить Турцию с Россией и вбить клин между Россией и союзниками“.

Затем автор статьи, высмеивая грузинских академиков, пишет:

„По логике этих грузин, Америку нужно вернуть краснокожим и тем самым перевернуть весь мир вверх дном. Черное море было и останется турецким. Эти профессора выражают империалистические стремления в духе фашизма. Они являются пятой колонной Германии... Если бы дело мира было передано в руки этих грузинских профессоров, горе было бы всему миру!“ (ТАСС. 24.12.45 г. стр.44-р.).

По следам газеты „Улус“ с аналогичной клеветой выступили газеты „Танин“ (Ялчин), „Енисабах“ (Сарач-оглы), „Джумхуриет“ и „Тасвир“. Последняя при этом, в лице своего редактора Джихад Бабана, договорилась до самой пошлой клеветы, утверждая, что будто бы в то время, как Турция находилась на стороне союзников в борьбе против Германии, Советский Союз, заключив договор с последней, активно помогал ей в войне против демократических стран.

В передовой статье „Тасвир“ тот-же Бабан грозно заявлял:

„Мы также должны требовать Батуми, Баку и Тбилиси... Если будет поднята подобная проблема, академикам будет трудно доказать, что Ереван, Тбилиси и Баку не являются турецкими и Кавказ русским“ (ТАСС. 24.12.45 г. лист 30-0).

Бабан там-же писал о некогда „великой“ турецкой империи, простиравшейся на западе до Вены и на востоке до Сибири.

Антисоветская кампания турецких реакционеров становилась все воинственней. Некоторые газеты и радио перешли к прямому призыву объявления войны Советскому Союзу, не забывая при этом обращать взоры

полные мольбы к Англии и Америке. Одни умоляли англо-саксов не опоздать и выступить во время против Советского Союза, используя покрытую еще мраком тайны атомную бомбу, другие жаловались на англо-американское двуличие и бездействие.

Так например, Ялман на страницах газеты „Ватан“ 24 декабря, рассуждая о возможности рассмотрения этого вопроса на московской конференции трех Министров, писал: „Если вы сделаете ошибочный шаг, вы превратите Москву в новый Мюнхен и приведете человечество к новой мировой войне“. Обращаясь к советским государственным деятелям он продолжал: „Создается впечатление, что мы находимся на первом плане ваших агрессивных действий. Знайте, что мы не люди, которых в свое время провоцировали ваши генералы игнатьевы. Мы знаем вашу технику и все методы восточного вопроса. Каждая ваша попытка взорвать нас изнутри и каждая ваша ловушка еще больше сплотит нас... Знайте, что прошли уже те дни, когда действовали различные агенты-подстрекатели. Если смерть неизбежна, мы все равно не согласимся жить рабами. Мы из тех людей, которые умеют умереть с оружием в руках, сражаясь до последнего дыхания. Вы ничем не сможете сломить или же запугать нас. Мы заранее предусмотрели все возможности и не растеряемся“ (ТАСС. 26.12.45 г. лист 34-35-0).

Турецкая печать не скупилась на самые грубые эпитеты для грузинских ученых: „советские нацисты“, „жалкие люди“, „фашисты“ и т. д. Не щадились и краски для характеристики советской политики: „красный империализм“, „советский империализм“, „советская агрессивная политика“ и т. д.

Почти все турецкие газеты за исключением официоза „Улус“, который считает, что во всем виноваты только сами грузинские ученые, желающие посеять рознь между СССР и Турцией, повторяли одно и тоже утверждение, что будто авторами статьи являются не грузинские академики, а руководители внешней политики Советского Союза, и что она является официальным требованием предъявленным к Турции. При этом они обливали грязью свободу печати в Советском Союзе, выставляя

советских людей игрушками в руках их правительства.

Редактор газеты „Танин“ Ялчин высказывал это следующим образом: „Эти жалкие люди, которых называют „профессорами“, лишь несчастные люди опустившиеся до уровня простых исполнителей и потерявшие всю свою индивидуальность под большевистским гнетом. Им приказали написать в таком роде и они это сделали. Оставим этих несчастных в их беде и ограничимся тем, что пожалеем их. Мы хотим только указать московским большевикам, что требуя от нас тысячелетнего исторического отчета от имени грузин, именно они больше всего от этого пострадают, ибо огромная современная империя русских не является их национальным наследием. Это типичный пример империализма... Пусть же русские отдадут Сибирь и все бывшие турецкие территории, Урал, Каспийское море и Кавказ“ (ТАСС. 17.12.45 г. стр. 5-6-0).

26 декабря бывший турецкий министр иностранных дел Рюштю Арас опубликовал открытое письмо к Советскому Союзу. Автор, говоря о „добрососедских“ отношениях Турции к Советскому Союзу, с „болью“ отмечает незаконные требования грузинских профессоров. Он категорически выступает против каких либо территориальных уступок со стороны Турции. Интересен тот факт, что турецкая пресса выставляет Рюштю Араса непримиримым врагом правительства и преданным сторонником дружбы с Советским Союзом, одновременно отмечая, что „если, несмотря на это, и он выступает против требований двух грузинских ученых, это означает, что представители всех общественных прослоек турецкого народа единодушно возмущены незаконными требованиями Советского Союза“.

Общий тон турецкой печати в конце декабря 1945 г. становился с каждым днем все агрессивней. На страницах газеты „Тюрк Елу“ выступил некий Ферхан Калион со специальным призывом к турецкой молодежи: „Турецкая молодежь готова защищать славу и права турок. Благодаря твердому управлению и молодежи, Турецкая республика сумеет защитить право на жизнь, и ее победы будут вспоминать в течение многих веков“ (ТАСС. 28.12.45 г. стр. 63-0).

Издаваемая в Трабзоне газета „Халки“ выступила 27 декабря со следующим заявлением: „Турецкая родина является неделимым целым. Пульс бьется в Ардагане, Карсе, Измире, Адрианополе и вообще в пределах всех национальных границ. Мы – сыны Ататюрка и не имеем права жертвовать хотя бы вершком нашей родины. Но мы обязаны принести в жертву свои жизни за каждый вершок этой земли. Мы турки умеем умирать для того, чтобы наш народ жил“ (ТАСС. 28.12.45 г. стр. 57-0).

Газета „Джумхуриет“ выступила 28 декабря с провокационной передовой статьей – „10 слов – лозунг 19 миллионов“, что означает: „Вся Турция готова сражаться ради защиты каждого вершка своей земли“, при этом газета патетически призывала турецкую молодежь встать под ружье для защиты родины.

Этот лозунг тотчас подхватили остальные газеты, позабыв о письме грузинских академиков и споре с ними. Все турецкие реакционеры забряцали оружием и принялись сеять в турецком народе вражду к Советскому Союзу с неистовой энергией.

Желая сильнее разжечь шовинистические и воинственные настроения, турецкие реакционеры не остановились даже перед устройством митингов и демонстраций, направленных против Советского Союза. Согласно сообщениям турецкой прессы и радио от 1 января 1946 года, митинги и демонстрации состоялись в городах Антак, Трабзон, Гиресун, Хатайти, Зотулцаке, Орду и др. На митингах принимались резолюции и обращения, которые призывали турецкий народ к ненависти в отношении Советского Союза.

С еще большей истеричностью и отчаянием кричала турецкая пресса о необходимости и неизбежности войны между Англией и Советским Союзом, умоляя при этом Англию и Америку поскорее выступить против СССР.

Редактор газеты „Тасвир“ Эбюззия писал 7 января:

„Современная политика русских не только аналогична гитлеровской, но она еще хуже... Сейчас советский режим, действующий

на основе принципов, подобных нацистским, является такой же опасностью, какую еще вчера представлял нацизм, стремившийся установить свое господство над Европой”.

За этим следовал призыв к активным действиям против Советского Союза.

„Что такое Россия?“ – ставил вопрос в газете „Танин“ Ялчин. „Россия представляет собой лишь географическое понятие... Этот огромный континент населен народами, говорящими более, чем на 100 диалектах. Россия представляет пример пережитка азиатских империй, существовавших в древней истории. Она опирается лишь на силу для того, чтобы поддерживать свое существование, и в силу этого вынуждена нападать на окружающие ее страны. Для нее нет иного выхода, помимо причинения зла всему миру... либо мир обречет себя на гибель, либо же он откроет дверь великой тюрьмы, называемой Россией и выпустит на свободу находящиеся в ней народы“ (ТАСС. 9.1.46 г. стр. 4-0).

Известие об окончании Московской конференции трех Министров, турецких реакционеров как бы окатило холодной водой, ибо их расчеты на провал этой конференции не оправдались.

Однако, несмотря на это, турецкие реакционеры продолжали бряцать оружием и проповедовать войну. Ялчин выступил с новыми предупреждениями: „Если в 1946 году не будут отвергнуты все русские требования по отношению к Турции, то мир увидит молнии третьей мировой войны“ (ТАСС. 5.1.46 г. стр. 5-0).

Садак писал в газете „Актан“: „Все народы, как воевавшие, так и находившиеся в стороне от войны никогда не чувствовали себя такими несчастными и жалкими, как на пороге нового года. 1946 год является годом, заслуживающим сострадания, бедствия, рожденные войной, дадут о себе знать в предстоящие дни... 1946 год будет извиваться в родовых схватках, которыми будет сопровождаться установление мира. Эти боли, в зависимости от неопытности, или мастерства акушерок, в руках которых находится атомное лекарство, в зависимости от их смелости или трусости, могут длиться в течении короткого или длительного времени. Такие боли

могут привести к смерти или выздоровлению больного мира" (ТАСС. 5.V.46 г. стр. 6-0).

Выступление турецкого премьер-министра Сараджоглу 7 января 1946 г. на конгрессе работников турецкой прессы вселило новые надежды и вызвало подъем в турецких реакционных кругах, разочарованных результатами Московской Конференции. Коснувшись вопроса, поставленного грузинскими учеными, Сараджоглу заявил, что в указанных провинциях действительно проживают грузины, которые, однако, по своей религии, культуре, языку и убеждениям считают себя турками: „Согласно статистическим данным за 1935 год, общая численность упомянутых лиц составляет 57.325 человек по всей Турции. Из этого числа в провинциях, которые требуют вернуть Грузии, так как они якобы являются, по мнению этих двух профессоров, грузинскими, имеется 15. 596 грузин, против 1.746.329 местных турок. Из остальных 41.729 грузин 23.863 живут в деревнях наших провинций Котжаели, Бурса и Балыкесир на побережью Мраморного и Эгейского морей, а 17.866 грузин рассеяны небольшими группами по всей Турции. Одновременно Сараджоглу пояснил, что эти грузины являются эмигрантами, бежавшими от преследований царской армии, которых, якобы, приютили „гостепримные“ турки.

„Мы надеемся, – продолжал Сараджоглу, – что эти данные, основанные на статистическом материале, опубликованном 11 лет назад, убедят даже этих профессоров в том, что эти бедные люди являются турками, нашедшими себе убежище (?) на родине от преследований царских армий и расселившимися во всех уголках страны“ (ТАСС. 10.I.46 г. стр. 6-0).

В заключение, Сараджоглу выразил благодарность турецким журналистам и вместе с тем всей мировой прессе, за внимание и сочувствие к жизненным вопросам Турции. „Мы благодарим от имени турецкой нации газеты и радио всего мира и, в частности, Англии, Соединенных Штатов Америки, Франции, Греции, Швейцарии, Индии и арабских стран. Я бы хотел, чтобы статьи этих профессоров были написаны лишь для них самих и остались достоянием только их авторов“

(ТАСС. 10.I.46 г. стр. 7-0).

После речи Сараджоглу, Ялчин, Атаи, Садак, Ялмак и другие с новой силой развернули антисоветскую кампанию в прессе. „Турецко-русский вопрос не является больше секретом, – писал Ялчин, – он свидетельствует лишь о наличии империалистических стремлений, направленных против Турции. Большевицкая Россия начала игру, однако она плохо рассчитала свои шансы на успех“ (ТАСС. 10.I.46 г. стр. 101-0).

После выступления премьер-министра, антисоветская кампания приняла более организованный характер. Деятельности еще остававшихся „сомнительных“ с точки зрения турецкого правительства журналистов пришел конец. Были запрещены все более или менее прогрессивные издания. Сотрудники и издатели подлинно демократических газет были посажены на скамью подсудимых.

Серьезная обеспокоенность официальных кругов так же выразилась в том, что турецкий президент Исмет Иненю в конце мая 1946 г. совершил поездку по восточным провинциям Турции и выступал с речами в городах, которые являются объектами грузинских и армянских притязаний. В своем выступлении в Карсе Исмет Иненю выразил уверенность в непоколебимости территориальной цельности Турции и поблагодарил население пограничных провинций проявивших бдительность в защите национального единства.

В Трапезунде Иненю заявил: „Тот факт, что наша великая нация оказалась настороженной, чуткой и решительной, когда задета территориальная целостность и национальная независимость, – является самой верной гарантией нашего существования (ТАСС. 3.июня.1946 г. л. 86-0).

Англия. Английская пресса и радио уделили большое внимание статье академиков Джанашиа и Бердзенишвили.

В первые дни ни пресса, ни радио к этим статьям комментариев не давали и довольствовались лишь подробным опубликованием их. Но уже через два дня, примерно с 23 декабря, потоками полились статьи против „странных“, „необоснованных“, или, как они часто назывались

„романтических требований“ грузинских ученых. Прежде всего, лондонская пресса и радио не пропустили ни одного турецкого отклика на статью, все они без исключения были перепечатаны или переданы по радио, в сопровождении собственных замечаний и комментариев. Но дело этим не исчерпалось. Не проходило и дня, чтобы радио и газетные комментаторы не выступали в связи со статьей с новыми сенсационными заявлениями: „Выдвигаются ли эти требования всерьез, или же это тактическая хитрость для того, чтобы поторговаться?“ – ставили вопрос комментаторы (ТАСС. 25.XII.45 г. 34-0).

Обозреватель „Таймс“ 22 декабря 1945 г. писал: „Манера, с которой все московские газеты и советское радио широко объявили о новых грузинских притязаниях в разгар щекотливого и трудного совещания между министрами иностранных дел, удивила все союзные страны. Вчера все доискивались мотивировки этого. Основы этих притязаний далеки от нашего времени. Они опираются на романтическую традицию и на эпизоды древней истории“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 82-0).

Официоз лейбористов „Дейли Геральд“ выражал свое удивление по поводу „странных“ претензий на те территории, которые „некогда принадлежали Грузии и были захвачены Турцией“ (ТАСС. 21.XII.45 г. 21-р).

Почти каждый день этому вопросу посвящали статьи или комментарии крупные английские газеты: „Таймс“, „Дейли Геральд“, „Ньюс Кроникл“, „Иоркшир Пост“, „Манчестер Гардиен“, „Дейли Телеграф“; журналы: „Трибюн“, „Рикордер“, агентство Рейтер, радиообозреватели.

По мнению „Иоркшир Пост“: „Все признаки свидетельствуют о том, что это давление представляет собой нечто большее, чем войну нервов. Однако, повидимому, турки готовы энергично сопротивляться русским требованиям“ (ТАСС. 25.XII.45 г. 43-0).

Лондонский корреспондент Анатолийского агентства писал: „В некоторых лондонских кругах считают, что игра, в которой позволили себя использовать грузинские профессора, имеет целью отвлечь внимание от

событий в Азербайджане" (ТАСС. 28.XII.45 г. 58-0).

Особо яркими антисоветскими выступлениями отличились лондонское радио и журнал „Рикордер“.

Свое обозрение 22/XII лондонское радио начинало так: „Сегодня мы хотим дать обзор международного положения. Однако, основная тема обзора будет называться „Аппетит приходит во время еды“. Эту пословицу мы применим сегодня главным образом к России и ее территориальным претензиям, которые рождаются одна за другой.

Не так давно Советская Россия выступила с требованием о передаче ей управления такими колониями в Северной Африке, как Ливия и Эритрея. Но из этих требований ничего не вышло... Через некоторое время Россия, потерпев фиаско в своих требованиях относительно африканских колоний, выдвинула новое требование – пересмотр вопроса о Проливах... Через некоторое время Советская Россия выступила с другим требованием, согласно которому Турция должна вернуть России Ардаган, Карс и Артвин.

В этом вопросе Англия выразила свое отрицательное отношение... Англия такую политику Советской России считает не совсем мирной"...

„Сейчас, когда в Москве происходит конференция министров иностранных дел трех великих держав, из Советской России ветер несет новые требования – на этот раз они подкрепляются „историческими“ доводами и опять предъявляются злополучной Турции, неуспевшей еще притти в себя от предыдущих требований России. Странно, что эти новые требования, счет которым мы уже потеряли, на этот раз предъявлены не Россией, а ее доминионом – Грузией, где нашлись какие-то два историка, которые копались в дебрях истории и обосновали „научно“ требования Грузии к Турции“.

„Нам совершенно неясно, что хочет сказать Россия этими требованиями? Было бы хорошо, если бы Россия открыто и честно заявила всему миру, какую цель преследует она своими бесконечными претензиями. Это надо, во-первых, для того, чтобы мир знал, как поступать в дальнейшем и мог гарантировать себя с таким расчетом, чтобы не стать

объектом новых требований со стороны России, во-вторых, хорошо, когда знаешь, чем дышит твой сосед, и соответственно с этим вырабатываешь свое поведение" (ТАСС. 23.XII.45 г. 46-47-р).

В передовой статье от 3-го января 1946 г. „Рикордер“ писал:

„Россия стремится к экспансии. Она захватила часть Польши и господствует над всей остальной страной. Она захватила прибалтийские государства и господствует в Венгрии, Болгарии, Румынии и Югославии.

Мы не сравниваем Сталина с Гитлером, однако происходит процесс, весьма напоминающий гитлеровский процесс. Нельзя допускать, чтобы Сталин двигался по дороге завоеваний, ибо аппетит возрастает... Мы считаем, что, если занять решительную позицию, то Россия займется своей мирной работой в умиротворенном мире" (ТАСС. 4.I.46 г.48-0).

„Манчестер Гардиен“ была, вероятно, единственной газетой, высказывавшей умеренное суждение по данному вопросу. В номере от 24 декабря газета писала: „Можно было бы съэкономить массу времени и бумаги, если бы объединенные нации на своем первом заседании взяли бы своей отправной точкой, скажем, 1914 год, с которого должны начинаться все подобные притязания" (ТАСС. 25.XII.45 г. 43-0).

22 февраля 1946 г. в прениях по вопросам внешней политики в Палате Общин выступил аглийский министр иностранных дел Бенин. Коснувшись спорных вопросов на Среднем Востоке и в частности требований выдвигаемых Советским Союзом в отношении двух турецких провинций Бенин заявил: „Что касается двух провинций, то насколько я понимаю из того, что я читал, граница между Турцией и Россией была установлена не завоевателем и побежденным, а разгромленной Турцией и несчастной Россией... Поэтому нельзя сказать, что это была навязанная граница. Существует мнение народа, проживающего в этих областях, но... происходило такое передвижение населения, что не осталось никакой национальной проблемы. Поэтому... достойно сожаления, что она стала предметом спора и войны нервов" (ТАСС. 24.февраля.1946 г. л. 27-0).

Таким образом, Бевин поддержал турецкую точку зрения и назвал этим большое удовлетворение в турецкой прессе, выразившей свою

благодарность английскому министру во многих статьях.

Соединенные Штаты Америки. Пресса и радио США широко откликнулись на статьи грузинских историков.

Газета „Нью-Йорк-Таймс“ поместила статью под заглавием „Россия требует от Турции район у Черного моря“, и карту с провокационной надписью: „Русские опять смотрят за пределы своих границ, на этот раз в направлении Турции“. Статья полна клеветнических фраз о захватнических планах России.

22 декабря выступил член комиссии по иностранным делам палаты представителей США Мундт, который, по заявлению американского радио, является выразителем точки зрения всех американских кругов по данному вопросу: „Если Россия придаст этим своим требованиям официальный характер, то мы должны будем задать себе вопрос, есть ли после этого какой-либо смысл в организации Объединенных Наций? Если великие державы будут посягать на собственность малых наций, то нельзя будет говорить о каких-либо законах...“

Мы не знаем чего именно хочет Россия, но мне кажется, что требования России идут дальше стремления обеспечить себя от военной опасности, потому что нет никаких причин опасаться своего более слабого соседа. Русские, начав с балтийских и балканских стран, в последнее время стали проводить свою программу и в Иране“ (ТАСС. 22.XII.45 г. 39-р).

Газета „Вашингтон Пост“ от 22 декабря поместила заметку своего обозревателя Новера – „Турецкая проблема является испытанием единства „Большой тройки“, а также желания России уважать суверенитет и независимость соседей“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 91-О).

По мнению „Нью-Йорк Геральд Трибюн“: „Возникновение турецкой проблемы иллюстрирует несколько комическую сторону советской дипломатии, которая использует метод создания нового спорного вопроса для того, чтобы „сбить с толку союзников, когда предпринимается общая атака в связи со старым спорным вопросом“ (там же).

По мнению радиобозревателя Томаса: „Опубликование письма ученых явно инспирировано официальными кругами, так как Сталин, как и все прежние „правители“ России, жаждет получить контроль над Дарданеллами“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 92-0). С аналогичным утверждением выступили радиобозреватели Девидсон и Серджио.

Радиокомментатор Стил был, пожалуй, единственным, высказывавшим в своем обозрении объективные суждения: „Советские требования полностью оправданы с этнологической и политической точек зрения“ (ТАСС. 23.XII.45 г. 92-0).

Франция. Только немногие газеты, как „Фрон Насиональ“ и коммунистическая пресса, объективно оценили статью академиков Джанашиа и Бердзенишвили. Большинство же французских газет, в особенности католическая и социалистическая пресса, с самого начала взяли резкий антисоветский тон и квалифицировали статью как „проявление советского „империализма“.

Газета „Попюлер“ от 24/XII в своей передовой – „Трапезунд? нет Дарданеллы“ – бесцеремонно заявляла, что якобы целью „новых советских притязаний, являются не упомянутые турецкие провинции, а Дарданеллы и приобретение военной базы у Стамбула. Газета там же писала: „Фридрих Прусский говорил: „Я требую провинцию, но затем я найду юриста, который оправдает мое завоевание“. СССР тоже требует, но он, повидимому, не утруждает себя приведением оправданий. Его права восходят, повидимому к эпохе, предшествовавшей оттоманскому завоеванию. При таких условиях мы, наверное, будем свидетелями того, как Греция вступит в спор, ибо, если русские требования выходят за XV-ый век, то требования Греции восходят к XII веку. Трапезунд был столицей греческой империи Алексея Комнина“ (ТАСС. 25.XII.45 г. 35-36-0).

Канадская пресса широко откликнулась на письмо грузинских академиков. Газета „Джорнел“ охарактеризовала затронутый вопрос, как несовместимый с атлантической хартией и уставом организации Объединенных Наций и выразила надежду, что Бевин, находившийся в то время в Москве, выявит все те намерения, которые заключаются в

советских требованиях.

Газета „Стар“ (выходит в Монреале) утверждала, что этот вопрос станет пробным камнем в будущих взаимоотношениях союзников. Газета высказывала опасения, что пересмотр русских границ на юге создаст напряженные отношения между членами „большой тройки“.

Подобного мнения придерживались газеты „Телеграмм“ и „Ля Патри“. Газета „Ле Девуар“ выступила с провокационным заявлением: „Кампания, начатая советской прессой, означает, что Советский Союз решил без согласования с другими странами урегулировать некоторые опасные проблемы“ (ТАСС. 24.XII.45 г. 76-0).

Более объективно рассматривала вопрос газета „Стар“ выходящая в Торонто. В передовой статье она оправдывала требование грузинских ученых и считала, что Советский Союз стремится вернуть территории утраченные в результате военной слабости и интервенции четырех стран.

Египет. На этот вопрос откликнулся журнал „Имаж“ статьей под заглавием „Тучи над Турцией“ в номере от 13 января 1946 г. По мнению журнала, создававшаяся обстановка предвещает неминуемую войну: „Новый год в Турции праздновали без энтузиазма. Это от того, что над страной сгустились тучи и возможно, что 1946 год увидит самые важные события, какие только знала Турция после войны за свою независимость. Но народ верит в своих руководителей“. Журнал писал, что Россия хочет поступить с Турцией так-же, как она поступила с Восточной Европой. Но весь турецкий народ восстанет и не уступит России ни малейшего отрезка своей земли (См. журнал „Имаж“, 13.I.46 г.).

Индия. Газета „Истерн Таймс“ от 11 января отозвалась на этот вопрос статьей – „Советские интриги“. Выступая с антисоветской клеветой, газета выражала свою солидарность с единоверными народами Турции и Ирана в отношении к „империалистическим требованиям“ Советского Союза и высказывала надежду, что турецкий и иранский народы окажутся на высоте для оказания сопротивления этой агрессивной политике (ТАСС. 11.I.46 г. 30-31-0).

Дания. Газета „Политикен“ 22 декабря, в связи со статьей

грузинских академиков, выступила с обвинениями по адресу советской прессы, которая по словам газеты, не пользуется свободой. Наряду с этим, „Политикен“ объявляет требования грузинских академиков явно незаконными (ТАСС. 25.XII.45 г. 11-12-0).

Бразилия. Письмо грузинских академиков сделалось на некоторое время предметом обсуждения бразильской реакционной прессы. Газета „Коррейо да Маньян“ 8/I указывала, что целью этих советских требований вовсе не является такое усложнение дела, которое привело бы к войне. Это требование – маневр и надо надеяться, что Советский Союз возьмет обратно свои предложения (ТАСС. 12.I.46 г. 129-0).

Швейцария. Швейцарская пресса, в этом вопросе, не изменила свойственный ей антисоветский тон. „Газетт де Лозан“ в номере от 25 декабря писала: „По примеру Швейцарии, охранявшей ворота к Альпам, Турция также охраняла Проливы, и в самые страшные годы войны могла противостоять увещаниям невежественных Риббентропов и хитрых Папенов. Турция не поддалась и осталась верной своим обещаниям союзникам. Турция не изменила своей позиции, несмотря на ухищрения немцев. Теперь Сталин, по возвращении в Москву, вместо благодарности за хорошее отношение Турции к России в течение шести лет войны, предложил Турции отдать России 9 губерний, принадлежащих Турции“ (ТАСС. 25.XII.45 г. 34-р).

Финляндия. Газеты „Илта Саномат“, „Хельсинкин Саномат“ и др. выступили весьма сдержанно, особо подчеркнув серьезность затронутого вопроса. По мнению газет, Грузия, первая из 16-ти союзных республик, независимо выступила с требованием в международной политике. Эта республика является родиной Сталина и это обстоятельство усугубляет серьезность вопроса (ТАСС. 25.XII.45 г. 77-72-0).

Италия. Итальянская пресса ограничилась лишь приведением краткого содержания означенной статьи и некоторых зарубежных комментариев. От собственных комментариев воздержалась как правая, так и левая итальянская печать.

Заключение

1. Письмо грузинских академиков вызвало многочисленные отклики в мировой прессе и серьезное беспокойство в официальных кругах Турции. Общий тон большинства высказываний неблагоприятен в отношении выступления грузинских академиков. Считают, что оно инспирировано Москвой и желают видеть в этом письме замаскированное проявление „советского империализма“, „загадочные маневры советских дипломатов“, стремление отвлечь внимание от насущных проблем международной политики и т. п. Между тем не было сделано ни одной попытки обсудить существо аргументаций приводимых грузинскими учеными.

2. Наиболее бурную реакцию, как и следовало ожидать, это письмо вызвало в турецкой печати. Эта реакция вылилась в агрессивную, грубую неприкрытую антисоветскую кампанию. Первый период этой кампании, совпадающий со временем проведения Московской Конференции трех Министров характеризуется наиболее воинственным тоном турецкой печати, возлагающей надежды на провал конференции и призывающей англичан и американцев к войне против СССР. После провала надежды на конфликт между державами, антисоветская кампания, подогреваемая выступлениями официальных лиц, продолжалась, постепенно утрачивая связь с причиной ее возникновения.

3. Озабоченность официальных кругов Турции выразилась в поддержке антисоветской кампании прессы официальными выступлениями, в организации митингов и демонстраций в ряде городов Турции и в поездке Исмета Иненю по восточным вилайетам Турции.

4. Собственные высказывания в английской прессе хоть и не имели того резкого антисоветского тона, но помещая на своих страницах все антисоветские выступления турецкой прессы по существу поддерживали точку зрения турецких газет. Американская пресса и радио в подавляющем большинстве выступлений придерживались той-же точки зрения, что и английская пресса. Английский министр иностранных дел Бевин заявил, что требование об изменении границ необосновано.

5. Чрезвычайно грубый, антисоветский тон характеризовал комментарии католических и социалистических газет Франции, желающих видеть в этом письме проявление „советского империализма“.

6. Пресса других зарубежных стран также оживленно комментировала письмо грузинских ученых и занимала при этом отрицательную позицию. Отмечалось также, что это выступление якобы является первым самостоятельным выступлением одной из республик СССР.

Справка составлена по специальным выпускам и обзорам зарубежной прессы и радиовещаний ТАСС с 1 ноября 1945 г. по 15 июня 1946 г.

Пом. Зав. Политическим отделом

МИД Грузинской ССР

(И. Натрошвили)

25 апреля 1946 г.

Переведена с грузинского и дополнена

Пом. Зав. политическим отделом *(Б. Лордкипанидзе)* *(ხელრთვა)*

28 июля 1946 г.

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (Ш), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 61-86. მანქანაზე ნაბეჭდი. მეორე პირი. ი. ნატროშვილის ხელრთვა დოკუმენტზე არ არის. ბ. ლორთქიფანიძის ხელრთვა.

დოკუმენტი №33

გაზეთ „პრავდის“ ცნობა საბჭოთა
მთავრობის დამოკიდებულების თაობაზე
შავი ზღვის სრუტეების შესახებ მონტრეს
კონვენციის გადასინჯვასთან დაკავშირებით
1946 წლის 14 აგვისტო

**В министерстве иностранных дел СССР
О Конвенции в Монтре по черноморским проливам
8 августа 1946 года**

Как известно, на Берлинской конференции трех держав руководители правительств Соединенных Штатов, Великобритании и Советского Союза признали, что Конвенция в Монтре о черноморских проливах должна быть пересмотрена, как не отвечающая условиям настоящего времени. При этом Три Правительства согласились, что в качестве следующего шага данный вопрос будет темой непосредственных переговоров между каждой из трех держав и Турецким Правительством. В соответствии с этим Поверенный в Делах СССР в Турции по поручению Советского Правительства 8 августа сего года вручил Турецкому Правительству ноту следующего содержания:

„Министерство Иностранных Дел СССР имеет честь поставить Турецкое Правительство в известность о нижеследующем:

События, имевшие место во время минувшей войны, ясно показали, что режим черноморских проливов, установленный Конвенцией о проливах, подписанной в 1936 году в Монтре, не отвечает интересам безопасности Черноморских держав и не обеспечивает условий, при

которых предотвращалось бы использование этих проливов во враждебных Черноморским державам целях.

Достаточно будет привести ряд случаев в период этой войны, когда державы оси проводили через проливы в Черное море и из Черного моря свои военные и вспомогательные военные суда, что вызвало в свое время соответствующие демарши и протесты, заявленные Советским Правительством Правительству Турции.

9 июля 1941 года германское командование провело через проливы в Черное море немецкое сторожевое судно „Зеефальке“, что явилось грубым нарушением Конвенции о проливах и вызвало представление со стороны Советского Союза Турецкому Правительству.

В августе 1941 года турецкие власти дали разрешение на проход через проливы в Черное море итальянскому вспомогательному военному судну „Тарвицио“, что также вызвало представление со стороны Советского Правительства, обратившего внимание Турецкого Правительства на то, что проход итальянского вспомогательного судна в Черное море явился нарушением Конвенции о проливах.

4 ноября 1942 года Советское Правительство вновь обратило внимание Турецкого Правительства на то, что Германия намерена провести через проливы в Черное море вспомогательные военные суда под видом торговых судов общим водоизмещением 140.000 тонн. Эти суда предназначались для переброски военных сил и военных материалов стран оси в Черное море. В своем представлении Советское Правительство подчеркнуло, что „пропуск означенных судов через проливы в Черное море будет являться явным нарушением Конвенции о режиме проливов, заключенной в Монтре, поскольку эти суда предоставляются в распоряжение германского правительства и по существу являются вспомогательными военными кораблями“.

В июне 1944 года Советское Правительство заявило протест против того, что в конце мая и в начале июня 1944 года имел место ряд случаев прохода через проливы из Черного моря в Эгейское море немецких военных и военно-вспомогательных судов различного тоннажа типа „Эмс“

(8 судов) и „Кригтранспорти“ (5 судов) участвовавших в военно-морских операциях в Черном море.

Из вышеприведенных фактов явствует, что во время минувшей войны против Германии и ее союзников Конвенция о проливах не помешала вражеским державам использовать проливы в военных целях против Советского Союза и других союзных государств, причем Турецкое Правительство не может не нести ответственности за такое положение.

Ввиду этого Советское Правительство предложило на Берлинской Конференции 3-х держав – Великобритании, Соединенных Штатов Америки и Советского Союза, состоявшейся в июле-августе 1945 года, обсудить вопрос о том, что режим проливов, установленный Конвенцией в Монтре, не соответствует современным условиям и что необходимо установить новый режим проливов. Как известно, Берлинская конференция трех держав приняла решение, состоящее в следующем:

а) Три Правительства признали, что Конвенция о проливах, заключенная в Монтре, должна быть пересмотрена, как не отвечающая условиям настоящего времени.

б) Три Правительства согласились, что в качестве следующего шага данный вопрос будет темой непосредственных переговоров между каждой из трех держав и Турецким Правительством.

Советское Правительство ознакомлено также с содержанием ноты от 2 ноября 1945 года Правительства США и с нотой Британского Правительства от 21 ноября 1945 года на имя Правительства Турции по данному вопросу.

Со своей стороны Советское Правительство предлагает установить для проливов новый режим, исходя из следующих принципов:

1. Проливы должны быть всегда открыты для прохода торговых судов всех стран.

2. Проливы должны быть всегда открыты для прохода военных судов Черноморских держав.

3. Проход через проливы для военных судов не Черноморских держав не допускается, за исключением особо предусмотренных случаев.

4. Установление режима проливов как единственного морского пути, ведущего из Черного моря и в Черное море, должно являться компетенцией Турции и других Черноморских держав.

5. Турция и Советский Союз, как державы, наиболее заинтересованные и способные обеспечить свободу торгового мореплавания и безопасность в проливах, организуют совместными средствами оборону проливов для предотвращения использования проливов другими государствами во враждебных Черноморским державам целях.

Советское Правительство уведомляет о настоящем заявлении правительства Соединенных Штатов Америки и Великобритании“.

Одновременно Советское Правительство через посольства СССР в Лондоне и Вашингтоне довело о вышеизложенном до сведения Правительств Великобритании и Соединенных Штатов Америки.

Ответ Турецкого Правительства на вышеупомянутую ноту Советским Правительством еще не получен.

„Правда“ №192 (10274) от 14 августа 1946 г.

Внешняя политика СССР. Сборник документов. Том VI. Москва, 1947, стр. 458-460.

დოკუმენტი №34

**ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების
რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით უცხოურ
პრესაში გამოქვეყნებული გამოსმაურებების მიმოხილვა
1946 წლის 18 აგვისტო**

Обзор иностранной прессы

за 18 августа 1946 г.

**В центре внимания мировой прессы стоят советская нота Турции о
пересмотре
режима проливов и Мирная конференция в Париже.**

Обсуждение советской ноты Турции о проливах

По сообщению Анатолийского агентства 14-го августа премьер-министр Турции Реджен Пекер выступил в Великом национальном собрании с докладом о программе правительства. Касаясь отношений с иностранными государствами Пекер сказал: „мы не теряем надежды на то, что неопределенное положение, существовавшее между СССР и нами, которое может иметь только вредные результаты, заменится в ближайшем будущем крепкой дружбой, опирающейся на взаимные договоры“. Прочитывая 5 пунктов Советской ноты о проливах он сказал: „Я могу уже сейчас сказать, что в этом вопросе мы связаны с международной конвенцией и что превыше всего мы обязаны сохранить свою территориальную целостность и суверенитет... Во всяком случае правительство республики приняло к сведению советские требования. Оно готово вести переговоры по поводу пересмотра конвенций в Монтре 1936 г.

с союзниками и с другими заинтересованным государствами”.

На заседании Меджлиса 15 августа несколько депутатов – членов правящей партии выступили с враждебными по отношению к Советскому Союзу речами, произнесенными в самом воинственном духе. 16-го августа в турецкой печати было опубликовано интервью Пекера американскому корреспонденту. Пекер заявил, что бдительность Совета Безопасности и общественного мнения Англии и Америки помешали Советам вступить в Турцию с целью захвата проливов, и что многие турки считают, что если бы не было мобилизованной турецкой армии, эта бдительность не принесла бы никакой пользы. Далее он заявил, что не предвидит в ближайшем будущем изменения в условиях, которые требуют сохранения сильной турецкой армии.

Турецкие газеты комментируя Советскую ноту, снова усилили антисоветскую кампанию. Как всегда, особенно отличается злопыхательством депутат Меджлиса Ялчин. Агентство Рейтер передает, что турецкое правительство решило отложить свой ответ на Советскую ноту до выяснения мнения заинтересованных держав по этому вопросу.

Английские газеты и обозреватели уделяют большое внимание вопросу о проливах. Большинство английских газет возражает против 4-го и 5-го пунктов Советской ноты. Считают, что Англия согласится на пересмотр конвенции только при условии привлечения всех стран, подписавших ее, за возможным исключением бывших вражеских стран и с включением США.

Мирная конференция

Английские комментаторы сходятся в мнениях, что после 3-х недель работы Мирной конференции не достигнуто никаких практических результатов. Большинство газет старается доказать, что затяжка конференции вызвана позицией Советской делегации, последовательную и твердую политику которой называют „тактикой обструкции советского блока“. Отмечают все усиливающиеся противоречия между западными державами и „славянским блоком“.

Нью-Йорк Таймс утверждает, что Советский Союз и его „сателлиты“ начали кампанию клеветы против США. В связи с этим, заслуживает внимания сообщение газеты „Нью-Йорк Геральд Трибюн“ из Вашингтона о том, что президент Трумен намерен опубликовать заявление с разъяснением американской политики в отношении того, что представители военных кругов определили „как бесконечный ряд выпадов со стороны русских“. Газета пишет, что на совещании у Трумена обсуждался вопрос об усилении напряжения между США и Советским Союзом а также требования Советского Союза о контроле над Дарданеллами.

Бывший министр иностранных дел Англии Иден опубликовал в английской и американской печати две статьи посвященные проблемам мира. Иден считает, что главные разногласия между союзниками дадут себя почувствовать тогда, когда начнется обсуждение проблем мира с Австрией и Германией. Иден защищает постановления Ялтинской и Потсдамской конференции, но затем прикрываясь выражениями о необходимости единства и взаимопонимания между союзниками протаскивает мысль, что СССР не придерживается этих соглашений, создавая в Балканских государствах и в Польше правительства, не пользующиеся доверием народа. В заключение Иден рекомендует чаще использовать аппарат организации объединенных наций для решения спорных вопросов, считая, что испытания только укрепят и поднимут авторитет этой организации.

Шведская либеральная газета „Гетеборгс-постен“ комментируя Советскую ноту пишет: „Здесь возникает актуальный вопрос... об интернационализации Кильского канала, имеющий тесную связь с проблемами Дарданелл и Босфора. Русские пока что молчат по поводу Кильского канала, однако можно утверждать, что в свое время они потребуют свободного прохода, а возможно, также некоторых прав военного контроля. Дипломатическая тактика и стратегия русских напоминает при этом их великие военные наступления на гитлеровскую Германию. Они непрерывно сохраняют давление на очень широком

участке фронта и ведут наступление одновременно на нескольких различных направлениях, создавая тем самым игру, позволяющую во всяком случае сделать прорыв и полное развертывание хотя бы в одном направлении... Предпосылки общей обороны Турции при наличии русских баз в районе Проливов таковы, что если Турция согласится на них, то она превратится в сателлита России. В таком случае для Москвы было бы совсем безразлично, будут ли провинции Карс и Ардаган, береговой участок района Трапезунда, а также грузинские пограничные районы принадлежать Советскому государству или нет.

В американской зоне оккупации Германии

Агентство „Дана“ сообщает из Берлина, что 13-го августа американская военная администрация сообщила о выработанной ею обширной программе восстановления культурной жизни немецкого народа. Характерно, что основное внимание в этой программе уделяется „спортивному“ воспитанию немецкой молодежи, которое будет осуществляться под руководством американских солдат и офицеров.

Иран

Премьер-министр Ирана Кавам-Эс-Салтане опубликовал инструкцию о сборе урожая и его разделе между крестьянами и помещиками. В инструкции указывается, что все, кто будет нарушать порядок и препятствовать сбору урожая и уплате помещичьей доли, будут арестовываться и привлекаться к суровой ответственности.

Представитель государственного департамента США о нефти

Американское радио устроило радио-дискуссию по вопросам нефти. В дискуссии принимали участие представители американского государственного департамента. Выступавшие отмечали, что через 20 лет Америке придется возить нефть из-за границы. Они подчеркивали необходимость заключения международных нефтяных соглашений. „Нефть во всем мире должна добываться всеми нациями на равных

условиях и без всякой дискриминации". При этом упоминалось, что нефтяные источники в Австрии, Юго-восточной Европе заняты русскими.

Индия

Неру приступил к формированию первого Индийского правительства. Мусульманская Лига отказалась участвовать в правительстве. По сообщению агентства Рейтер из Бомбея Неру на прессконференции заявил: „Первое что Индии нужно сделать, когда она будет свободной, это установить дипломатические отношения с азиатскими странами, в том числе с среднеазиатскими республиками Советской России. Индия неизбежно будет центром крупной федерации стран Азии“.

О „ракетах-привидениях“

Датская и шведская печать продолжает комментировать появления над этими странами „ракет-привидений“. Многие газеты требуют от правительства решительных дипломатических шагов в отношении „могучего соседа“. Датская газета „Сосиал Демократен“ пишет, что „ракета-привидение“, которая была замечена 15-го августа оказалась игрушечным бумажным шаром, в который была поставлена горящая свеча.

* С начала июля с. г. сперва в шведских газетах, а затем и в печати Дании и Финляндии начали появляться сообщения о таинственных светящихся предметах, пролетающих над этими странами. С середины июля эти сообщения участились, что дало повод реакционной печати использовать эти явления для разжигания анти-советской пропаганды. Газеты начали утверждать, что таинственные предметы – это изготавливаемые на оккупированной Советским Союзом территории Германии ракетные снаряды. То, что эти снаряды испытываются над территорией Скандинавии, реакционные газеты стараются объяснить желанием Советского Союза запугать Скандинавские страны.

Заявление профессора Александра

По сообщению агентства Юнайтед Пресс и Ассошиейтед Пресс после испытания атомной бомбы на Тихом океане представитель СССР проф. Александров якобы заявил, что Советский Союз в недалеком будущем сможет организовать испытания взрыва бомбы в каком либо отдаленном месте Советского Союза. Это сообщение было опубликовано в американских газетах под сенсационными заголовками.

Составил

Пом. Зав. Отделом по печати

Лордкипанидзе

(ხელრთვა)

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 10-16. მანქანაზე ნაბეჭდი. მეორე პირი. ბ. ლორთქიფანიძის ხელრთვა.

დოკუმენტი №35

ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების
რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით უცხოურ
პრესაში გამოქვეყნებული გამოხმაურებების მიმოხილვა
1946 წლის 19 აგვისტო

Обзор зарубежной прессы за 19.VIII.1946 года

По бюллетеням ТАСС

О проливах

Турецкие газеты, продолжая комментировать советскую ноту о проливах, пытаются отрицать факты нарушения Турцией условий

конвенций в Монтре, доказывая, что немецкие корабли, проходившие во время второй мировой войны через проливы, были торговыми судами, которые затем переделывались в военные суда. Большинство турецких газет под крикливыми заголовками сообщают о предстоящем посещении американскими военными кораблями Средиземного моря. Газеты подчеркивают, что это посещение является ответом на требования Советского Союза о проливах. Заголовок газеты „ТАСВИР“ гласит: „Америка будет поддерживать Турцию в вопросе о проливах. Посещение Средиземного моря американским флотом расценивается как демонстрация мощи США“. „Сон Поста“ пишет: „Новый американский авианосец прибывает в Средиземное море. Этот визит является ответом на демонстрацию Советского Союза, желающего обосноваться на проливах“. Газета „Джумхуриет“ пишет: „В настоящее время, когда выдвигается вопрос о Средиземном море и проливах, сюда прибывает другой американский корабль „Франклин Рузвельт“... Эта новая демонстрация, организованная американцами, имеет смысл предупреждения“.

Английские газеты продолжают обсуждать проблему проливов. Некоторые газеты пишут в откровенно антисоветском духе. Газета „Санди Таймс“ поместила статью о проливах, полную самой грязной клеветы на Советский Союз. По сообщению корреспондента ТАСС в Лондоне официально подтверждено, что произошел обмен мнениями между Турцией и Английским Правительством относительно Советской ноты. В отношении советских ссылок на то, что турки разрешили проход германских кораблей, представитель английских официальных кругов признал, что во время войны между английским и турецким правительством существовало расхождение в мнениях относительно толкования конвенции в этом отношении, но теперь в основном они убеждены, что Турция выполнила свои обязательства.

Мирная конференция

Миравая пресса продолжает уделять большое внимание работе мирной конференции. Многочисленные комментаторы стараются

объяснить причину разногласий между Западными и Восточными державами, причем большая часть комментаторов объясняет эти разногласия взаимным недоверием держав. В отношении работы комиссии комментатор Гарольд Никольсон вынужден признать, что требование Советской делегации относительно того, что Франция имеет право голоса только в вопросах, касающихся Италии, правильно, и, что возражение против этого требования является политикой уклонения от решения Потсдамской конференции, с помощью юридических аргументов. По сообщению корреспондента газеты „Нью-Йорк Таймс“ глава американской делегации Бирнс заявил, что он оптимистически смотрит на конференцию. Он считает, что резкие речи не усилили разногласий между Советским Союзом и Западными державами. Бирнс и его советники считают, что эти разногласия, главным образом, касаются экономических вопросов и связаны с американской политикой равных торговых возможностей во всем мире.

Провокационные сообщения „Дейли-Мейл“.

Газета „Дейли-Мейл“ преподнесла английским читателям очередную антисоветскую стряпню о том, что якобы русские переманивают из английской и американской оккупационной зон немцев-специалистов по различным военным вопросам. Газета считает, что проводимая сейчас в английской оккупационной зоне репатриация кадровых офицеров и технического персонала бывших германских вооруженных сил предпринимается с целью прекратить движение квалифицированного персонала на Восток.

Инцидент с американским самолетом в Югославии.

Агентство Рейтер сообщает из Белграда: посол США в Югославии заявил, что американский военно-транспортный самолет, который вынудили приземлиться около Люблина был обстрелен югославскими летчиками и получил повреждения. Посол охарактеризовал инцидент как „злоумышленный, неоправданный и преднамеренного нападения на самолет дружественной державы“.

Аресты в Иране

Корреспондент агентства Рейтер передает из Тегерана, что по приказу Кавама-Эс-Салтане было арестовано 7 человек за их антиправительственную деятельность. В числе арестованных 4-5 человек известных как прорусские элементы и 2 человека крайне проанглийского направления.

Составил:

Б. Лордкипанидзе (ხელრთვა)

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (II), ფონდი 14, აღწერა 20, საქმე 253, ფურცელი 17-19. მანქანაზე ნაბეჭდი. მეორე პირი. ბ. ლორთქიფანიძის ხელრთვა.

ავტორებისაგან.....	3-4
თავი I. ტაო-კლარჯეთის, ლაზეთისა და აჭარის საკითხი რუსეთ-ოსმალეთისა და საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობებში (1812-1921 წწ.).....	5-21
1. რუსეთ-ოსმალეთის 1812 წლის 16 მაისის საზავო ხელშეკრულება (ბუქარესტის ტრაქტატი).....	5-6
2. რუსეთ-ოსმალეთის 1829 წლის 2 სექტემბრის საზავო ხელშეკრულება (ადრიანოპოლის ტრაქტატი).....	6-7
3. რუსეთ-საფრანგეთ-ინგლის-ოსმალეთ-სარდინიის 1856 წლის 18 (30) მარტის საზავო ხელშეკრულება (პარიზის ტრაქტატი).....	8-9
4. რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის 19 თებერვლის (3 მარტის) პრელიმინარული საზავო ხელშეკრულება (სან-სტეფანოს ზავი).....	9-11
5. რუსეთ-ინგლისის 1878 წლის 18 (30) მაისის შეთანხმება სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების შეცვლის თაობაზე (ლონდონის შეთანხმება).....	11
6. რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთ-საფრანგეთ-ინგლის-იტალია-ოსმალეთის 1878 წლის 1 (13) ივლისის ხელშეკრულება (ბერლინის ტრაქტატი).....	12-13
7. რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთ-ბულგარეთ-ოსმალეთის 1918 წლის 3 მარტის საზავო ხელშეკრულება (ბრესტ-ლიტოვსკის ზავი).....	13-15
8. საქართველო-ოსმალეთის 1918 წლის 4 ივნისის ხელშეკრულება (ბათუმის ხელშეკრულება).....	15-17
9. რუსეთ-ოსმალეთის 1921 წლის 16 მარტის ხელშეკრულება (მოსკოვის ხელშეკრულება).....	17-18
10. ოსმალეთ-რუსეთ-საქართველო-სომხეთ-აზერბაიჯანის 1921 წლის 13 ოქტომბრის ხელშეკრულება (ყარსის ხელშეკრულება).....	18-21
თავი II. ტაო-კლარჯეთისა და ლაზეთის საკითხი 1944-1953 წლების საერთაშორისო ურთიერთობებში.....	22-61
დოკუმენტები და მასალები.....	62-230
დოკუმენტი №1. რუსეთ-ოსმალეთის 1812 წლის 16 მაისის	

ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულების მეექვსე მუხლიდან.....	62
დოკუმენტი №2. რუსეთ-ოსმალეთის 1829 წლის 2 სექტემბრის ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულების მეოთხე მუხლი.....	63-64
დოკუმენტი №3. რუსეთ-საფრანგეთ-ინგლის-ოსმალეთ-სარდინიის 1856 წლის 18 (30) მარტის პარიზის საზავო ხელშეკრულების მესამე მუხლი.....	64
დოკუმენტი №4. რუსეთ-ოსმალეთის 1878 წლის 19 თებერვლის (3 მარტის) სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების მეცხრამეტე მუხლიდან.....	65
დოკუმენტი №5. სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულების შეცვლის თაობაზე რუსეთ-ინგლისის 1878 წლის 18 (30) მაისის ლონდონის შეთანხმების მეთერთმეტე მუხლიდან.....	66
დოკუმენტი №6. რუსეთ-გერმანია-ავსტრია-უნგრეთ-საფრანგეთ-ინგლის-იტალია-ოსმალეთის 1878 წლის 1 (13) ივლისის ბერლინის ხელშეკრულების (ბერლინის ტრაქტატის) ორმოცდამეთვრამეტე, ორმოცდამეცხრამეტე და მესამოცე მუხლები.....	67-68
დოკუმენტი №7. 1918 წლის 3 მარტის ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების მეოთხე მუხლიდან.....	68-69
დოკუმენტი №8. საქართველო-ოსმალეთის 1918 წლის 4 ივნისის ბათუმის ხელშეკრულების მეორე მუხლიდან.....	69
დოკუმენტი №9. საბჭოთა რუსეთ-ოსმალეთის 1921 წლის 16 მარტის მოსკოვის ხელშეკრულების პირველი მუხლიდან.....	70
დოკუმენტი №10. 1921 წლის 13 ოქტომბრის ყარსის ხელშეკრულების მეოთხე მუხლიდან.....	70-71
დოკუმენტი №11. საბჭოთა კავშირ-თურქეთის 1925 წლის 17 თებერვლის პარიზის ხელშეკრულება.	71-73
დოკუმენტი №12. აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას ნარკვევი თურქეთის მიერ მიტაცებული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის (ტაო-კლარჯეთის, ლაზეთის) შესახებ. 1944 წლის 26 მარტამდე.....	74-90
დოკუმენტი №13. საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრის ვიაჩესლავ მოლოტოვის განცხადება საბჭოთა კავშირ-თურქეთის 1925 წლის 17 დეკემბრის ხელშეკრულების ვადის გასვლასთან დაკავშირებით. 1945 წლის 19 მარტი.....	91-92
დოკუმენტი №14. თურქეთის მთავრობის პასუხი საბჭოთა კავშირის მთავრობის მიერ საბჭოთა კავშირ-თურქეთის 1925 წლის 17	

დეკემბრის ხელშეკრულების დენონსაციასთან დაკავშირებით. 1945 წლის 4 აპრილი.....92-93

დოკუმენტი №15. ბერლინის (პოტსდამის) კონფერენციის სტენოგრაფიდან. 1945 წლის 22 ივლისი.....93-98

დოკუმენტი №16. საბჭოთა კავშირის მთავრობის განცხადება ამერიკის შეერთებული შტატების პრესაში ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით არასწორი ინფორმაციის გამოქვეყნების თაობაზე. 1945 წლის 15 ოქტომბერი.....98

დოკუმენტი №17. აკადემიკოსების სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის წერილი თურქეთის მიერ მიტაცებული ქართული ტერიტორიების შესახებ. 1945 წლის 14 დეკემბერი.....99-109

დოკუმენტი №18. აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის წერილი „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“. რუსული თარგმანი. 1945 წლის 15 დეკემბერი.....110-119

დოკუმენტი №19. გაზეთ „პრავდის“ ცნობა 1945 წლის 4 დეკემბერს სტამბოლში სტუდენტთა დემონსტრაციის შესახებ. 1945 წლის 15 დეკემბერი.....120-122

დოკუმენტი №20. აკადემიკოს არნოლდ ჩიქობავას წერილი „Несколько замечаний о лазах“. 1945 წლის 20 დეკემბერი.....123-129

დოკუმენტი №21. ამიერკავკასიის მუსლიმანთა სასულიერო სამმართველოს წევრის, აჭარის ყადის რასიხ სულეიმანის-ძე ბერიძის გამოხმაურება სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენიშვილის წერილზე „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“. 1945 წლის 28 დეკემბერი.....129-133

დოკუმენტი №22. სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის კალისტრატეს (ცინცაძის) მიმართვა გაერთიანებული ერების ორგანიზაციასა და მსოფლიო საზოგადოებას თურქეთის მიერ მიტაცებული საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის დედასამშობლოში დაბრუნებისათვის სამართლიან ბრძოლაში მხარდაჭერის თხოვნით. 1946 წლის 5 იანვარი.....134-138

დოკუმენტი №23. აკადემიკოს ალექსანდრე ჯაფახიშვილის მიერ შესრულებული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა (ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით). 1946

წლის 7 იანვარი.....138-147

დოკუმენტი №24. საბჭოთა მთავრობის განცხადება თურქეთთან მოსალოდნელი ომის შესახებ უცხოურ პრესაში გაერცელებული ხმების უარყოფის თაობაზე. 1946 წლის 9 იანვარი.....148

დოკუმენტი №25. პროფესორ სერგი ჯიქიას გამოხმაურება სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენილის წერილზე „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“. 1946 წლის 29 იანვარი.....148-155

დოკუმენტი №26. პროფესორ სერგი ჯიქიას წერილის „Ог отторгнутых турками коренных грузинских земель“. რუსული თარგმანი. 1946 წლის 29 იანვარი.....155-161

დოკუმენტი №27. საქართველოს კომუნისტური პარტიის(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის კანდიდ ჩარკვიანის მოხსენებიდან „საბჭოთა საქართველოს 25 წლისთავი“. 1946 წლის 25 თებერვალი.....162-163

დოკუმენტი №28. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის უფროსი მეცნიერ თანამშრომლის დ. ზაერიევის გამოხმაურება სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენილის წერილზე „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“. 1946 წლის 3 მარტი.....164-172

დოკუმენტი №29. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოცენტის ნადიმ ნიჟარაძის, ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის დოცენტის ჯემალ ნოღაიდელის, ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის დოცენტის მემედ სტამბოლიშვილის, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერ მუშაკის ხუსეინ ახვლედიანის წერილი თურქეთის მიერ მიტაცებული საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის დედასამშობლოში დაბრუნების სამართლიანობის შესახებ. 1946 წლის 7 მაისი.....173-179

დოკუმენტი №30. პროფესორ ექვთიმე თაყაიშვილის წერილი თურქეთის მიერ მიტაცებულ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე არსებული არქიტექტურული ძეგლების შესახებ. 1946 წლის 25-26 მაისი.....179-194

დოკუმენტი №31. საბჭოთა მთავრობის განცხადება ალბანეთისა და იუგოსლავიის ტერიტორიაზე საბჭოთა ჯარების თავმოყრის შესახებ უცხოურ პრესაში გაერცელებული ცნობების

უარყოფის თაობაზე 1946 წლის 7 ივნისი.....	194
დოკუმენტი №32. აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიასა და აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის წერილზე „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“ უცხოურ პრესაში გამოქვეყნებული გამოსმაურებების მიმოხილვა. 1945 წლის 1 ნოემბერი-1946 წლის 15 იელისი.....	195-217
დოკუმენტი №33. გაზეთ „პრავდის“ ცნობა საბჭოთა მთავრობის დამოკიდებულების თაობაზე შავი ზღვის სრუტეების შესახებ მონტრეს კონვენციის გადასინჯვასთან დაკავშირებით. 1946 წლის 14 აგვისტო.....	218-221
დოკუმენტი №34. ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით უცხოურ პრესაში გამოქვეყნებული გამოსმაურებების მიმოხილვა. 1946 წლის 18 აგვისტო.....	222-227
დოკუმენტი №35. ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების რეჟიმის გადასინჯვასთან დაკავშირებით უცხოურ პრესაში გამოქვეყნებული გამოსმაურებების მიმოხილვა. 1946 წლის 19 აგვისტო.....	227-230

დაიბეჭდა:

გამომცემლობა „მერიდიანი“,

თბილისი, ალ. ყაზბეგის გამზ., №47.

☎ 239-15-22

E-mail: meridiani777@gmail.com